

Tusi Galue a Famasino o Fono Tulafono a Fenua i Tuvalu

Ne fakatokagina ne te Polokalame o Akoakoga o mea tau tulafono o te Pasefika,
fakatasi mo te fesoasoani o te Komiti o Akoakoga o mea tau Tulafono o Tuvalu,
mo te fesoasoani o te Malo o Ausitalia, Niusila mo Kanata.

Australian Government
AusAID

CANADA FUND FOR LOCAL INITIATIVES

FAKATOMUAGA

Te Tusi Galue tenei ne fakatoka ma Famasino mo Kilalki o Fono Tulafono a Fenua i Tuvalu o fesoasoani kia latou ko te mea ke isi se olotou mainaga i te faiga o olotou galuega. Ko oti ne fai e lua akoakoga ia Tesema 2001 mo Me 2002 ko te mea ke tai fakalei aka te olotou iloa kae maise i ei, te fakaasiga ki te tulaga e nofo i ei te iloa a Famasino.

Ona ko faite te Tusi Galue tenei, a te mea e fakamoemoegina ke mafai o tai fakalei aka te tulaga ki te malamalama i gana e lua mo te tai fakalei aka te fai o te mea tonu mo te lei o tino kola e nofo iloto i Tuvalu. Ne fakatoka loa ko te mea a Fono katoa ke tautali i auala i te faiga ko te mea ke avaka ne ia se loto talitonu i te faiga Fono a tatou.

Te Tusi Galue tenei ne faite mai i te iloa o tino tokouke kola ne galue i ne vaitaimi iloto i te faiga o galuega i mea tau fono a Tuvalu mo te taimi leva tela ne galue ei au e pela mese Loia o Tino mai ia Apelila 1999 kia Ianuali 2004. E fakaasi fua ne ia te ata o te tulafono i te taimi tena kae talitonu foki te loto me uke kii a mea kola e tau o fai a ko auala mo faifaiga ka fakamafuli ke olotasi mo te mafuliga o tulafono o Tuvalu. Ne fakatoka i pepa takitasi kola e tooto ko te mea ke mafai o tapalepale mana isi ne mea e fakamafuli kae faigofie te toe fauluulu kiloto i te Tusi manafai e isi ne mea pena. A te tulafono e tena e fakaasi atu e tonu mai i te po 1 muamua o Ianuali 2004.

Te vaega tenei ne mafai o faite mai i te fesoasoani o nisi tino e pela foki o fakapotopotoga e pela mo te Komiti onoono ki Akoakoga i te Tulafono i Tuvalu nei fakatasi mo te Polokalame mo Akoakoga i mea tau te Tulafono a te Pasefika tela tena ulu ofisa e tu i Fiji. Te tusaga o te Polokalame a te Pasefika ki Akoakoga i mea tau te Tulafono se vaega taua kii i te fakaogaaga o ona taimi e pela foki mo tena loto finafinau ki te fakamauaga o te Tusi. Te fakafetai fakapitoa kia Kim Stanford Smith, Peter Boshier mo Vere Bakani (ki tena lotomalie o taipa a te tusi). E avatu foki neau te fakafetai ona ko te fesoasoani o Crystal Reeves tela ne toe onoono ki tulafono kola e olo tonu kae maise i ei ko te mea ke tonu a te toe kopi tela ka oti.

Te sua fakafetai e tau o ave kia Tina Pope ki te toe onoono fakaoti, iloiloga, mo te fakatonutonuga koi tuai o lomi a te lomiga fakaoti. Tena tusaga taaua mai i tena iloa mo tena atamai i te faiga o te galuega tela ne mafai ei o fakapatonu te lomiga o te Tusi tenei tela ka mafai o maua kae fakaaoga ne Famasino, mo tino katoa kola e galue i te Fono.

I Tuvalu, e moli atu te fakafetai ki te Komiti e onoono ki Akoakoga i faitu tau te Tulafono kae maise loa a Tena Malu te Famasino Maluga Gordon Ward, Afele Kitona – te Famasino o te Fono Famasino Fakamatuatua (mai ia Setema 2003) kae se Loia foki mai i te Ofisa o te Loia a te Malo, mo te Famasino mua o te Fono Famasino Tumau, Saloa Tauia, tela ko oti ne malolo atu mai i te olaga nei ia Fepuali 2003 e tusa ei ko olotou tusaga, fesoasoani mo te onoonoga kae maise te toe onoonoga ki te tusi i te gana Peletania. E

fakafetai foki au ki toku kaiga ona ko te onosai mo te malamalama i taimi kola e galo saale au mo te fale o fai a fakatokaga o te Tusi.

E lasi taku kaitalafu kia Tagaloa Enoka Puni, te Pule o te Polokalame a te Pasefika i toe onoonoga ki Akoakoga i te Tulafono. Moi ne seai tena fesoasoani mo tena atamai i Tuvalu e penei seai se Akoakoga io me ko te Tusi tenei. Kia ia, e moli atu taku fakafetai totino mo oku fakamoemoega ke manuia a ia mo te Polokalame kae ke fakatumau a vaega fesoasoani penei ki te atiakega o te Ofisa o Fono o Tuvalu.

Toe vaega, te Tusi tenei e amanaia ne ia a tusaga tau tupe mai i te *Tupe Fesoasoani mai te Malo o Kanata* (Canada Fund) i te fakamauaga o tupe mo fai a Akoakoga mo te faitega mo te lomiga o te Tusi tenei e pela foki te faiga o sukesukega a Crystal Reeves. A vaega fesoasoani konei ne fakafaigofie ne lataou te fakataunuuga o te poloitieki kae ko te fakamoemoega ke tumau a te fesoasoani mai o latou ki vaega polotieki penei i loto i Tuvalu e pena foki iloto i te Pasefika. Moi ne seai ne vaega fesoasoani penei, ne seki maua o fai a Akoakoga kae ka seai foki se Tusi e penei e maua.

JAMES DUCKWORTH
SUVA
Iulai 2004

I te taimi ne oti te tusiga i te gana Peletania a te Tusi Galue a Fono Tulafono a Fenua i Tuvalu i te 2004, ne kamata au o fuli ki te gana Tuvalu kae ne oti i se taimi i te tausaga 2005. Te onoonoga ki taku fuliga e fai ne Albert Seluka ia Me/luni 2007 mai lalo o te polokalame fou tela e fakaigoa ki te Pacific Judicial Development Programme (PJDP).

AFELE KITIONA
FAMASINO FAKAMATUATUA
TUVALU
ME 2007

Te Fakasologa o mea iloto i te Tusi

A TULAGA FAKA-TE-TULAFONO

1 Te fakanofoga o Tuvalu i lalo o tena Fakavae

- 1.1 Te Fakavae o Tuvalu
- 1.2 Maga lasi o te Malo i Tuvalu

2 Vaega Fono i Tuvalu

- 2.1 Te Fakatulagaga o Fono i Tuvalu
- 2.2 Fakailoga o Fono o Tuvalu
- 2.3 Mea kola e mafai nete Fono o fai
- 2.4 Fakamatalaga toetoe o Fono

3 Fono Famasino i Tuvalu

- 3.1 Tulafono kola e Fakagalua i ei
- 3.2 Te Aofaki o Tino i te Fono Tulafono a Fenua
- 3.3 Fakasopoga ki te Galuega
- 3.4 Tapalega o te Famasino
- 3.5 Mea kola e mafai nete Fono o fai
- 3.6 Auala i te Faiga
- 3.7 Te Gana a te Fono

4 Te Tulafono

- 4.1 Koga e Maua i ei a Tulafono i Tuvalu
- 4.2 Te Fakavae
- 4.3 Tulafono Lasi kola ne Faite nete Palamene
- 4.4 Tulafono mai ikuga a Fono Maluga
- 4.5 Tulafono kola e Talia ke Fakagalua
- 4.6 Faigamea faka-Tuvalu

5 Ko Mau a Tino e Fai i te Fono

- 5.1 Sea te uiga o te pati mau?
- 5.2 Vaega Mau
- 5.3 Ko Fakanofoga Taua ki Mau
- 5.4 Toe Fakamanatua te Mafaufau
- 5.5 Te Mau mai i Tamaliki
- 5.6 Te Mau a te Avaga
- 5.7 Ko Mau e Fakamasei ki te tino molimau
- 5.8 Tino Sala e Siliga atu i te Tokotasi
- 5.9 Te Fakapatonuga o te Tino Sala
- 5.10 Fakatalitonugina mo te Fakatuagina
- 5.11 Mau Pelo

B KO AMIOGA MO FAIGA I TE FONO

1 Amioga mo Faiga e Fai i te Fono

- 1.1 "Fai Fakalei mo te Tautua mo te Fakamaoni"
- 1.2 "Fai te Mea Tonu"
- 1.3 "Faiga masani katoa"
- 1.4 "I tua atu o te Tulafono mo faifaiga faka-Tuvalu"
- 1.5 "Seai se mataki io me fapito, osooso io me loto masei"

2 Faiga o te Fono

- 2.1 Fakatokaga ki te Keisi
- 2.2 Fakanofoga a te Feitu tela e tu ki ei te Tagi e isi se Olotou Saolotoga ke Fai olotou mau.
- 2.3 Faiga i te Fono
- 2.4 Fakatumau te Malu o te Fono
- 2.5 Fesokotakiga iloto i te Fono

3 Galue Fakatasi e pela mese Potukau

C AGASALA OFA TULAFONO

1 Mea kola e mafai nete Fono Tulafono a Fenua i te feitu tau te Agasala Ofa Tulafono

2 Agasala

3 Te Faiga i Agasala Ofa Tulafono

4 E Ave Pefea te Keisi ki te Fono

- 4.1 Te Tiati
- 4.2 Te Pepa Kami ki te Fono

5 Te Taimi Muamua ki te Fono

- 5.1 Te Tino Sala e seai sena Loia
- 5.2 Te Feitu e Avake ne ia te Keisi
- 5.3 Te Loia a te Tino Sala
- 5.4 Aumai ki te Fono ke Tali ki te Tiati
- 5.5 E Talia ne ia tena Tiati
- 5.6 Talia ne ia tena Tiati i te tusi
- 5.7 Manafai e se Talia ne te Tino Sala tena Tiati

6 Te Fakamasinoga

- 6.1 Tino Sala tela e seai sena Loia
- 6.2 Te Feitu e Avake ne ia te Keisi ki te Fono
- 6.3 E Seai se Keisi ke taligina nete Tino Sala
- 6.4 Fakamatalaga a te Feitu e tu ki ei te Keisi
- 6.5 Te Fakaotiga o te Keisi

7 Fakapatonuga o te Agasala

- 7.1 E se Se ke Oko ki te Taimi e Fakapatonu i ei
- 7.2 Te Tiute mo te Tulaga o te Fakapatonuga o te Agasala
- 7.3 Nea Mea e Tau o Fakapatonu
- 7.4 Puipuiga i Lalo i te Tulafono

8 Faiga o te Ikuga

- 8.1 Fakanofoga kola e Fakatakitaki ki ei te Faiga o te Ikuga
- 8.2 Faipatiga
- 8.3 Te Faiga o te Ikuga
- 8.4 Tukuga o te Ikiuga

9 Fakasalaga

- 9.1 Fakanofoga Taua ki te Faiga o te Fakasalaga
- 9.2 Vaega kola e Mafai o Pokotia i ei au Fakasalaga
- 9.3 Te Fakasologa i te Faiga o te Fakasalaga
- 9.4 Vaega Fakasalaga

10 Toe Tagi mo te Iloiloga

- 10.1 Saolotoga o Toe Tagi
- 10.2 Tiute o te Famasino o te Fono Tulafono a Fenua
- 10.3 Tiute o te Kilaaki o te Fono Tulafono a Fenua manafai e fakamau te toe tagi
- 10.4 Toe Iloiloga

11 Manafai e fai ne koe te Keisi o tamaliki kola e seki katoa olotou tausaga

- 11.1 Te Mafai i Agasala Ofa Tulafono i Tino Sala kola e seki oko olotou tausaga
- 11.2 A te Tino Sala tela Seki oko ona tausaga e Manakogina ne ia te Tausi, Puipui io me Atafai
- 11.3 Auala e Fakatakitaki manafai e fai ne koe te keisi o tino kola seki katoa olotou tausaga
- 11.4 Fakasalaga o Tino kola e seki katoa olotou tausaga

D AGASALA MASANI

Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)

- Sekiseni 167(d) Kona kae fai uiga se tau
- Sekiseni 169(n) Fakamatakutaku tino mo te pati mafa
- Sekiseni 170 Kona kae se maua o tausii tena foitino
- Sekiseni 237 Lima oko
- Sekiseni 269 Kaisoa o manu eva io me ko manu sasale
- Sekiseni 270 Kaisoa io me ko te fakamaseiga o ika
- Sekiseni 272 Kaisoa io me fakaseai o lakau lasi mo lakau foliki, fanatu loa pena
- Sekiseni 273 Kaisoa io me fakamasei te pui
- Sekiseni 274 Kaisoa o te io me ofa/fakamasei fuaga o lakau mo lakau kaina
- Sekiseni 275 Kaisoa io me Ofa a mea ne fakatu iluga i te laukele

Tulafono Lasi mo te Nofo Lei (Napa 9)

- Sekiseni 25 Fanofano mo mea makaikai i koga e saoloto i ei a tino
- Sekiseni 28 Te Fusuga tela e seki talia i lalo i te tulafono

Tulafono Lasi o Mea Fakateletele 1983 (Napa 71)

- Sekiseni 13 Fakateletele kae seai se pepa fakateletele
- Sekiseni 14(3) Se tautali ki fakanofoga o te pepa fakateletele fakaakoako
- Sekiseni 20 Fakateletele kae se fakaeteete
- Sekiseni 22 Puke te mea fakateletele e aunoa mo se taliaga
- Sekiseni 23 Fakateletele kae ko te mafai o fakatele ko se katoatoa ona ko ana meainu malosii ne inu io me ko vailakau malosii ne fakaoga
- tulafono foliki 7(1), (2), (3) Tulafono Foliki o Mea Fakateletele, Fakateletele Makini
- Sekiseni 27 Agasala ilalo o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele kola e seai ne fakasalaga fakapitoa kia latou

Tulafono Lasi o Meainu Malosi (Napa 69)

- Sekiseni 98 Vale iloto i koga inu kola laisene
- Sekiseni 99 Ave a meainu ki tamaliki seki katoa ona tausaga
- Sekiseni 99(3) Tino seki katoa ona tausaga e inu i koga inu kola laisene io me i koga kola e saoloto i ei a tino
- Sekiseni 101(2) Ita mana liakina ne ia koga inu kola ne laisene
- Sekiseni 105(1)(a) Nofo mo te mea makaikai fakamataku i fale laisene
- Sekiseni 105(1)(b) Nofo mo mea makaikai fakamataku kae vale
- Sekiseni 118 Inu meainu malosii i koga kola e tapu e saoloto i ei a tino

Agasala kola e masani o fai nete Fono Famasino Tumau: Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)

- Sekiseni 182 Ulu Liisi
Sekiseni 238 Fakapakia tino
Sekiseni 240(a) Lima oko mo te mafauauga o fai te agasala maluga io me taumafai ke sao io me ke moa e puke a ia io me loka
Sekiseni 240(b) Lima oko, ita ma puke, teke ki pulisimani
Sekiseni 240(d) Lima oko, ita ma puke io me teke ki te tino ela e fai te galuega io me fesoasoani
Sekiseni 240(e) Lima oko ki sose tino tela e fai ne ia se galuega tela e talia mai lalo o te tulafono
Sekiseni 254 Kaisoa

E TAGI I VA O TINO

1 Fakatomuaga

2 Mea kola e mafai o fai nete Fono i tagi i va o tino

3 Auala i te Faiga o Tagi i va o Tino

- 3.1 Faiga o te Fonotaga
3.2 Pepa Kami o Tino Molimau ke Vau ki te Fono
3.3 Manafai a Feitu kola ki Tagi e se olo atu ki te Fono
3.4 Te Fonotaga

4 Mau ki te Fono

- 4.1 Tiute o Fakapatonu
4.2 Te Tulaga e Fakapatonu i ei

5 Ikuga

- 5.1 Fakatakitakiga o te Faiga o te Ikuga
5.2 Filifiliga o te Ikuga
5.3 Auala ne fakatoka ke Tautali kiei ma fai te Ikuga
5.4 Fakatonuga
5.5 Tukuga o tau Ikuga

6 Feagaiga

- 6.1 Sea te Feagaiga?
6.2 Vaega taki tasi o te Feagaiga
6.3 Lotomaliega
6.4 Te Mea e tuku o fesuiaki mo te ofo
6.5 Mafauauga ke Faite se va lei i lalo o te Tulafono
6.6 Malosi
6.7 Tulaga se katoatoa iloto i te Feagaiga tela ko se Mafai ei o Fakagalue
6.8 Soli te Feagaiga
6.9 Mea kola e fakatagi ki te Fono manafai te feagaiga e se fakataunu
6.10 Faiga o te Ikuga i Keisi tau te Feagaiga

7 Sega ki te sua Tino

- 7.1 Te Sega ki te fakatamala
7.2 Te Faiga o te Ikuga i Keisi o mea tau fakatamala

8 Toe Tagi mo te Iloiloga

- 8.1 Toe Tagi
8.2 Iloiloga o Ikuga

F TE KAIGA

1 Mea kola e Mafai nete Fono o fai i Keisi o te Kaiga

2 Avaga

- 2.1 Fakataputapuga i te Faiga o Avaga
2.2 Tukuga o te Laisene Fakavave ki te faiga o te Avaga
2.3 Te Faiga o te Fonotaga ki te Laisene Fakavave

- 2.4 Fakalavelave Masani
- 3 Talaga o te Avaga**
 - 3.1 Mea kola e mafai o fai nete Fono Tulafono a Fenua
 - 3.2 Pogai kola e mafai ei o Tala te Avaga
 - 3.3 E Ave pefea te Keisi i te Talaga o te Avaga ki te Fono
 - 3.4 Fakamasinoga
 - 3.5 Tukuga o te Fakatonuga o te Talaga o Avaga
 - 3.6 Fonotaga kola e tau atu ki ei
 - 3.7 Te Fakasologa o mea e tau o fai i te Talaga o Avaga
 - 3.8 Saolotoga o Toe Tagi
- 4 Fakanofoga o Tamaliki**
 - 4.1 Te Tulafono Lasi ki te Talaga o Avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)
 - 4.2 Te Tulafono Lasi ki te tausiga o Tamaliki (Napa 20)
 - 4.3 Mea ke aofia i te Filifiliga a te Fono
 - 4.4 Tuu a Tuvalu mo te Fakanofoga o Tamaliki
 - 4.5 Te Faiga o te Fakatagi ki te Fakanofoga o te Tamaliki
 - 4.6 Te Fonotaga i se taimi fakavave
 - 4.7 Te Fonotaga Fakaoti
 - 4.8 Fakatonuga kola e tau o Fai
 - 4.9 Mea kola e fakaaoga i te faiga me koi e fakanofa ki ei a tamaliki
 - 4.10 Fakamafuliga o te Fakatonuga
 - 4.11 Toe Tagi
- 5 Kope Fakatauavaga**
 - 5.1 Te Faiga o te Fakatagi i te vaega o kope o Tauavaga
 - 5.2 Fakatonuga ki te vaega o kope Fakatauavaga
 - 5.3 Fakamafuliga o te Fakatonuga
- 6 Tausiga**
 - 6.1 I lalo i Fonotaga i te Talaga o Avaga
 - 6.2 Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi (Napa 4)
 - 6.3 Te Faiga o te Pepa Fakatagi fai se Fakatonuga ke Tausi Ilalo i te Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga (Napa 4)
 - 6.4 Pogai kola ka mafai ei o fai se Fakatonuga ke Tausi
 - 6.5 Te Pepa e Fakamau i ei te Faiga o te Tausiga
 - 6.6 Fakagaluega o te Fakatonuga ke Tausi
 - 6.7 Fakamafuliga o te Fakatonuga
 - 6.8 Toe Tagi

PEPA FAKAPIKI 1 FOMU E FAKAAOGA I AGASALA OFA TULAFONO

- 1. Tiati
- 2. Pepa Kami o te Tino Sala
- 3. Pepa Tauto i te Avega o Pepa a te Fono
- 4. Pepa Fakamaoni ke futi te tino sala
- 5. Pepa Kami ki te Tino Molimau
- 6. Pepa Fakamaoni o te Fakasalaga
- 7. Pepa Fakamaoni ke tausii te tino sala
- 8. Pepa ke tausii te feagaiga (me isi io me seai se tino io mese mea ke fakapatonu ki ei)
- 9. Pepa Fakamaoni o te Fakasalaga (mana fakasala tupe kae se oti io me se togi kae ke pei ki te falepuipui)
- 10. Fakailoaga me toe tagi

PEPA FAKAPIKI 2 FOMU I TAGI I VA O TINO

- 1. Pepa Kami i Tagi i Va o Tino
- 2. Fakamatalaga o te tagi - Kaitalafu
- 3. Fakamatalaga o te tagi – Se fai te mea tela e tau ona ko te tiute
- 4. Pepa Tauto i te avega o te pepa
- 5. Pepa kami ki te Fono i tagi i va o tino

6. Fakailoaga o te Toe Tagi

PEPA FAKAPIKI 3 FOMU I KEISI TAU TE KAIGA

1. Fakatagi ke tala te Avaga
2. Fakailoaga o te Fakatagi – Fakanofoga o Tamaliki
3. Fakailoaga o te Fakatagi – Tausiga
4. Pepa kami
5. Pepa Fakamaoni i te Avega
6. Pepa Fakamaoni i te Avaga
7. Tali

PEPA FAKAPIKI 4 KEISI

1 Fakasologa o Keisi

Kaiga:

Talaga o te Avaga:

Kesia Martin v Graeme Leigh Martin 2/03 (Apelila 2003)

Toe Tagi:

Liteli Filipo v Manatu Pulela 26/03 (Setema 2003)

Fakanofoga o Tamaliki

Faalo Liai v Puatalo Pasama 39/03 (Setema 2003)

Ofa Tulafono:

Fakavae o Tuvalu:

Manase Lotonuu v R 24/03 (Setema 2003)

Toe Tagi mai te Fono Famasino:

Fakasalaga – Tino seki matua: mea ke aofia i te filifiliga

Kalisi v R 6/02 (Fepuali 2003)

Tuaga v R 5/02 (Fepuali 2003)

Fakasalaga – Vaega valevale:

Eti Opeti v R 4/02 (Aokuso 2002)

Pou v R 3/02 (Apelila 2003)

Fakasalaga – Fakateletele kae seai se Pepa Fakateletele:

Tianamo Savave v R (iloto i te keisi o Pita v R 2-4/02) 3/02

Melo/Vaito v R 1 & 4/02 (Fepuali 2003)

Fakasalaga – Inu kava:

Lausaveve v R 5/02 (Fepuali 2003)

Fakasalaga – Fakateletele: Sala mua:

Viliamu v R 2/03 (Apelila 2003)

Fakasalaga – Tulafono o te Toe Fakalei akega o te Olaga o te Tino

Lisale v R 3/03 (Apelila 2003)

Fakasalaga – Te se o te fakasalaga manafai e se togi te sala tupe:

Viliamu v R 2/03 (Apelila 2003)

Lisale v R 7/03 (Setema 2003)

Te fakasologa o mea i loto i te Tusi

Toe Tagi – Fakanofoga o te faiga o te fakasalaga:

Tasi Togiga v R 8/03 (Setema 2003)

Toe Tagi – Keisi kola e se mafai nete Fono o fai ona me ko fakatapu nete

Tulafono:

Manumanu Fatiga v R 5/05 (Setema 2003)

Toe Tagi – Fakateletele kae ko se mafai o fakateletele ona ko ana mea inu
malosi ne inu – E seai se keisi a te tino sala:

Lisale v R 1/03 (Fepuali 2003)

Feagaiga

Kauvaka – Tupe togi o tau'i e pela mo fakanofoga o te feagaiga – Togi o tau'i a te
tino galue:

Alpha Pacific Navigation Ltd v Administrator of Native Estates 30/03 (Setema 2003).

A:

TULAGA FAKA-TE-TULAFONO

Te vaega tenei e fakamaina ne ia te tulaga faka-te-tulafono tela e tau o galue koe ki ei. E:

- fakamatala ne ia vaega lasi o te Fakavae mo te Fono i Tuvalu;
- fakamaina ne ia te Fono Tulafono a Fenua;
- fakamaina ne ia vaega tulafono kesekeke kola e tau o fakaaoga ne koe;
- fakaasi ne ia a vaega mau mo tulafono taua kola e tautonu ki mau kona; kae
- fakamatala foki ne ia a uiga faka-te-tulafono o nisi fakamuna.

1 Te fakanofoga o Tuvalu i lalo o tena Fakavae

1.1 Te Fakavae o Tuvalu

Te Fakavae 1986 mo te Tulafono Lasi o Tulafono o Tuvalu 1987 e fakaasi i ei me i:

- te Fakavae ko te toe tulafono maluga i tulafono katoa a Tuvalu;
- so se tulafono tela ese olo tonu mo fakanofoga o te Fakavae e seai se na malosi, o te tulafono katoa loa tena io me ko tena vaega fua tena e se olo tonu;
- a tulafono katoa e tau o fakamatala kae fakagalue e pela mo te manakoga o te Fakavae i se tulaga tela e fano tonu mo te Fakavae.

Te Fakavae e fakaasi ne ia a tulaga o te faiga Malo o Tuvalu kae fakamaina foki ne ia a mea konei:

- soalotoga o tino;
- te fakanofoga mo te fakatulagaga o feitu tau te tulafono;
- a galuega, tiute mo malosi o te Malo, Palamene mo te Fono.

Te Fakavae e fakaatuu iluga kae fakamalosi foki ne ia te fakanofoga i te Kesekesega o Malosi.

Te Fakanofoga i te Kesekesega o Malosi

Te fakanofoga tenei e fai mai me tau o tolu a vaega kesekese lasi o te malo:

1. te Foitino Faigaluega: tino galue mo tino fai fakanofoga;
2. te Palamene (Foitino Faite Tulafono) tino faite tulafono;
3. te Fono: fakamatala ne ia te tulafono.

A vaega takitasi o te malo e onoono ki te faiga o galuega mo tiute a nisi vaega. Te onoonoga tenei e fakatumau ne ia ke paleni a malosi kola ko oti ne tuku ki vaega e tolu o te Malo kae se talia ne ia ko te Foitino Faigaluega ke to siliga tena malosi. Onono ki te keisi o Kamuta Latasi v Atufenua, Loia o te Malo (Keisi Napa 3/02 a te Fono Maluga) mo te keisi o Kamuta Latasi v Atufenua, Loia o te Malo (Keisi Napa 1/03 a te Fono Maluga) , tela ne fakamatala iei ne te Fono Maluga me i te

Kapineta (te Foitino Faigaluega) ne seki tautali ki te Fakavae aua ne sopoia ne ia a tena malosi tela ne fakaeke kiei ne te tulafono i te faiga ne ia nisi fakasopooga mo nisi fakatonuga.

Te **tutokotasi o te Fono** se vaega taua o te fakanofoga o te Kessekesega o Malosi mo tena galuega taua ki te fakatumauaga o malosi kona.

Tutokotasi o te Fono

E ui loa te Palamene e faite ne ia a tulafono mo te Malo e aumai ne ia a tupe, koga galue, tino galue mo nisi galuega aka ma te Fono, a te Fono e tau loa o tutokotasi aunoa mo se pokotia i faifaiga faka-politiki io me ko nisi malosi aka kola ka mafai ei o afaina te faiga o ana tiute i te faiga o ana ikuga.

Te tutokotasi o te Fono e puipuigina nete:

- Fakavae;
- Malosi o te Tulafono;
- faiga o te fakasopoga mo te tapalega o tino galue o te Fono, e pela foki mo fakanofoga olotou fakasopoga;
- kae se mafai foki o ave ki te Fono i tagi i va o tino.

Te Malosi o te Tulafono

E tolu ona fakanofoga:

- Te Sosaiete o tino e tau o nofo saoloto mai malosi sona fai;
- A tino katoa e pau i mua o te tulafono;
- Te Fakavae se vaega o te tulafono o te fenua.

Te Malosi o te Tulafono e fakatoka ne ia a auala kola e onoono kae puipui iei a te Malo mo te Palamene kola ko vaega o te malo. Te fakatelega o feitu tau te tulafono e tau ke lei i feitu katoa, ke seai se mea e fai muni a ke galue fakalei ana fakapotopotooga se vaega taua ke puipui iei a tino mai te sona fai o malosi kae ke fakatumau te malosi o te Tulafono.

1.2 Maga lasi o te Malo i Tuvalu

Te Ulu o te Atufenua

Te Ulu o te Atufenua ko te:

- Tupu Fafine Elisapeta II o Peletania;
- e suigina i Tuvalu nete Kovana-Tienolo.

Te Kovana-Tienolo e:

- fakasopo nete, kae mafai o tapale nete, Tupu o Peletania, galue mai i te fautuaga a te Ulu o te Malo. Te Ulu o te Malo e manakogina ke fesokotaki ki te Palamene e uiga ki te fakasopoga io me ko te tapalega.

Te Kovana-Tienolo e tau:

- se tino Tuvalu;
- e mafai o palotagina ke fai mo se Sui Malu o te Palamene;
- ko katoa io me ko oti ne katoa tena 50 tausaga o tena olaga kae e se siliga atu a tausaga o tena olaga i te 65.

Te Kovana-Tienolo e isi sena malosi o fakatonu te Palamene ke fono, taofi te fono mote fakaseai se Palamene.

Sose tulafono fakatautau ka liu tulafono mafai ko oti ne saina nete Kovana-Tienolo.

Te Malo (Foitino Faigaluega)

Te galuega a te Malo ko te faite mo te fakagalue o fakanofoga a te malo. Te Malo e panaki mo te fakatelega mo te onoonoga ki mea fai iloto o te atufenua.

Te Malo mo te Palamene e kese kae ui ei e toko uke a tino mo olotou tulaga e pau.

Te Malo e aofia ei:

- te Ulu o te Atufenua (tela e sui nete Kovana-Tienolo; mo te
- te Kapineta a Minisita.

Te Kapineta;

- e takitaki nete Ulu o te Malotela e filigina ne sui ki te Palamene mai ia latou;
- e nofo mo olotou tiute kae tali atu ki te Palamene e tusa iei ko te fakateletelega o te Malo;
- e kau iei se aofaki o Minisita, e fakapatonugina nete Ulu o te Atufenua mai i te fautuaga a te Ulu o te Malo.

Te Ulu o te Atufenua (galue mai i te fautuaga a te Ulu o te Malo) ka tofi ne ia me koi a Matagaluega a te Malo ke onoono ki ei a Minisita taki tokotasi. E aofia ikona ko te Minisita tela e onoono ki te Matagaluega o mea tau Fono Tulafono.

Te Palamene (Foitino Faite Tulafono)

Te Palamene se foitino e tasi. A ia:

- e se tau o mutana ifo ana sui i te 15 ana sui kola ne palotagina i te palota;
- e fa tausaga te leva o tena olaga;
- e tau o fono se mutana ifo i te fakatasi iloto i te 12 masina.

Te tiute o te Palamene ko te faite o tulafono mo fakateletele a Tuvalu. A tulafono e mafai:

- o fakaaoga i tua atu o Tuvalu;
- tena fakaaogaga o tena malosia e foki ki tua;
- e fakamaina kae fakatulaga likiliki ne ia a mea kola i loto i te Fakavae.

Kona tulafono kola e fakaaoga ne Fono manafai e fakalogologo a ia ki tiati, tagi a tino mo fakakinauga kola e avaka ki olotou mua.

Te Fakavae e puipui ne ia a sui ki te Palamene. E seai se tagi i va o tino io mese tagi i te ofa agasala e mafai o avaka kiluga ki se sui o te Palamene ona:

- ko ana pati ne fai i te taimi io me aofia iloto i te lipoti a te Palamene io me ko te taimi faka komiti o te Palamene;
- io me ko nisi mea io me ko mea kola e avaka nete sui ki te Palamene io mese taimi o te komiti.

Te Fono

Te Fono ko te tolu o vaega lasi o te malo o Tuvalu. A ia :

- se foino tela e **tutokotasi** ako tena tiute ko te fakamatalaga mo te fakagaluega o tulafono kola e faite nete Palamene.
- e atiake kae fakamatala ne ia a keisi kola ko oti ne ave ki te Fono;
- e fakatoka ne ia a fakakinauga i fakamatalaga mo te tulafono i va o tino taki tokotasi, e pena foki i va o tino taki tokotasi mo te Malo.

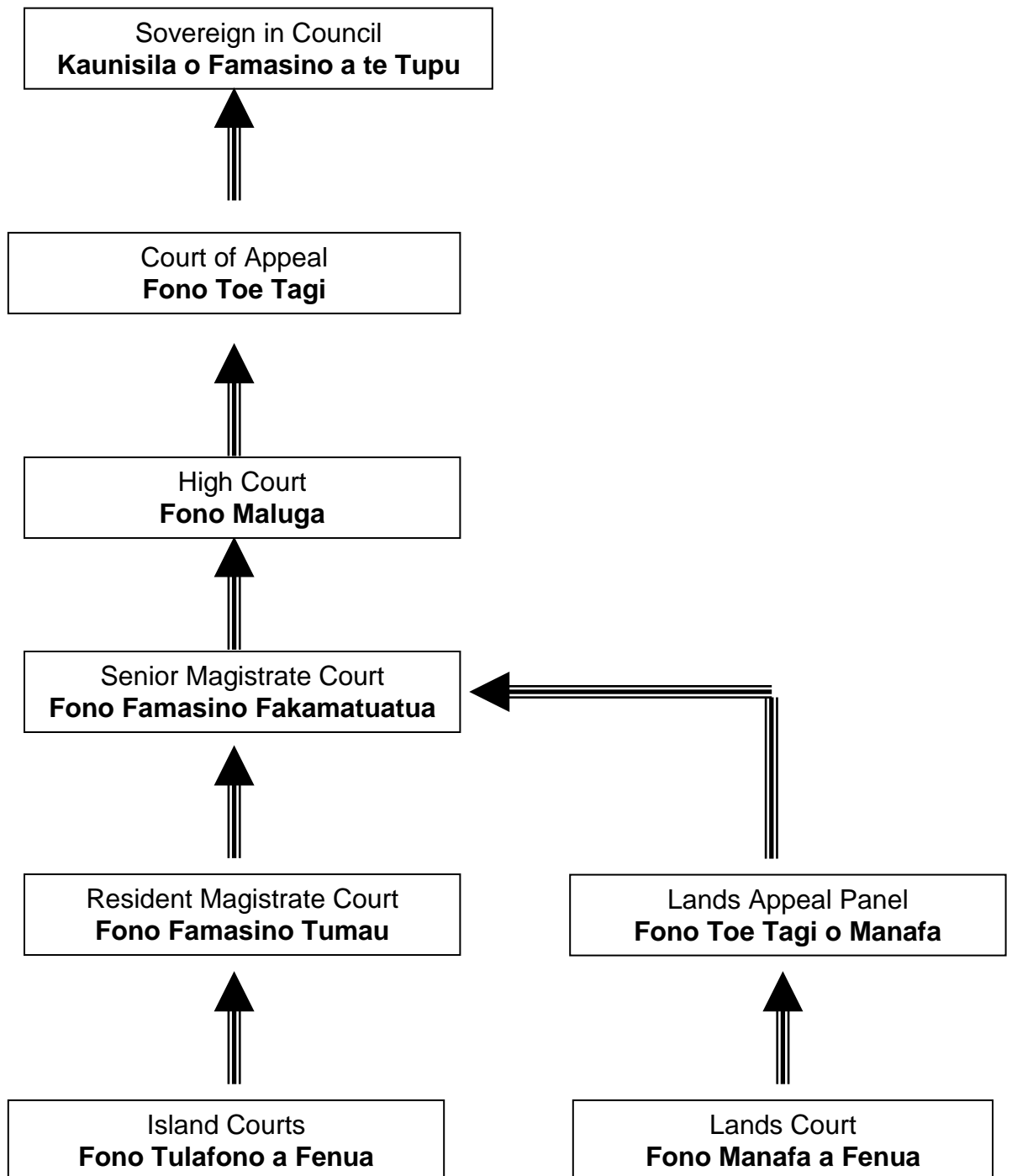
Te Fono e aofia i ei ko:

- Famasino o te Fono Tulafono a Fenua;
- Famasino o te Fono Manafa a Fenua;
- Sui o te Fono Toe Tagi o Manafa
- Famasino o te Fono Famasino Tumau;
- Famasino Fakamatuatua o te Fono Famasino;
- Famasino Maluga o te Fono Maluga;
- Famasino o te Fono o te Toe Tagi; mo te
- Kaunisila o Famasino a te Tupu (*e galue fua mai i te fautuaga a Komiti o te Tulafono a te Kaunisela a te Tupu*).

2 Vaega o Fono i Tuvalu

2.1 Te Fakatulagaga o Fono i Tuvalu

Ata 1 Te Fakatulagaga o Fono i Tuvalu

2.2 Fakailoga o Fono o Tuvalu

Te Faiga Fonotaga i Tuvalu e lua ana vaega (onoono ki te Ata 1)

Te vaega e tasi e fakapitoa mo mea a tatou, e aofia i ei ko:

- tagi i mea tau laumanafa;
- togi mate;
- te fakasologa o tou kope
- pukega o tino
- saolotoga o tino faika i tai.

A Fono i vaega konei ko te:

- Fono Manafa i Fenua; mo te
- Fono Toe Tagi o Manafa.

Te sua vaega e fai ne a tagi i va o tino mo tagi i te ofa tulafonomo nisi mea kola e tu ki te Fakavae. A Fono i vaega konei ko te:

- Fono Tulafono a Fenua;
- Fono Famasino Tumau;
- Fono Famasino Fakamatuatua;
- Fono Maluga;
- Fono o te Toe Tagi; mo te
- Kaunisela a te Tupu.

Te Faiga Fonotaga i Tuvalu e fakasolo i tulaga o te maluga o te Fono (onoono ki te Ata 1)

- Te fakasologa o Fono i olotou tulaga maluga e taua ki te fakamuna pela **Ko te Maluga ko te Amanaia mai lalo**, ko tena uiga a ikuga a Fono maluga i te

fakasologa i te maluga o Fono e tau o tautali ki ei a Fono kola mai lalo. Onoono 4.4 mai lalo.

- Te fakasologa i tulaga o te maluga o Fono e taua foki me i te faiga o toe tagi tela e talia ke toe onoono a Fono tai maluga ki ikuga a Fono mai lalo. Te faiga tenei e fesoasoani ko te mea ke se kesekese a ikuga a Fono kae fakatoka foki ne ia ko te mea ke toe fai te toe onoona ko te mea ke olo tasi katoa amea e fai.

2.3 Mea kola e mafai nete Fono o fai

“Mea kola e mafai nete Fono o fai” ko mea kola e isi se malosi mo te taliaga ke fakalogologo io me fai te ikuga ki te mea fakapitoa tena.

A Fono kesekese iloto i Tuvalu e isi katoa ne mea kola e mafai ne latou o fai. A Fono e mafai fua o fai ne ia a mea kola e isi sena malosi o fai, kola e fakaasi atu mai lalo i te tulafono. E penei mo te ata tenei, a Fono kola foliki, e pela mo Fono Tulafono a Fenua mo te Fono Famasino tumau, e talia mai lalo o te tulafono ke fai ne latou a nai keisi.

Tela la, kafai e isi se fono e fakamasino ne ia se keisi io me fai ne ia se ikuga kae seai se na taliaga io me se malosi o fai, ko tena uiga a te fono ko galue i tua o mea kola e mafai ne ia o fai. Te mea ka tupu, a ikuga io me ko fakatonuga kola ko oti ne fai e seai ne olotou malosi, tena la ko fakaseaoga.

E taua ko fono ke mautinoa tonu ia latou me isi se na taliaga i lalo i te tulafono o fakamasino te keisi io me se tagi ko i ona mua kae koi tuai o kamata a ia o fai tena fakamasinoga.

Te ata fakatautau o te Fono tela e fai sena mea kae e se to i mea kola e mafai neia o fai manafai te Fono Famasino a te Fenua e fakalogologo ki te keisi tatino. Te Fono tela e mafai ne ia o fai a te vaega keisi tenei i Tuvalu ko te Fono Maluga kae se ko te Fono Tulafono a te Fenua.

A mea kola e mafai nete Fono o fai io me isi ne olotou taliaga o fai e maua mai te Fakavae mo nisi tulafono konei:

Kaunisela o Famasino a te Tupu - Fakavae

Fono Toe Tagi - Fakavae

Fono Maluga - Fakavae

Fono Famasino Fakamatuatua	-	Tulafono Lasi o Fono Famasino (Napa 2)
Fono Famasino Tumau	-	Tulafono Lasi o Fono Famasino (Napa 2)
Fono Tulafono a Fenua	-	Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua. (Napa 3)
Fono Manafa a Fenua	-	Tulafono Lasi o Manafa (Napa 22)
Fono Toe Tagi o Manafa	-	Tulafono Lasi o Manafa (Napa 22)

Te Kovana, mai i fautuaga a te Famasino Maluga e mafai ne ia o fai ne fakamafuliga kola e mananakogina ki mea e mafai ne fono konei o fai –

- te Fono Famasino Fakamatuatua;
- Fono Famasino Tumau; mo
- Fono Tulafono a Fenua.

2.4 Fakamatalaga toetoe o Fono

Fono Tulafono a Fenua.

E valu a Fono Tulafono a Fenua, kola e fakatonutonu mai lalo o te Tulafono Lasi a Fono Tulafono a Fenua, (*Napa 3*).

A Fono Tulafono a Fenua:

- ko toe Fono tafa loa ki lalo;
- ko Fono kola olotou mea e mafai e fai ko mea loa kola e fai iluga i te fenua tena e tu ie te Fono;
- ko Fono kola e fai iei a te lasiga loa o keisi i Tuvalu.

A Fono Tulafono a Fenua e taki tokotolu a Famasino e fono tela e aofia iei te Pelesitene, Tokolua Pelesitene mo se sui tokotasi mai sui kola e fakasolosolo.

A fakamasinoga o keisi ofa agasala mo tagi i va tino e tau o fai nete tokotolu kona i te Fono. A ikuga a te Fono ko te ikuga ne loto ki ei a te tokoukega.

Onoono 3.5 mai lalo e fakaasi i ei a fakamatalaga maea o mea kola e mafai ne Fono Tulafono a Fenua o fai.

Fono Manafa/Fono Manafa Toe Tagi

Te sua vaega ko te Fono Manafa tela ko oti ne fakatu mai lalo o te Tulafono Lasi o Manafa ke filifili ne ia:

- fakakinauga i mea tau manafa tatou;
- togi mate a tatou;
- te fakasologa a tatou;
- pukega a tatou; mo
- saolotoga o faika a tatou.

A fenua takitasi e tofu mo Fono Manafa, kae taki tokoono a sui i ei.

A toe tagi mai ikuga a Fono Manafa e tau o ave ki te Fono Manafa Toe Tagi, tela e tokotolu ona sui. Manafai e toe tagi e fai nete Fono Famasino Fakamatuatua.

Fono Famasino

Te Fono Famasino Fakamatuatua mo te Fono Famasino Tumau e fakatu mai lalo o te Tulafono a Fono Famasino (*Napa 2*).

A Fono Famasino e mafai o fakalogologo kae filifili ne ia:

- a tagi katoa i va o tino sei vagana i ei ko tagi kola e to mai lalo o mea kola e mafai nete Fono Manafa o fai;
- fonotaga ki te talaga o avaga kola seki fai i se Fono Tulafono a Fenua;
- te agasala ofa tulafono tela tena fakasalaga maluga e se siliga atu mana pei ki te falepuipui i te tausaga e tasi, sala tupe e \$200.00, io me fakasala talua.

Te Fono Famasino e mafai ne ia o iloilo sose ikuga, fakasalaga io mese fakatonuga a se Fono Tulafono a Fenua kola e iloto i te koga galue e tu i ei te Fono Famasino.

Te Fono Famasino Fakamatuatua e mafai ne ia o fakalogologo kae filifili ne ia:

- agasala ofa tulafono tela tena fakasalaga maluga e se siliga atu i te 14 tausaga i te falepuipui io me sala tupe e \$1,000.00, io me fakasala talua;
- toe tagi mai ikuga i tagi i va o tino io me ko ikuga o agasala ofa tulafono a Fono Famasino.

Te Famasino Maluga e isi sena malosi ilalo i te Tulafono a Fono Famasino (*Napa 2*) o soloki kiluga a mea kola e mafai nete Fono Famasino Fakamatuatua mo te Fono Famasino o fai ko te mea ke mafai ne laua o fai a fakamasinoga o agasala foliki kola e siliga atu i mea kola e mafai ne laotu o fai.

Te Fono Maluga

Te Fono Maluga e fakatu mai lalo o te Vaega VII o te Fakavae kae e nofo iei a te Famasino Maluga.

Te Ulu o te Atufenua e isi sena malosi, mai i te fautuaga a te Kapineta, o fakasopo a nisi Famasino faopoopo.

A mea konei e to iloto i mea kola e mafai nete Fono Maluga o fai:

- mea kola e autu ki saolotoga o tino kola i lalo i te Vaega VII o te Fakavae;
- mea kola e autu ki te aofaki o sui ki te Palamene;
- mea kola e autu ki te fakamatalaga io me ko te fakagaluega o te Fakavae;
- o fakalogologo ki toe tagi mai i Fono mai lalo.

Te Fono Toe Tagi

Te Fono Toe Tagi e fakatu mai lalo o sekiseni 134 mo te 135 o te Fakavae, kae e tau o fakateletele mai lalo o se tulafono tela e faite nete Palamene. Te tulafono tenei e seki faite aka loa. Kafai ko oti ne faite a te tulafono tena, te Fono Toe Tagi ka fai ne ia a toe tagi kola mai i te Fono Maluga.

Kaunisela Famasino a te Tupu

Toe tagi mai ikuga a te Fono Toe Tagi e mafai o avaka ki te Kaunisela Famasino a te Tupu, vagana fua:

- i keisi fua kola e aofia i ei te fakamatalaga io me ko te fakagaluega o te Fakavae;

- toe tagi kola e tau tonu ki te fakagaluega o te Tulafono ki Saolotoga; mo te
- te toe ikuga io me ko te ikuga kae koi tuai o fai te fakamasinoga o te keisi a te Fono Toe Tagi tela, i manatu o te Fono Toe Tagi, e taua ki tino.

Te Kaunisela Famasino a te Tupu ko te Tupu Fafine o Egelani, tela e galue mai ite fautuaga a te Komiti o te Fono a te Kaunisela a te Tupu.

Te Kaunisela Famasino a te Tupu e masani sale o fakaigoa ko te "Privy Council".

3. Fono Tulafono a Fenua i Tuvalu

Te Fono Tulafono a Fenua;

- ko te Fono tela e lasi te faiga o keisi i Tuvalu;
- e fakatu mai lalo o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)

3.1 Tulafono kola e fakagalue i ei.

Auala i te Faiga

- Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)
- Tulafono foliki i te Tulafono o Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)
- Tulafono Lasi Fakatonutonu i te Faiga Auala i Agasala Ofa Tulafono (*Napa 7*)
- Tulafono Lasi o te Fakaleiakeega o tino Ofa Tulafono 1991
- Tulafono Lasi o te Fakamalosiiiga o Ikuga Fono (Togitogi mai Peofuga) (*Napa 94*)

Agasala ofa Tulafono

- Tulafono Fakasala Ofa Tulafono (*Napa 8*)
- Tulafono Lasi mo te Nofo Lei (*Napa 9*)
- Tulafono Lasi o Kuli (*Napa 46*)

- Tulafono Lasi mo Mea Fakateletele (*Napa 71*)
- Tulafono Lasi mo te Olaga Lei (*Napa 35*)
- Tulafono Lasi mo Meainu Malosi (*Napa 69*)
- Tulafono Lasi o Falekaupule 1997.

Kaiga

- Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga (*Napa 4*)
- Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (*Napa 29*)
- Tulafono Lasi ki te Tausiga o Tamaliki (*Napa 20*)
- Tulafono Lasi ki te Talaga mo nisi mea tau avaga (*Napa 21*)

Tagi i te va o tino

- Tulafono Lasi mo Tino ne pakia i galuega (*Napa 83*)
- Tulafono Lasi o te togi mo te fakatau atu o kope 1991
- Tulafono Lasi o Galuega (*Napa 84*)

3.2 Te Aofaki o Tino i te Fono Tulafono a Fenua

Te Fono Famasino a te Fenua e se tau o siliga atu i te tokolima o ana sui: tokotasi se Pelesitene, tokotasi se Tokolua Pelesitene kae ko te sua tokotolu ne sui fakasolosolo.

A taimi o Fono takitasi e tau o tokotolu a sui, ko te Pelesitene mo te Tokolua Pelesitene fakatasi ei mo te sui e tokotasi mai i sui kola e fakasolosolo: sekiseni 9 o Tulafono Lasi a Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)

E isi se Kilaaki a te Fono tela e galue i Fono Tulafono a Fenua katoa loa, kae tau o fano ki te Fono i taimi katoa. Te tiute o te Kilaaki a te Fono ko te faiga o mea a te Fono, ako ana galuega ko te:

- fakamau ki lalo a mau kola e fai i te Fono mo ikuga, fakasalaga mo fakatonuga a te Fono;

- fakafonu katoa a pepa a te fono ko te mea ke saina nete Pelesitene;
- ave a pepa i te faiga o tagi i va o tino;
- puke a togi o tagi mo nisi mea, sala tupe mo fakasalaga;
- fai a nisi galuega kola a manakogina: sekiseni 12 o te Tulafono Lasi a Fono Tulafono a Fenua (*Napa 30*)

3.3 Fakasopoga ki te Galuega

Te Kovana Tienolo e fakasopo ne ia a “tino malosi kae tonu ki te Tofiga” ke fai mo sui i Fono Tulafono a Fenua:

- e pela mo fakanofoga a te fautuaga a te Komiti Filifili Tino Galue a te Malo; mo te
- taliaga a te Famasino Maluga io me ko tena sui tagata io me se fafine: sekiseni 9(2) o te Tulafono a Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)

A tino konei e fakasolo atu mai lalo e mafai o se fili ki te Tofiga Famasino a te Fenua:

- sui o te Kaupule;
- sui o te Fono Manafa a te Fenua; io me
- sui ki te Fono Manafa Toe Tagi.

3.4 Tapalega o te Famasino

Te Kovana Tienolo e mafai ne ia o tapale se Famasino o te Fono Tulafono a Fenua mai i te Ofisa:

- mai i te fautuaga a te Komiti Filifili Tino Galue a te Malo; mo te
- mai te taliaga mai i te Famasino Maluga io me ko tena sui tela se tagata io mese fafine: sekiseni 9(2A) o te Tulafono Lasi a Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)

3.5 Mea Kola e Mafai nete Fono o fai

Mea kola e mafai nete Fono Tulafono a Fenua o fai e fakatoka atu i lalo o te sekiseni 5 mo Pepa Fakapiki 1 mo te 2 o te Tulafono Lasi a Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*).

Te Gataga o Mea Kola e Mafai nete Fono Tulafono a Fenua o fai

A fenua katoa o Tuvalu e tofu mo olotou Fono Tulafono a Fenua, e se aofia i ei a Niulakita (*tela e fakateletele mai i Niutao*). Te Fono Tulafono a Fenua e mafai ne ia o fakamasino sose keisi tela ne tupu iluga i te fenua tena, io me ko nisi tulaga e tokotasi te tino e aofia i te keisi tena e nofo tumau i te fenua tena.

Agasala Ofa Tulafono

Onoono ki sekiseni 5 mo te 6 mo te Pepa Fakapiki 2 o te Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)

A Fono Tulafono a Fenua e mafai fua ne latou o fakalogologo kae fakaiku agasala kola mama kola e mafai o fakasala ki te pei ki te Falepuipui kise leva tela e se siliga atu tene fakasalaga ki te:

- 6 masina i te falepuipui; io
- sala tupe e \$100.00; io
- fakasala talua: sekiseni 6 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)

Faopoopo atu ki ei, a Fono Tulafono a Fenua e mafai ne latou o fakalogologo kae fai a fakamasinoga o agasala fakapitoa kola e fakasolo atu i te Pepa Fakapiki Napa 2, vagana i ei te fakasalaga tela e tuku e se siliga atu i te fakasalaga tela e talia ke tuku nete Fono Famasino a te Fenua.

- 6 masina i te falepuipui; io me
- sala tupe e \$100.00; io me
- fakasala talua: sekiseni 6 o te Tulafono Lasi Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)

Tagi i Va o Tino

Onoono ki te sekiseni 5 mo te Pepa Fakapiki napa 1 o te Tulafono Fono Famasino (*Napa 3*).

Te Fono Famasino a te Fenua e mafai o fakamasino ne latou a fakatagi kola:

- feagaiga (*ne fai i va o tino e tokolua io me tokouke atu*) e aofia i ei ko kaitalafu; mo te
- fakamaseiga (*seega i va o tino ki tino mo kope*).

Te togi o te kope, kaitalafu io me ko fakamaseiga kola e fakatagi ke togi e tau o mai lalo i te \$60.00. Te tigo tagi e mafai ne ia o mumea ifo tena tagi ko te mea ke to iloto i mea kola e mafai nete Fono Tulafono a Fenua o fai.

A tagi e mafai o avaka nete:

- tino taki tokotasi;
- pisinisi ; io me
- Kaupule.

Fonotaga i mea tau te Kaiga

Onono ki te sekiseni 5 mo te Pepa Fakapiki 1 (*Napa 3*).

A Fono Tulafono a Fenua e mafai o fai ne ia:

- te fakatagi ke tala te avaga i lalo o te Tulafono Lasi i te Talaga o Avaga 1984 (*Napa 21*);
- te fakatagi ke puke te tamaliki i lalo o te Tulafono Lasi i te Pukega o Tamaliki (*Napa 20*);
- te fakatagi ke maua tupe mo tausii i lalo o te Tulafono Lasi o te Tausiga (*Napa 4*);
- te fakatagi ki te laisene avaga i lalo o te sekiseni 11 o te Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (*Napa 29*).

A fakatagi konei e mafai o avake nese tino ia ia loa, e tokotasi mai ia laua e tau o nofo i te fenua tena.

Mea kola e se to iloto i mea kola e mafai nete Fono o fai

Sose Fono Tulafono a Fenua e se mafai ne ia o fai sose keisi tela e tau o fai ne te Fono Manafa: Pepa Fakapiki napa 1, palakalafa 2 o te Tulafono Fono a Fenua (*Napa 3*). E aofia i mea konei ko fakatagi e uiga:

- tupe io me ko tupe kola e togi ona ko te fakaaogaga o te manafa; mo te
- te fakatinoga o te tamana o te tamaliki.

3.6 Auala i te Faiga

Auala ne fakatoka me fai pefea:

- te tino sala ma aumai ki te Fono;
- te tino toko tasi e avaka pefea tena tagi ki te sua tino; mo te
- te faiga o te keisi.

Mo oFono Tulafono a Fenua, a auala i te faiga e maua i te Tulafono Lasi Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*), mo te Tulafono Foliki Fono Famasino (*Napa 3*).

Manafai e seai se fakasiga iloto i te Tulafono lasi io me ko te Tulafono foliki ki se mea, onono ki te Tulafono Lasi Fakatonutonu i te Faiga o Agasala Ofa Tulafono (*Napa 7*), tela e fakatonutonu ne ia te faiga mo auala i te Fono Famasino Fakamatuatua mo te Fono Maluga.

3.7 Te Gana a te Fono Tulafono a Fenua

Te gana e fakaaoga i te Fono Tulafono a Fenua ko te gana Tuvalu. Te faiga o pepa o te Fono e fai i te gana Tuvalu io me ko gana palagi. Te faiga tenei ko te mea ke mafai o oko atu sose tino ki te Fono.

Kafai se tino molimau io me se tino tagi e faipati i se gana fakatea, a te Fono e tau o sala ne ia se tino ke fai mo fakamatalaupu: sekiseni 15(2) Tulafono Lasi a Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)

4 Te Tulafono

4.1 A Koga e maua i ei a Tulafono i Tuvalu:

A tulafono a Tuvalu e maua i te:

- Fakavae o Tuvalu;
- Tulafono Lasi;

- Keisi kola ko oti ne fakamasino ne Fono (*ikuga a Fono*);
- tulafono kola ne aumai i Egelani ke fakagalue i Tuvalu nei; mo te
- tulafono i tou tuu mo faifaiga faka-Tuvalu.

4.2 Te Fakavae

Te Fakavae ne kamata o fakagalue mai i te po 1 Oketopa 1986, a ko ia foki ko toe tulafono maluga i tulafono katoa i Tuvalu.

So se tulafono tela e se olo tonu mo te Fakavae e sei sena malosi.

A nisi tulafono e tau o fakamatala kae fakagalue i se tulaga mai lalo o te Fakavae kaetaugatonu mo te Fakavae.

E ui ei te tulaga tena, a Famasino o Fono Maluga ko latou e fakamatala io me e filifili ne latou me nea a uiga o fakamunaga o nisi o fakanofuoga i loto i te Fakavae, tela la, a te Fakavae e pokotia i ikuga a te Fono Maluga.

Te Fakavae e mafai fua o fuli e auala i se Tulafono Lasi tela ko oti ne faite kae:

- taliagina nete 2/3 o te aofaki o sui ki te Palamene;
- a ko oti foki ne ave ki Kaupule katoa ke mafaufau ki ei kae ke fai mai foki ne olotou faitioga koi tuai o fai tena faitauga fakaoti.

4.3 Tulafono Lasi kola ne Faite nete Palamene

A Tulafono Lasi ko tulafono kola ko oti ne faite nete Palamene.

E lua vaega tulafono:

- Tulafono Lasi, tela ko Tulafono Lasi o te Palamene; mo
- Tulafono foliki, kola ne faite ne se foitino i tafa o te Palamene mai luga i te malosi ne tuku ne te Palamene ki te foitino tena. E mafai o fakaigoa a mea kona ne tulafono foliki, fakatonuga, fakapulaga io me ko pailo.

Kafai te Tulafono Lasi e se olotonu mo te Fakavae, a te Tulafono Lasi tena ka sei sena malosi.

Tulafono Lasi e fakamatala ne Famasino Maluga mo Famasino o Fono Tulafono, kae mafai o pokotia i te fakagaluega o ikuga Fono..

A Tulafono Lasi i Tuvalu e faite mafai a tetokoukega o sui ki te Palamene e lago ne latou a te tulafono fakatautau tena. A te tulafono fakatautau ka taku pela me se tulafono manafai ko oti ne talia i ana faitauga e tolu i te Fonotaga kae ko oti foki ne saina nete Ulu o te Atufenua, mai i te fautuaga a te Ulu o te Malo.

A Tulafono e mafai o maua iloto i Tusi Tulafono a Tuvalu kola ne iloilo i te 1990, kae ko tulafono mai i te 1991 i tulafono loa takitasi.

A tulafono foliki kola ne faite mai lalo o se Tulafono lasi ka maua i Tusi Tulafono a Tuvalu kola ne iloilo i te 1990 i te fakaotiga o te Tulafono lasi tena.

Sose Tulafono lasi io mese tulafono foliki tela ne faite mai tua o te 1990, e maua i te Ofisa o te Palamene kae fakapa foki i loto i te Kaseeti o Tuvalu. A kopi o te Kaseeti o Tuvalu e tau o tufa sale ki Kaupule i fenua takitasi i tausaga katoa. A te kopi e tasi e tau o tuku i te Fono Famasino a te Fenua nete Failautusi a te Fono.

Ke Malamalama kae iloa o fakamatala a te tulafono

Te Fono Tulafono a Fenua e fakamatala kae fakagalue ne ia a te tulafono, e pela mo te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Agasala (*Napa 8*). A Tulafono katoa e tusi i te gana Peletania (*kae se i te gana Tuvalu*) tela se tulaga faigata.

Io koe te tiute o fakamatala kae fakagalue te tulafono. I te masani, a tulafono katoa e tofua mo sekiseni i te kamataga tela e fakamaina iei a uiga o nai pati mo fakamunaga. Kafai se pati io mese fakamunaga e se fakamaina, e mafai o fakaaoga tena uiga masani mo tena fakaaogaaga.

Kafai fakamatala ne koe a te uiga o te pati io me ko te muna, onoono ki koga konei:

- fakamainaga kola iloto i te Tulafono Lasi tena (*mafai e iisi*);
- e isi se fakamainaga tai olotonu mo ia i te Tulafono Lasi o Fakamatalaaga a Pati mo Fakamunaga;
- tikisonale;
- tena fakaaogaaga iloto i te Tulafono Lasi tena mo te sekiseni (*i te tulaga i tena fakaaogaga*);
- sea te pogai ne faite i ei ne te Palamene a te Tulafono tena.

Kafai se Tulafono Lasi e fai penei me i te Fono 'e mafai' ne ia o fai se mea, ko tena uiga a te malosi me mafai o fakaaoga io me ikai, e tuku ki tau fakatau.

Kafai te Tulafono Lasi e fai penei ' e tau ke fai' ne koe se mea, ko tena uiga e tau o fai a te mea tena. E seai sau filifiliga me fai io mese fai.

4.4 Tulafono mai Ikuga a Fono Maluga

A Tulafono mai ikuga a Fono Maluga se tulafono tela ne faite kae atiake ne Fono tai Maluga atu. E fakaigoa foki ko tulafono mai ikuga o keisi.

A Fono Maluga atu e faite kae atiake a tulafono i feitu konei –

- manafai e seai se tulafono lasi i te taimi tena ke fai ki ei te fakamasinoga i te keisi tena; io me
- te fakamatalaga ne ia te tulafono tena.

A Famasino e masani sale o fakatumau io me se talia ne ia nai fakanofoga iloto i te tulafono i te taimi e fai ei ne ia te fakamasinoga.

Te atiakega o tulafono mai ikuga a Fono Maluga e se ko tena uiga me i te Famasino o Fono Maluga e mafai ne ia o fai fua sose ikuga tela e loto a ia ki ei. A latou e tau o tautali ki te Fakasologa o Tulaga o Ikuga o Fono kae tusi foki a pogai ki olotou ikuga.

Te Fakasologa o Tulaga o Ikuga o Fono

A Famasino o Fono Maluga mo Famasino o Fono Famasino e tau o tautali ikuga a Fono kola tai maluga, vagana i ei a fakamatalaga taua i te keisi tena e kese. Ko tena uiga a keisi kola e pau olotou fakamatalaga e tau o pau, ko te mea ke tonu te faiga o te tulafono.

Te vaega faifaiga tenei ko ia tela e fakavae kae faite mai iei a Tulafono mai ikuga a Fono Maluga.

Te Fono Tulafono a Fenua e tau o tautali ikuga a te Fono Famasino Tumau, Fono Famasino Fakamatuatua, Fono Maluga, mo te Fono Maluga Toe Tagi.

Te Famasino Maluga mo te Famasino o te Fono Famasino Fakamatuatua ka, i taimi takitasi, fakatoka ne Fakatonuga i te Faiga o te Galuega tela ka fakamaina i ei te fakagaluega o te tulafono i vaega keisi takitasi. A vaega fakatonuga pena ka tautali i ei a Fono Tulafono a Fenua.

Ona ko te mutana o keisi i Tuvalu, e faigata ki Fono Tulafono a Fenua o iloa me nea a ikuga ko oti ne fai kola e tau o tautali ki ei latou. Kafai e isi se tai faletonu e

mafai o maua se fesoasoani mai te Fono Famasino Tumau mo te Fono Famasino Fakamatuatua.

Onoono ki keisi kola i te Pepa Fakapiki Napa 4.

Kafai e seai se ikuga e maua i loto i Tuvalu, ko mafai onoono kae fakaaoga a ikuga o keisi kola ne fai i Egelani. E mafai ne koe o fai te faiga tena manafai e pau io me tai olo tasi a tulafono kona i te keisi i Egelani tela ne onoono ki te keisi tena mo te Tulafono Lasi tena o onoono ko kiei. Te mea nei e masani o fakaoga i agasala kola i lalo i te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Agasala (*Napa 8*).

4.5 Tulafono kola e Talia ke Fakagalue

A tulafono kola e talia ke fakagalue e fakamaina iloto i te Tulafono Lasi o Tulafono a Tuvalu 1987 tela ko “tulafono kola ne aumai i taimi o te faiga malo i taimi o te kolone kae e isi ne olotou malosi pela me ne tulafono a Tuvalu.” A te Loia a te Malo e mafai ne ia o fai ne fakamafuliga ki tulafono kona e aumai o fakagalue iloto i Tuvalu manafai ko tau io me manakogina fakavave ko te mea ke fakataunu i ei a te manakoga o te Fakavae, Tulafono Lasi io me ko tulafono faka-Tuvalu.

4.6 Faigamea faka-Tuvalu

Onoono ki te sekiseni 5 o te Pepa Fakapiki napa 1 o te Tulafono Lasi o Tulafono a Tuvalu 1987.

A tu ko tu mo faigamea a tino tonu o Tuvalu.

A fakanofoga iloto i te Fakavae, kola e fakasolo atu iloto i te Fakatomuaga, e fakaasi fakapatino i ei ke onoono ki iloga mo tu mo faifaiga a Tuvalu, mo te manakoga ke fakataua kae fakamalu a mea kona.

A tu ne vaega o Tulafono a Tuvalu, sei vagana e se olo tasi mo te Tulafono Lasi io me ko Tulafono foliki: sekiseni 5 o te Tulafono Lasi o Tulafono a Tuvalu 1987. Ko tena uiga kafai e isi se mea e fakaasi aka iloto i te Tulafono Lasi kae se olo tasi mo tu, ko tena uiga a te fakanofoga i te Tulafono Lasi e maluga atu.

A tu e tau o amanaia i sose keisi i mua o te Fono. E tau o amanaia i agasala ofa tulafono, tagi i va o tino mo tagi i faitu tau te kaiga, kae e tau o onoono ki ei te Fono Tulafono a Fenua i fakamatalaga o keisi takitasi. Pefea loa te faitu tena, kafai e fakagaluea faiga o mea faka-Tuvalu tela ka mafua mai iei te se fai te mea tonu i te keisi io me se fano tonu mo manatu o tino, sa fakagaluegina te faitu tena.

A fakanofoga e kesekese i te fakagaluega o faigamea faka-Tuvalu i Tulafono Fakasala Ofa Tulafono, tagi i va o tino mo keisi i faitu tau te kaiga. Onoono ki te

Pepa Fakapiki napa 1 i te Tulafono o Tulafono a Tuvalu 1987, e fakaasi manino i ei a tulaga e mafai o fakaaoga i ei a faiga mea faka-Tuvalu i keisi takitatasi.

E fai pefea te filifiliga o Faigamea faka-Tuvalu

Te Pepa Fakapiki napa 1 o te Tulafono Lasi o Tulafono a Tuvalu 1987 e fakasolo i ei me fai pefea te filifiliga kae amanaia foki pefea a faigamea faka-Tuvalu. Te Fono e fai ne ia tena filiga ki te tulaga o te faigamea faka-Tuvalu tela e tautonu ki te mea tena, kae e fakagalue pefea ki vaega keisi pena.

Ata mafaufau ki mau a feitu e tu ki te tagi. E mafai foki ne koe o fai ne sukesukega ki fesili kola e avaka, ke fakamalolo te Fono ke fai ne nisi sukesukega ki ei, manafai e manakogina. Sose sukesukega e fai ne koe se vaega o te fonotaga tena ne fai ki te keisi tena. E se manakogina malosi ke tautali koe i fakanofoga taua o te faiga o auala i mea tau tulafono, fakaaoga a fakanofoga i te faiga o mau kae mafai foki ne koe o aumai a nisi mau io me ko fakatauga a tino poto manafai e manako koe ki ei.

Kafai ko oti ne sautala ki te faiga o mea faka-Tuvalu ko tena uiga a te faiga tena se vaega o te ikuga tena.

5 KO MAU A TINO E FAI I TE FONO

5.1 Sea te uiga o te pati mau?

Te mau ko fakamatalaga kola e fai i mua o te Fono o fakapatonu io me o se fakapatonu a tala kola e tautonu mo te mea tena ne tupu.

E isi ne fakanofoga kola ko oti ne faite ke fesoasoani ki te Fono ki te onoonoga me ko vaega mau pefea kola tau o talia io me se tau o talia.

5.2 Vaega Mau

Te mau tela e faipati nete tino molimau i te Fono.

Ko mau kola e avaka ne feitu e tu ki te keisi mo tino molimau e fai ki mua o te fono. A te mau faipati nete tino molimau i te Fono e tau o tauto.

Ko mau e tusi i Pepa io me tusi lima.

Mea konei ko mau kola i tusitusiga iluga i pepa io me ko laleo/kaseti fakatagitagi, e pela mo:

- lisiiti mo pepa kola e fakamau i ei a togi o mea kola ko oti ne ave io mene fai kae seki togi;

- ata ne pei;
- feagaiga;
- leo ne puke i te mea puke leo;
- mape;
- laisene;
- ata lomi.

Te kopi muamua e tau o ave ki te Fono, manafai e mafai.

Mau kola e mafai o puke ki ou lima

Mea nei ko vaega mau kola e mafai ne tatou o puke ki tou lima, e pela mo:

- se naifi;
- se potu laugatu;
- pasika masei;
- meainu malosi.

Ko Mea kola e aumai mo fakamaoni a mau i te Fono.

Kafai e aumai a pepa kola ne tusitisi io me ko mea kola e fakapatonu ki ei a mau e ave ki te Fono, ko fakaigoa a mea kona ko mea kola e aumai mo fakamaoni a mau i te Fono.

E tau mo koe o iloa tonu me:

- te tino molimau ne lavea ne ia te mea tela ne fakaaoga kae mafai foki neia o mate te mea tena i te Fono;
- te faitu tela e avaka ne ia te mea tena ka fai ki te Fono me i te mea tena ka fai pela mese mea mo fakamaoni kiei a mau i te Fono; mo te
- te mea tela e ave ki te Fono mo fakamaoni a mau ka fakamailoga ke lavea lei. I te masani a mea kola e avaka nete faitu fakaoko tagi e fakamailoga ki

napa 1, 2, 3 fano loa pena kae ko te faitu tela e tu ki ei te tagi e fakamailoga ki mataimanu A, B, C, fano loa pena.

I te taimi e ave ei te mea mo fakamaoni te mau i te Fono, io te Fono tiute o tausi a te mea tena ke oko ki te taimi e oti ei te fakamasinoga.

Te Fono e tau o:

- tausi fakalei a mea kola e ave mo fakapatonu a mau i te Fono ke moa e galo io me masei; mo te
- fakatalia a te faitu e tu kiei a te keisi ke onono ki te mea tena manafai a te mea tena e tausi ne Pulisimani.

5.3 Ko fakanofoga taua ki Mau

Ko fakanofoga taua ki mau ne:

- Te mau e tau o **tautonu** ki te mataupu i mua o te Fono;
- Te mau **tafasili i te lei** e tau o avaka;
- A mau kola ne logo mai te molimau i te sua tino e se talia;
- A fakamatalaga i **mafaufauga** e tapu mana avaka sei vagana a te tino tena se tino poto.

Te mau e tau o tautonu

E pela mo te fakanofoga masani, ko te mau fua tela i fakamatalaga e taua ki faitu kola e tu ki te tagi e talia.

I keisi ofa tulafono, ko fakamatalaga kola e avaka nete faitu e avake ne ia te keisi ke maua se fakasalaga ki ei io me ko mau kola e tau o se talia nete tino sala io me ko mau kola e tau o fakapatonu nete tino sala ko te mea ke fakasao a ia mai i te agasala.

I keisi i va o tino io me ko tagi i faitu tau te kaiga, ko fakamatalaga kola e taua ki vaega tagi pena.

Te mau tafasili i te lei

Te fakanofoga tenei e tautonu mo tusitusiiga a ko tena uiga:

- te pepa loa tela ne tusi e tau o avaka, kae fakamatala nete tino tela ne tusi ne ia, manafai e mafai;
- kafai te pepa loa tela ne tusi ki ei ko galo io mo ko oti ne fakamasei, te kopi e mafai o avaka e pela me tena loa te toe mau e avanoa.

Mau kola ne logo mai te molimau i te sua tino

A mau kola e fai nete tino tela e seki lavea io mene lagona ne ia te tala tonu loa, tena mau e fakaigoa mese mau ne logo mai tino.

Te ata fakatino o te mau tena e penei, a tino molimau ne fai ki te Fono menea a pati a tena taugasoa ne fai atu kia ia menea ana mea ne lavea i te faiga nete tino sala at e mea tena. Te tino molimau seki lavea aka loa ne ia te tino sala i te faiga o te mea. Ko tena taugasoa ne lavea ne ia, tela ko ia loa e tau o fai tena mau.

A mau kola ne logo mai i te sua tino e masani o se talia ona:

- a tena mau ko te mau a te sua tino tela ne fai atu kia ia, tena mau se ko te mau ona mea ne lavea io mene lagona i te mea ne tupu kae ko te mau a te sua tino tela ne lavea io mene logo i te mea tena;
- te fakamatalaga a te sua tino e seki tauto; mo te
- te sua tino e se mafai o fakafesilisiligina i te Fono.

A fakamatalaga i mafaufauga

A mafaufauga o te tino molimau e se talia. Te olotou tiute ko te fakamatala o mea kola ne lavea ne latou, lagona kae ne fai ne latou. E tau fua o fakamatala ne latou a mea ne lavea, lagona mo te fai kae se ko mea kola e fakatau io me talitonu latou ki ei.

Te kesega manafai te tino poto e fai tena mau i te Fono i mea kola e oko ki ei tena atamai. Te tino poto ko te tino tela ko isi sena atamai ona ko te akoakoga tela ne fai ne ia, tena atamai i te galuega io me ko tena fanoga o tauloto.

5.4 Toe Fakamanatua te Mafaufau

I nisi keisi i feitu tau te ofa tulafono a te Pulisimani e mafai toe onoono ki ana mea kola ne tusitusi i te taimi o te fakalavelave. E penei mo te ata, ne onoono ki tena tusi galue - mene tusi ne ia ki lalo a mea ne fai mai tuamalie o te mea tena ne tupu.

I fenua i tua o Funafuti, te mea tenei se fakalavelave ona ko te tulaga o te galuega o te Pulisimani tela ko ia foki ko te tino e avake ne ia te keisi i feitu tau te ofa agasala. E mafai o fai mese fakalavelave i te tulaga tenei.

I tagi i va o tino, a tino molimau e mafai o fai ke onoono kise pepa tela ne fai ne ia io me ko fakapatonu ne ia kae tela ko oti ne ave ki te sua feitu mai mua.

5.5 Te Mau mai i Tamaliki

Kafai te tamaliki foliki se tino molimau, io me se tino e tu ki ei te tagi, te Fono e tau o filifili me tau te tamaliki tena o fai tena mau. Te mau tena e mafai o tauto io mese tauto.

Te fakanofoga masani e fai pela me ko te foliki o tausaga o te tamaliki ko te foliki foki o te avanoaga ko te tamaliki ke fai tena mau. So se mau a te tamaliki e tau o fai a ko tena matua e nofo i ana tafa.

Te Fono e tau o filifili ne ia te tulaga o te malamalama fakalei o te tamaliki i tena mau mo te tulaga e tau o talitonu ki ei te Fono (*manafai e isi*) i tena mau.

5.6 Te Mau a te Avaga

I keisi ofa tulafono, a te avaga tagata io me ko te fafine:

- E mafai o fai tena fakamatalaga mai i te feitu tela ne aumai ne ia te keisi ki te fono kae e se fai malo;
- E mafai o fai tena fakamatalaga mai i te feitu e tu ki ei te keisi.

5.7 Ko Mau e Fakamasei ki te Tino Molimau

Te tino molimau e se mafai o sili ki ei se fesili, tela kafai e tali ne ia, ko fakaasi ne ia mene isi foki se agasala ne fai ne ia.

E penei mo te ata tenei, a **P** ko oti ne fakatapu i te inu meainu malosi iloto i te 6 masina i te leva. A tena taugasoa pele loa ko **A** ne ave ki te Fono mene nofo mo meainu malosi ako **P** ne fanatu ki te Fono e pela mese tino molimau me ia laua ne inu mo **A**, i tena fakaasiga tena, a **P** ko fakaasi foki ne ia mene inu foki ne nofo mo ia i te taimi tena, tela a ia ko taia foki i te agasala tena ne fai ne **A**.

5.8 Tino Sala e siliga atu i te Tokotasi

So se mea e faipati nete tino sala ki pulisimani io mese tino aka fakatea tela e mafai o sala iei sua tino tela e ave tasi ki te Fono e se mafai o fakaaoga pela me se mau vagana i ei ne talia nete tino tena e ave tasi koulua ki te Fono.

5.9 Te Fakapatonuga o te Tino Sala

Te fakapatonuga me ko te tino sala loa tenei ne fai ne ia te agasala tena se vaega taua ke fakatalitonugina nete faitu tela e avaka sale ne ia i sala ofa tulafono katoa.

Kafai e se mafai o fakapatonugina te tino sala tena ko te tino sala tena, e tau o fakaseai te agasala a te tino sala tena.

E penei mo te ata tenei, kafai te tino sala e fakase ne ia te mau a te tino molimau me ko ia tela ne lavea ne ia e fia ne ia te agasala, kae ko te faitu tela e avaka ne ia te keisi e seai ne ana fakasakoga ki te tulaga se tonu tena, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

I nisi taimi a te tino sala e se fakase ne ia te matematega o ia kae ne talia ne ia me ko oti ne talia.

Te Fono e tau o fakapatonu ne ia me i te mau a te tino molimau tela ne lavea ne ia te tino sala ko te tino tela ne fai ne ia te agasala e tonu kae fakatuagagina. A te fakatau se ko oti ne fai ne tino molimau kola ne tino fakamaoni kae fai mea tonu.

Sukesuke fakalei a tulaga kiluga i te matematega tena ne fai, kae maise loa ki:

- E pefea te leva ne matea ei ne te tino molimau a te tino sala?
- E pefea te mao?
- E pefea te maina?
- E isi se mea ne mafai o fai ne ia ke tai faigata te lavea, e pela mo mea fakateletele io me ko to tokuke a tino?
- Ko oti ne lavea nete tino molimau a te tino sala muamua? E pefea te uke o taimi?
- Kafai te tino molimau e se iloa ne ia te tino sala, e isi se pogai fakapitoa ne masaua ei ne ia a te tagata io me ko te fafine tena?

5.10 Fakatalitonugina mo te Fakatuagagina

Fakatalitonugina mo te fakatuagagina ise tino molimau se iloga tela e fai ne ia ko tena mau ke fakatalitonugina. A pogai kola e fai ne latou ke talitonu ki te tino molimau:

- ko tena iloa i mea taua o te keisi;
- ko tena fakamaoni – e mata e taumafai, i tau fakatau, o fakamatala a te mea tonu? mo te
- ko tena fakatuagagina – e mafai ne koe o fesili me pefea te lei o tena mafaufau i te manatua ne ia katoa loa o mea kola ne tupu.

Manafai e onono koe ki fakamatalaga a tino molimau kola e faipati ne latou, sa puke fua olotou mau kola e faipati ne latou kae puke foki olotou ata lavea i te faipatiga ne latou. E fuafua pefea ne koe a uiga lavea o te tino molimau se feitu taua ki te faiga o tau filifiliga me fakatalitonu ne koe tena mau me ko ia se tino molimau tela e fakatuagagina tena mau.

E mafai o talia ne koe se vaega o te mau a te tino molimau kae se talia ne koe nisi vaega.

A te tino molimau e mafai o fakafesiligina ki te tulaga tela ki te se fakatalitonugina o tena mau.

5.11 Mau Pelo

Tino Sala e Pelo

Kafai e fakapatonugina me i te tino sala e pelo, tena ko mafai o fesoasoani ki te fakapatonuga me tau o fakatalitonugina tena mau e pela mese tino molimau. E se ko tena uiga a ia ko taia i te agasala tela ne aumai ei a ia. A te pelo e mafai o avaka i feitu valevale kae se ko tena uiga ko te mea ke se taia i te agasala.

Tino Molimau e Pelo

Manafai e avaka foki me i te tino molimau e pelo, e taua foki te feitu tena ki luga i te fakatalitonugina o tena mau.

6. Muna mo Fuaiupu kola e Fakaoga i te Tulafono

A fakamatalaga konei mai lalo e fakamatala iei a te uiga o nai fakamunaga kola ka mafai o fakaoga ne koutou

Muna mo Fuaiupu	Uiga
Malologa toetoe	Manafai te keisi ko taofi ki te sua aso.
Te paleni o mau ke siliga malie fua mai te afa	Te tulaga fakapatonu e manakogina i tagi i va o tino mo tagi i kaiga. Te tino tela e aumai tena tagi e tau o aumai ana mau o fakapatonu ne ia ki te paleni tela e manakogina ki keisi i va o tino. Ko tena uiga “ko tai pena loa te tonu”.
Mai luga atu i te tulaga faletonu	Mea nei ko te tulaga fakapatonu e manakogina i agasala ofa tulafono. A te faitu tela e avaka ne ia a te keisi e tau o fakapatonu ne ia avaeaga takitasi o te agasala e aunoa mo se faletonu. Ko tena uiga ke seai loa se faletonu e tasi e toe i se vaega o te agasala tela e fakamaoni ne ia me i te tino sala e taia i te sala tena.
Te tiute o fakapatonu	Ko tena uiga io oi te tiute o fakapatonu te mea tena. I keisi ofa tulafono, te faitu tela e avaka sale ne ia a keisi e nofo mo ia te tiute o fakapatonu me i te tino sala e talia ne ia tena sala, aunoa mo te faletonu. I keisi i va o tino, te tino io te tino tela e avaka tena tagi tela e tau o fakapatonu ne ia ki te paleni fua tela e siliga atu mai luga io me ko ia loa tena.
Te Tagi i va o tino	I tagi i va o tino, te vaega tagi e aumai nese tino tela e tu ki te sua tino, kae tela e fakamaina ne ia me kaia te sua tino e tau o togi tupe io me ke fai ne ia se mea.
Tiati	I agasala ofa tulafono, e tusi i konei te fakamatalaga a Pulisimani tela e tu ki te tino sala.
Tamaliki foliki	Te tino tela e nofo ona tausaga o tena olaga mai lalo i te 14.
Te mea se i va o tino	Se faiga io mese mea seki fai tela e fakamafua ne ia te fakakinauga i te va o tino taki tokotasi io me ko kamupane. E seai se ofa tulafono.
Tulafono o ikuga a Fono Maluga	Tulafono ne faite ne Fono mai i olotou ikuga
Fonotaga kola e se talia nete sua faitu.	I agasala ofa tulafono, a te fonotaga i mua o te Famasino, tela te faitu e avaka ne ia te keisi e taumafai o fakapatonu me i te tino sala e talia neia tena agasala tena ne fai a ko te tino sala e se talia ne ia te sala. I agasala i va o tino, a te fonotaga i mua o te Famasino, te tino ne fakatagi e taumafai o fakapatonu tena fakatagi. Te mea tena e fai fua manafai te sua faitu ese talia ne ia te fakatagi.
Feagaiga	Se fakataumaliega i te va o te tokolua io me toko uke atu. E mafai o fai i pati io me tusi lima ki lalo.
Agasala	Se faiga tela e fakatapu nete Tulafono a Tuvalu.
Te fakanofoga o te tamaliki	I keisi a te kaiga, ko tena uiga se fakatonuga tela e fai ne koe, e fakaasi i ei me koi e nofo mo te tamaliki.

Tulaga faka-te-tulafono

Tulafono o faiga mea faka-Tuvalu	Faiga o tu mo faifaiga faka-Tuvalu kola e tautonu ki te mataupu i ou mua.
Ikuga	Te faiga masani e fai, i te otiga o te keisi, sea te ikuga, kae nea foki au pogai.
Fakasao kae seai se sala	Manafai e isi se tino tela e talia ne ia tena agasala, ako koe e se manako o tuku ki ei se fakasalaga.
Tala te Avaga	Te fakatonuga tela e mafai o fai ne koe, e fakaasi i ei me i te avaga ko tala.
Sala tupe	Te aofaki tupe tela e fakatonu ne koe te tino sala ke togi ne ia i agasala ofa tulafono, kae ko te aofaki tenei e se tau o siliga atu i te \$100.00 i te agasala e tasi.
Tala ne logo mai i tino	Tala ne aumai i nisi auala, i te masani ne mau i te vaega lua.
Matematega	Te faiga tonu tela ka fakaasi i ei me i te tino tela i mua o te Fono ko te tino tonu loa tena ne fai ne ia te agasala.
Se manatu fapito	Ko te saoloto mai te manatu fapito i se keisi.
Fonotaga koi tuai o fai te Fonotaga lasi	I te masani i keisi o te kaiga, ko te fono muamua tela e fai ei ne koe te fakatonuga, mo te fakamoemoega ke toe fai ne koe te sua fakatonuga fakamuli.
Ko mea kola e mafai o fai nete Fono	Ko te malosia i lalo o te tulafono o fakalogologo ki te keisi, mo te faiga ei.
Ko faifaiga mo fakasakoga kola e talia i lalo i te Tulafono.	Te fakasakoga me kaia ne fai ei ne koe te agasala tena, tela e talia i lalo i te tulafono io me koikuga a Fono Maluga.
Tulafono Lasi	Tulafono tela ko oti ne faite nete Palamene, tela e iloa mese Tulafono
Tino i te Tagi	Te tino tela e to iloto e pela mese tino i te keisi i ou mua
Tausiga	I keisi a te kaiga, ko tena uiga ko tupe kola e fakatonu ne koe te matua ke togi ki te tamaliki, io me ko te sua matua.
Kope i te taimi koi avaga ei.	Mea nei ko kope a te avaga tagata io me ko te avaga fafine e nofo mo laua, ona ko te la avagaga, io me kola ne vae ne koe.
Fiafia i feitu tau tupe	Ko te fiafia i feitu tau tupe.
Te tali ki tena agasala	I keisi ofa tulafono, te tali me talia nete tino io me se talia te tiati. E lua e iloa a tali: e talia io me se talia.
Faipatiga koi tuai o tuku tena sala	Te faipatiga tela e fai mai mua o te fakasalaga, nete tino sala, io me ne tena Loia, tela e fakaasi ne ia a pogai kola ka mafai ei o mama te fakasalaga
Ikuga lauiloa	Ikuga kola mua o Fono Maluga kola e tau o tautali ki ei a Fono mai lalo.
Fakasalaga mua	Manafai, i te taimi mua, a te tino sala ko oti ne maua e se i te fono kae ko oti foki ne fakasala i tena tiati tena.
Tulafono Foliki	Tulafono Foliki kola e fakatalia fua ne Minisita mai i te taliaga a te Kapineta, kae tau o tautali a tatou ki ei e pela mo tulafono lasi.
Te Saolotoga o Toe Tagi	I sose keisi e fai ne koe, kae kafai ko oti tau ikuga ne tuku, tena te saolotoga o te tino o avaka tena toe tagi ki te Fono tai maluga atu ke toe onoona aka ki tena keisi.
Fakasala	Te sala a te tino sala tela e tau o togi io me fai. E fakaiku ne

Tulaga faka-te-tulafono

	koe te fakasalaga manafai ko oti ne maua ne koe te tino tena me tau o sala i tena agasala ne fai io me ko te tino tena ko oti ne talia ne ia tena agasala. I te masani e fakasala tupe io me pei ki te falepuipui.
Laisene Fakapitoa	I keisi tau te kaiga, e isi ne fakatagi ka maua ne koe mo te taliaga ke fai se avaga.
Te tulaga o te fakapatonuga	I keisi ofa agasala, te tulaga o te fakapatonuga i tau o seai se tulaga faletonu. I keisi i va o tino, te tulaga o te fakapatonuga ko te mea fua ki siliga atu i te paleni o te 50% i te tonu o tau tagi (<i>ko te mea fua ke tai tonu ilo te ikai</i>)
Tulafono kola a te Malo	Ko Tulafono kola ne talia nete Palamene.
Agasala kola mama	Ko agasala kola malalo, kola e masani o fai sale nete Fono Tulafono a Fenua .
Pepa Kami ki te Fono	Te pepa mai ite Fono e fakailoa ei ki te tino ke fanatu ki te Fono.
Ke fakasala	Ko te faifaiga masani tela e fai sale i te fakamauga o te tali a te tino sala mai tua o tena tali me ko talia ne ia tena agasala io me ko tau ikuga tela ne fai me ko se te tino sala i tena agasala tela ne fai.
Te sega o te tino ne fai ki te sua tino.	Te mea se a te tino ne fai ki te sua tino, kae ko ia loa e se tela te tino tena e mafai o avaka tena tagi ke togi atu a fakamaseiga tena ne fai.
Te Pepa Kami e fakamaina i ei a te tagi.	I keisi i va o tino, ko te auala e fakamaina i ei ki te tino tela e ave ki te Fono mesea te mea tena.
Tino foliki	I keisi ofa tulafono, te tino tela ko 14 ona tausaga o tena olaga, kae mai lalo i te 17.

B:

KO AMIOGA MO FAIGA I TE FONO

Te vaega tenei e fakatoka ne ia mesea te mea e manakogina i Famasino i te Fono Tulafono a Fenua, kae fakamaina foki ne ia me nea a uiga e manakogina i te taimi io me i tua o te Fono. E manakogina:

- e fakatoka ne ia te tautoga i te Fono kae fakamaina ne ia fakalei a vaega taua i te faiga o te galuega kola e fakatutonu ki Ofisa o te Fono;
- fakaasi ne ia auala i te faiga fakalei o te fonotaga;
- fakasolo ne ia a tulaga o te Takitaki mo nisi sui.

1. Amioga mo Faiga e Fai i te Fono

Pela mese Famasino o te Fono Tulafono a Fenua, e tau mo koe o tauto i tau fakasopoga ki te galuega:

“ Au e tauto ki te Atua Malosi me ia au ka fai fakalei kae tautua ne au fakalei a te tena malu te Tupu Fafine Elisapeta, mo latou katoa kola mai lalo i te fakasolooga o ia, e pela mese Ofisa o te Fono kae ka fai fakalei ne au ki faiga masani i lalo o te Tulafono mo faifafiga faka-Tuvalu, seai se matakū io me fapito, osooso io me loto masei. Fesoasoani mai te Atua kia au.”

A te galuega i te Fono se galuega mo tino tela la au amioga mo faiga ei lalo katoa i te kiloga a tino. A te fakamalu mo te talitonu o tino kia koe i te faiga o te meatonu e manakogina ko Famasino Maluga mo Famasino ke fakamalugina kae ke tautali i te tulafono, kae ke fai olotou faiga i te auala tela ese mafai o taku maseigina te ofisa.

Te Tautoga e mafai o vaevae ki vaega e uke ko te mea ke mafai o fakamatala i ei a faiga o te galuega i faiga kola e talia i lalo o te tulafono.

1.1 “Fai Fakalei kae Tautua mo te Fakamaoni”

Loto Finafinau

A koe e tau o loto finafinau i te fiaga o tau galuega e pela mese i te Fono.

Ko tena uiga a koe e tau:

- tuku katoa te faiga o tau galuega ki te faiga o tou tiute i te Fono, tela e se gata fua i te takitaki kae nofo foki i te Fono, ke fai a ikuga, kae fai foki a nisi galuega kola e taua ki te faiga o te Fono;
- fakaasi i keisi katoa te lei o koe i te faiga o keisi mo te faiga o ikuga fakatasi mo pogai kola e fakavae ki ei a ikuga taki tatasi;
- fai a nisi auala kola e fakatumau kae fakalei te iloa, atamai mo te mafai a te tino ia ia tela e aoga ki tena galuega;
- e se kau ki faiga kola e fakaasi i ei te seai o te loto finafinau o fai te galuega a te Fono io me o kau atu ki faiga kola ese tonu a nisi Famasino.

A ikuga e tau o tuku fakavave i se taimi tela tau. Taumafai o fai fakavave loa. Ko tena iuga e tau o:

- taumafai ke iloa ne koe agasala masani, mea kola e mafai nete Fono o fai mo auala i te faiga; mo te
- fakatoka koi tuai o fano koe ki te Fono.

1.2 “Fai te Mea Tonu”

Fakamaoni

A koe e tau o taumafai malosi ke fai ne koe te galuega mo te fakamaoni ko te mea ke fakatumau kae fakamalosi te talitonu o tino ki te Ofisa o te Fono.

Ko tena uiga e tau mo koe:

- ke taumafai malosi koe ko te mea ke fakapatonu i ei me i au faiga ko se toe mafai o fai ki ei se faitoiga a sose tino tela e lei ana uiga, e lei tena mafaufau mo te tino tela e isi sena atamai i mea pena; mo te
- fakamalosi kae fesoasoani ki nisi sui i te Fono ke fai fakalei te Fono i te tulaga tela maluga.

1.3 “Faiga Masani katoa”

Fakapau a tino katoa

Ke fai fakalei ne koe te Fono ko te mea ke fakapau katoa a tino kona e olo atu ki te Fono e pela mo te manakoga o te tulafono.

Ko tena uiga e tau mo koe o:

- fai fakalei tou tiute mo te mafaufau fakalei ke pau a tino katoa (*e penei te ata tena, a feitu o te tagi, tino molimau, tino o te Fono mo sui o te Fono*) e seai se fakakesekesega;
- taumafai ke iloa a ke malamalama koe i kesekesega kola e sae aka, penei te ata tena, se tagata io mese fafine, se tino a, tena talitonuga, tu mo faifaiga, telega o tena gafa;
- se kau i se fakapotopotoga tela e iloa ne koe me i olotou mea e fai e se olotoonu mo tulafono ;
- i taimi o fonotaga i ou mua, sa amanaia a faitioga se aoga io me ko uiga a tino galue o te Fono, loia, io me ko sose tino aka tela e mai lalo o tau fakatonuga. A uiga kola e se lei e aofia i ei, fakakesekeseega o tagata mo fafine, fakakesekese fenua, io me pati sele io me ko taga kola e se talia i lalo i te tulafono.

1.4 “I tua atu o Tulafono mo Faifaiga faka-Tuvalu”

I loto i te Tulafono

E tau mo koe o galue iloto i te taliaga a te tulafono.

Ko tena uiga a koe e tau:

- kese aofia ne koe a mafaufauga kola e se tau kiloto i tau ikuga – te fakaaogaga o malosi o te Fono e tau fua o fakagalue mai luga i te lei o fakamatalaga tau kola e avaka faka- te-tulafono;
- ke se tiakina tou malosi o fai tau ikuga ki te sua tino – ko koe ke fai tau ikuga;
- ke puihui a saolotoga o tino Tuvalu kola i lalo o te Fakavae.

1.5 “Seai se Mataku io me Fapito, Osooso io me Loto Masei

Tu Tokotasi o te Fono

A te tu tokotasi o te Fono se mea tau ko te mea ke fai te meatonu tela i loto i te tulafono. Tela la e tau o fakatumau kae fakalauefa te tu tokotasi o te Fono i tou olaga tokotasi io me i fakapotopotoga.

Ko tena uiga a koe e:

- e tau o fai tau galuega i te fono mai i tau filifiliga tokotasi kae ke moa e pokotia tau ikuga i nisi ou mafaufauga;
- taumafai o teke sose taumafaiga o fai ke pokotia tau ikuga ne sose mea i mua o te Fono i tua i te faiga o te Fono;
- fakamalosi kae lago ki faifaiga kae tausi fakalei ke tumau kae fakatumau a te tu tokotasi o te Fono;
- fakaasi kae fakatumau te tulaga maluga o faifaiga o te Fono ko te mea ke fakamalosi i ei te talitonu o tino, tela ko te vaega taua o te tu tokotasi o te fono.

Se Fapito

E tau mo koe o, kae tau o lavea me ia koe, e se fapito i au ikuga mo te faiga o au ikuga.

Ko tena uiga e tau mo koe:

- o taumafai ko au faiga, me iloto io me itua o te Fono, e fakatumau kae tai fakalei atu te talitonu me ia koe e se fapito e pena foki te Fono;
- o se talia ko tau ikuga ke pokotia ne:
 - = te fapito io me se fakamaoni;
 - = feitu tau te masani o koe mo tino io me ona ko te mo nisi i tulaga tau pisinisi; io
 - = feitu totino io me i feitu tau tupe.
- o taumafai malosi koe ki te mea tela e mafai ne koe, fai au faiga totino mo au pisinisi ko te mea ke fakafoliki taimi kola e se fai ei ne koe a fakamasinoga o keisi;
- o iloilo a faiga mea tau pisinisi, mea masani mo potukau politiki kola e kau iei a koe, io me isi sou aia i ei, kae fesili kia koe, “e mafai ne toku kau tenei o fai ne ia ke se fakamaoni au ki toku tofi Famasino?”

A koe e se gata fua ke se fapito, kae ko koe e tau foki loa o lavea me se fapito. A te lavea o te se fapito e fuafua mai i te kiloga a te tino tela feoloolo, e lei tena mafaufau kae se tino lei.

Te fakanofoga tenei e patele foki i nisi vaega o uiga mo au faiga .

a). Au faifaiga i te Fono

I taimi e fai ei au ikuga, fakatumau te fai fakalei o te faiga o te galuega ko te mea ke fakapau katoa a te faiga o keisi e vave, e tau o fakapau ne koe a tino katoa i mua o te Fono ke lei tau faiga ki ei.

e). Faigamea a te Fakai mo nisi potukau se sala sene

A koe e saoloto o kau i faigamea a te fakai, nisi potukau kola e se sala sene mo lotu, kae fano ki luga ki fuafuaga konei:

- tiakina te faigamea io me ko te fakapotopotoga tela ana faigamea e mafai o pokotia masei loa i ei a te a tou mafai o se fapito io me o kaukau i te faiga o tau galuega i te Fono.
- sa sala tupe(*vagana i ei ki tino o te Fono io me mose pogai tau*) io me tuku ne koe te tulaga taua o te Fono ki vaega uiga pena.
- sa kaukau i faifaiga io me ko fakapotopotoga kola ka mafai o aofia i tagi i mua o te Fono.
- sa ave ne koe ne fautuaga i feitu tau te tulafono io me ko te teuga o tupe.

i.) Kau i Faigamea tau Politiki

E tau mo koe o se kau i faifaiga kola i te kiloga a tino tela e tau, lei tena mafaufau mo te tino e isi sena iloa i te mea tena, e fakamalalo ne ia tou tulaga se fapito ki mea kola e avaka ki mua o te Fono.

A feitu taua kola si kau koe i ei i mea tau politiki ke fakaseai katoa i te taimi tela e fakasopo ei koe ki te tofiga tena. E tau mo koe o fakagata mai faifaiga kola, i te mafaufau o te tino tela tau, lei mo te tino tela e isi sena iloa i te mea tena, tela e mafai i tena e lavea ne ia me ia koe e kau i te faigamea politiki tena.

E tau mo koe o se:

- kau pela mese tino o te potukau politiki io me potukau politiki sala tupe;
- kau ki fakatasiga ki maopoopoga a tino politiki mo salasalaga sene a potukau politiki;
- fai tusaga ki potukau politiki io me ko faiga o fesoasoani ki te potukau;
- kau ki faiga e fai i koga e saoloto i ei a tino kola e sautala i ei a mataupu tau politiki sei vagana manafai e isi ne pokotiaga o mataupu kona ki te fakateletelega o te Fono, te tu tokotasi o te Fono io me ko vaega taua ki te faiga o te meatonu.
- saina a pepa e avaka i ei a fakatagi a potukau politiki.

A tino o tou kaiga e saoloto loa mana kau i faifaiga faka-politiki. I nisi taimi e mafai loa o pokotia a te kiloga a tino ki tou se fapito i te keisi. I sose keisi pena i mua o te Fono, koe e tau o se kau ki te faiga o te Fono.

o) E Isi sou aia ki te keisi

E tau mo koe o se kau i te faiga o te keisi manafai e talitonu koe me ko se mafai ne koe o fakamasino kae seai se fapito.

E tau mo koe o se kau i te faiga o te keisi manafai te tino tau, e lei tena mafaufau mo te tino tela e isi sena iloa ka isi sena masalosalo ki te isi o sou aia totino (*ona se tino o tou kaiga pili io mese taugaso a pili io mese tino e isi sou sokoga ki ei*) mo tau galuega.

Sa nofo i te fakamasinoga o te keisi manafai te tino sala io me ko te tino molimau se:

- se tino o tou kiaga pili;
- tou taugaso a pele;
- ko tino e fakagalue ne ia koe io mese tino galue a koe; io me
- me isi ne faiga i mea tau pisinisi a koulua e fai.

I Tuvalu, a telega o kaiga se matua fakalavelave lasi. Filifili me pefea te mao o te tino tena mo koe. A te va o koe mo sau tua tasi io me tai pili atu (*ia koe mo tau avaga*) e mafai o fai mo ata e onoono tatou ki ei.

Sa nofo i te fakamasinoga o se keisi manafai ko oti koe io me lavea aka nei ko isi io me ko oti ne fakaasi ou manatu ki se mea pena:

- mataupu;
- tino molimau; io me
- tino e aofia i te keisi.

E penei te ata tena, manafai ne lavea ne koe te fakalavelave, sa nofo i te fakamasinoga o sose keisi tela e tau ki te fakalavelave tena. E mafai o talia io me kau koe ki tau mea e manatua i te fakalavelave tena ne tupu ilo o mau kona e avaka i te Fono.

Ona ko fenua o Tuvalu e foliki, e tau mo koe o faeteete ke moa e talia ne koe se tino io me ko tou iloa i mea e fai ke pokotia i ei a tau ikuga.

A te se aofia i te fakamasinoga e se tonu manafai:

- a te mataupu tela ne avaka ese to kiloto i te tulaga tela e avaka i ei se manatu kese e foliki fua kae se taua io me se lava i ei o lagoon e ia te manatu tela e avaka me tonu ko te mea ke se kau a koe i te fakamasinoga.
- ko seai aka foki loa se isi famasino e toe ke fakakatoa ne ia a famasino ko te mea ke mafai o fai te fakamasinoga o te keisi tena.
- ona ko nisi pogai fakavave o te taimi, me kafai e se fai ka mafua mai iei se faiga o te mea se tonu.

2 Faiga o te Fono

2.1 Fakatokaga ki te Keisi

Ke manatua ke tauloto fakalei kae malamalama koe i keisi kola ka fai ne koe.

Ke manatua ke isi ne tulafono kola e manakogina e nofo mo koe i te taimi tena.

Agasala ofa tulafono

Onoono ki agasala – masaua ke iloa ne koe me nea a vaega taua o te agasala kola e manakogina ke fakapatonu.

Tagi i va o tino/ tagi i mea tau te kaiga

Tauloto te keisi, fakamatalaga a tino kola ne tauto, pena foki nisi mea.

Fakamatea a mataupu kola kinou iei a tino tagi mo te mea tela e manakogina ke maua.

2.2 Fakanofoga a te Feitu tela e tu ki ei te Tagi e isi se olotou Saolotoga ke fai olotou Mau.

Se fakanofoga tela ko lau iloa, kae ne kamata mai ikuga a Fono Maluga kola ko lau iloa, me i tino tagi ki fono mo tino kola e pokotia i se ikuga a te fono e tau o tuku ki ei te avanoaga katoa loa mo te lei ko te mea ke fai olotou mau kae koi tuai o fai te ikuga.

Te fakanofoga tena e lasi loa tena onoonoga ki auala i te faiga o mea kola e fakaaoga nete Fono. Te pogai o te fakanofoga tena ko te mea ke iloa tonu mene filifili fakalei ne koe a fakamatalaga katoa kola e tautonu kae koi tuai o fai te ikuga.

Ko te mea ke fakagalue te fakanofoga tenei, e tau mo koe o filifili me sea te mea e tau o fai ko te mea ke mafai ei o fai a mau a te sua tino. Ki te tulaga tenei e tau o tuku se taimi tela e lava lei o fakailoa ke fakatoka tena tali tela e avaka, ke sala ana fakamatalaga o fesoasoani ki tena pepa kae tela e teke io me fakase ne ia te pepa a te sua faitu.

Ke masaua me i te tino e mafai o fai a tena fakamatalaga kae ko ana mafaufauga e se fai pela me talia. E mafai o se talia ne koe ona ko te pogai tela tau. Te tautonu mo te lei o fakamatalaga e filifili ne koe.

E tolu a pogai taua ki te fakanofoga tena:

Fakailoaga mai mua

- E tau mo koe o lotomalie mene lava te fakailoaga tela ne tuku, e pela mo te fakaasiga i lalo o te tulafono.
- Manafai te tino sala io me ko te tino tela e tu ki ei te tagi i te va o tino e se fanatu ki te Fono, e manakogina ne koe ne mau me i pepa ki te Fono ne ave loa kia ia kae koi tuai o fai te fakamasinoga tenei.
- Mo keisi ofa tulafono, e manakogina ne koe se fakapatonuga i te avega o te pepa a te Fono io me ko te pepa kami ki te fono. Mo tagi i va o tino mo tagi i kaiga, e manakogina ne koe ko te fakapatonuga mene ave te pepa mai te Fono mo te tagi.
- Te avega o te fakailoaga e tau o lava lei ke fakatoka ne te tino tena keisi. Manafai e mafaufau koe me i te sua faitu e seki lava lei te taimi i te avatuga o te pepa o fakailoa kia ia, taofi te faiga o te fakamasinoga o te keisi kae tolu atu ki te sua taimi ke lava lei te taimi o te tino fakatoka tena keisi.

Ke lei te faiga o te keisi ki faitu katoa

- Te faiga o te fonotaga mo te fakafesilisili o tino molimau e lasi ki tena taua me fakamautinoa i ei me i faitu katoa kola ne kau i te fakamasinoga ne tuku katoa ki ei te avanoaga ke fai olotou mau.
- Te tulafono masani ko koe ke fakalogologo ki mau a faitu katoa o te keisi. E aofia i ei ko te tukuga o te avanoaga ki faitu katoa o te keisi ke fai olotou mau, fakase mo te fakasaoga o mea kola ne avaka e se tonu, mo te fakataliaga ke lava taimi ke fai a mataupu fou kola e olotonu kae taua.
- E taua ke iloa tonu ne koe me ko katoatoa katoa a fakamatalaga kola e tautonu mo pepa kae koi tuai o fai tau ikuga.

A Pepa kola e tautonu ki te keisi ke ave ki feitu katoa o te keisi.

- I te masani, a mea kola e tautonu ki te keisi e tau o ave ki te sua feitu. A tino kola e mafai o pokotia i te ikuga e tau o maua ne latou te avanoaga ke onono latou ki mea kola e se lago ki te feitu o latou kae kola ka fai ke amanaia ne koe.

Koi tuai o oti te fakamasinoga, e tau mo koe o sili te fesili kia koe, “e mata a feitu katoa o te keisi ko oti katoa ne tuku ki ei te avanoaga ke fai tena keisi?”

2.3 Faiga i te Fono

E tau o fakaasi ne koe te tulaga maluga o au faiga i te Fono ko te mea ke mafai o toe fakamalosi i ei te talitonu o tino ki te Fono:

- Koe e tau o ava kae kufaki.
- Koe e tau o famalugina.
- Koe e tau o loto malalo.
 - = Manafai e isi se mea se a koe ne fai e tau mo koe o fakatoese – e seai se avanoaga iloto i te Fono mo tino fiasili.
- Fakatumau te fakamasauaga kia koe me i tino kola i te keisi se ko tena uiga mese igoa fua i luga i te pepa.
 - = A feitu kola e aofia i te keisi e fakamoemoe ki te Fono ke fai ne ia te meatonu fakalei, ikuga lei, loto finafinau, se fapitoa, mo te tulaga tela e se fakafesiliga i te fakamaoni.
- Sa fai mea fakakata ki se feitu io me ki se tino molimau:
 - = Te mea tela e manatu koe me foliki, e mafai mese mea taua kii ki se feitu io me ki se tino molimau.
 - = Masaua e seai se keisi e se taaua.
- Fakaasi tou loto manavase ki te feitu mo tino molimau kola e matakū.
- Sa fakaasigina ou manatu i tau fakatau i te Fono tela e fakaseaoga ei ne koe a te tulafono:

- = A tau galuega ko te fakatumauga mo te fakagaluega o te tulafono, kae seai ko te fakamaseiga o te tulafono.
- = Kafai e fakatau koe me tau o fai ne fakamafuliga, sautala ki te Famasino Fakamatuatua io me ko te Famasino Maluga tela ko ia ka mafai o fesoasoani atu kia koe i te mea tena.
- Sa faipati io me fakaasi ne faiga tela e mafai ei o fakaasi me ia koe ko leva loa ne fai tau ikuga kae koi tuai o fai a mau a faitu ki te Fonu.
- Sa sautalagina te keisi io mese vaega o te keisi i tua o te Fonu. E aofia i konei ko nisi Famasino kola e seki kau i te faiga o te fakamasinoga.

2.4 Fakatumau te Malu o te Fonu

Masaua me i tino katoa kola e olo atu ki te Fonu e tau o fai fakalei ke:

- tausi te malu o te Fonu;
- ava mo te fakaaloalo kae fakamoemoe koe ke fai mai foki ne latou.

Fai te mea e tau ki tino sala , tino kola e aofia i te keisi, tino molimau mo tino maimoa kola e kosu ne latou te Fonu:

- fai te ikuga i te taimi vave kae tumau i ei;
- fai te ikuga fakavave manafai ko isi ne makosuga io me se ava;
- fai ke gata io me ke olo keatea mo te Fonu io me fakamalolo malie manafai e tau.

2.5 Fesokotakiga iloto i te Fonu

Faipati

- Fakaaoga a pati masani kae seai ne tugamuna.
- Manatua ke iloa ne koe au muna kola ka fai koi tuai o faipati ne koe.
- Sa fia maluga mo tau faipati io me ko te faipati mo te leo makaikai.
- I te masani, sa fakalavelavega a Loia io me ko tino molimau mana faipati.

- Manatua o faipati ke manino, maina kae lagona lei tau faipatiga. E taua:
 - = ko faitu kola e fai te sukesukega mo nisi faitu o te keisi ke malamalama me sea te mea tena e tupu i te Fono kae kaia e tupu i ei;
 - = ke lagona fakalei nete Kilaaki o te Fono a mea kola e faipatigina ko te mea ke tonu a mea kola e tusi ne ia ki lalo.
 - = ko tino kola e fakalogologo i te Fono ke lagona fakalei ne latou a mea kola e faipatigina.

Fakalogologo Fakalei

- Ke sagatonu a koe kae ke lavea foki me ia koe e sagatonu i te Fono.
- Fai fakalei a mea e tusi ki lalo ke tonu.
- Fakatumau te onoono ki te tino tela e faipati.

Fakafesilisili

Agasala ofa tulafono

- Faiga fono i faitu tau ofa tulafono e fakavae i faifaiga kola e aumai a te tagi ki te Fono, tela e manakogina ko te faitu tela e aumai ne ia te keisi ki te Fono ke fakapatonu ne ia tena keisi. A tau galuega e se ko te faiga o te keisi a latou, kae ko te fakalogo kae fai te filifiliga.
- E se tau mo koe o fai au fesili io me o faipati i te taimi tela e fai ei a mau a te faitu tela e avaka ne ia te keisi io me ko te faitu tela e tu ki ei te keisi, i te sukesukega i te taimi muamua io me ko te sukesukega nete sua faitu ke fakapatonu a mau a tino molimau kola ko oti ne fai.
- E mafai ne koe o fai au fesili mana oti te sukesukega nete sua faitu ke fakapatonu a mau a tino molimau, kae ke se taumafai koe o fakatonu a nisi mau kola e se maina lei i te avakaga o mau. Kafai e fai ne koe, e tau o tuku ne koe se avanoaga ki faitu kola e kau i te keisi ke fesili ne olotou fesili mana isi i te tulaga tela ne fesili koe ki ei.
- E tapu e sili ne koe se fesili tela e pono ne ia se puuga ne mafua mai mau kola ko oti ne fai.

Tagi i va o tino/keisi i kaiga

- E mafai ne koe o fai nau fesili. Kafai a feitu e seai ne la Loia, e fai ne koe te mea tena ko te mea ke iloa tonu ne koe io me o fakamaina a mea a latou kola ne faipati.
- Manatua ke faeteete koe mana sili au fesili ko te mea ke se kaukau koe i se feitu – au fesili e se tau o fakaasi me ia koe e fapito ki te feitu e tasi.
- Sa fakalavelave manafai ko fai a toe faipatiga a feitu ki te keisi. Manafai e fai, faitali ke oti a faipatiga a feitu ki te keisi.

Faiga manafai a feitu o te keisi e se malamalama

E masani sale loa o fetau koe mo tino sala mo feitu kola ki te keisi kola e se malamalama me moa te fakamasinoga.

E io koe te tiute ke iloa tonu ne koe me i te tino sala io me tino kola e tu ki ei te Fono e malamalama:

- te tiati tela e feagai mo ia i te Fono (agasala ofa tulafono), mea taua kola e iloto i te (tagi i va o tino io me i keisi i mea tau te kaiga); mo te
- auala i te faiga o te Fono.

Agasala ofa tulafono

Manafai e fai ne koe te tagi ako te tino sala e seai sena Loia, e tau mo koe o fakamaina ki ei te tulaga tena:

- te tulaga o te tiati;
- ko auala mo faifaiga masani i te Fono;
- te tulaga faka te tulafono o fakamatalaga kona i te tiati.

I sose tulaga o te fakamasinoga, e tau mo koe o talitonu me i te tino sala e iloa ne ia:

- kaia a ia te tagata io me ko te fafine e tu i ei i mua o te Fono;
- nea saolotoga totino o ia;
- nea mea a te Fono e fai;
- kaia a te Fono e fai ei ne ia pena.

Tagi i va o tino mo keisi i mea tau te kaiga

E mafai ne koe o tai sagatonu ki manakoga o se faitu tela e seai sena Loia. Manatua o fakamaina fakalei ki ei:

- te tulaga o fakamasinoga mo te mea ka mafai o tupu;
- nea ana mea kafai manafai e fanake te sua faitu o fai tena mau;
- te tino tela ia ia te fakatagi, e tau o fakaasi atu ne ia me sea te mea e manako a ia ki ei kae kaia.

Fakalavelave a feagai i te gana e fakaaoga

Te toe mea lei loa, ke aumai se tino ke tauto kae fuli ne ia a muna mo fuaiupu kona ka fai mana isi se fakalavelave i te gana tena e fakaaoga. I te masani, e seai se tino pena e avanoa. I vaega keisi penei:

- fakamaina te tulaga o tiati io me ko mataupu taua i te keisi malielie, kae ke maina kae ke mama;
- manafai e faletonu koe me ko te tino sala io me ko te faitu ki te tagi e maina mesea te mea tena e tupu, fakamalolo malie te fakamasinoga kae fai ke maua se tino fakamatala muna ke fakamaina ne ia.

3. Galue Fakatasi e pela mese Potukau

I taimi katoa e fai ei te Fono e tau o tokotolu a sui, kola ko te Pelesitene, mo te Tokolua Pelesitene kola nofo fakatasi mo se tokotasi o sui fakaleoleo. A ikuga ko te ikuga tela e lotomalie kiei kae, kafai e seai se lotomalie e maua, ko te ikuga a te tokoukega (*tokolua mai i te tokotlu*): sekiseni 10 o te Tulafono Lasi a Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*).

Te Pelesitene

Te galuega a te Pelesitene ko te takitaki ne ia a fakamasinoga. I te kiloga a tino mo latou kola e tu i mua o te Fono, a ia mese tagata io mese fafine ko ia ko te takitaki o te fale Fono. E aofia i ei:

- a auala i te faiga o te fakamasinoga;
- te avega o pepa kami ki te Fono, pepa futi ki te Fono, fakatonuga, sala mua mo fakatonuga kola ke tausii ne tino tu i te Fono;
- faiga katoa o fakapulaga i te Fono;

- te puke o mau katoa kola e fai i te Fono manafai te kilaki o te Fono e galo;
- ke iloa tonu ne ia me i tino kola e tu i mua o te Fono e malamalama mesea te mea tena e fai kae ke fai fakalei katoa a tino;
- fakatulagaga kae fakatakitaki a sautalaga a sui i tua o te fono, kae e iloa tonu ne ia me i sautalaga kona e aoga kae fanotonu ki te mataupu tena;
- ke mautinoa ia ia ko Famasino katoa kola e nofo i te taimi o te Fono ke isi katoa ne avanoaga ne tuku kia latou ke faipati i te taimi e titi manatu ei latou.

Te Pelesitene e tau o iloa ne ia te tulaga mafai mo te vaivai o te sui kae ke taumafai o fakaaoga a tulaga o te mafai mo te iloa mafai e manakogina. A ia e tau o fesili ki fakatau a sui taki tokotasi, fakalogologo ki ei kae amanaia olotou tusaga e taua kii.

Te Pelesitene e mafai ne ia o fai ki se sui ke fai aka ne ia ne galuega fakapitoa, e penei te ata tena:

- fakamauga o mea ne fai i te Fono;
- onono ki te tusi tulafono io me ko te tusi galue tenei;
- ke fakamalosgina a te ususitai ki fakanofoga o te faiga o mau.

Nisi sui

Te galuega a nisi sui e aofia i ei:

- i taimi tau ke fakailoa ne koe ki te Pelesitene a mea tau io me ko auala i te faiga o te galuega;
- fakalogologo fakalei i taimi katoa;
- fai a galuega katoa kola e fai atu ke fai ne te Pelesitene;
- galue o fakatau fesoasoani mo te Pelesitene mo nisi sui aka kola o te Fono o filifili mesea te ikuga.

C

AGASALA OFA TULAFONO

Te vaega tenei e fakamatala likiliki ne ia a mea kola e mafai o fai nete Fono Tulafono a Fenua i mea tau agasala ofa tulafono. E:

- fakatoka ne ia a mea kola e mafai o fai i feitu tau te agasala ofa tulafono;
- fakasolo a vaega agasala kola e mafai ne koe o fakalogologo ki ei kae fakaiku;
- fakamatala likiliki a te faiga o te fono mai te kamataga ke oko ki te fakaotiga;
- fakatoka a faiga e fakatakitaki ei te faiga o te fonotaga i fakamasinoga o te agasala ofa tulafono;
- fakatoka ne ia a te faiga o te ikuga;
- fakatoka ne ia a te faiga o te fakasalaga;
- fakatoka ne ia te saolotoga o toe tagi; kae
- fakatoka ne ia te faiga manafai e fai ne koe se keisi o te tamaliki foliki.;

1. Mea kola e mafai o fai nete Fono Tulafono a Fenua i te faitu tau te agasala ofa tulafono

Onono ki te Sekiseni 5 mo te 6 mo te Pepa Fakapiki napa 2 i te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*).

A Fono Tulafono a Fenua e mafai fua neia o fakalogologo kae fakaiku se ikuga i agasala kola foliki kola e fakasala e se siliga atu i te:

- 6 masina i te Falepuipui; io me
- sala tupe e \$100; io me
- fakasala fakatasi: sekiseni 6 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua. (*Napa 3*)

I te masani, a Pulisimani e filifili ne latou me ko te Fono fea e ave ki ei te olotou keisi kola tai mafa.

2. Agasala

E isi ne agasala kola e masani o tuu sale i mua ote Fono Tulafono a Fenua, kae maise loa agasala kola e aofia i ei:

- . meainu malosi;
- . fakateletele, mote
- . tu ma

E tau mo koe o malamalama lei i agasala masani. A mea konei e tusi i loto i tulafono lasi konei, kola e tau o tauloto ne koe:

- . Tulafono Lasi fakasala ofa tulafono (Napa 8)
- . Tulafono Lasi kite nofo lei (Napa 9)
- . Tulafono Lasi o meainu malosi. (Napa 69)
- . Tulafono Lasi mo mea fakateletele. (Napa 79)
- . Tulafono Lasi mo te olaga lei. (Napa 35)

FAKAMATALAGA

A Tulafono Lasi konei e isi ne vaega o latou e fakamaina i ei a muna mo fuaiupu i olotou sekiseni 2 (vagana i ei te Tulafono Lasi Fakasala ofa Tulafono) (Napa 8), tela tena vaega fakamaina i ei a muna mo fuaiupu ko te sekiseni 4). Onoono ki te vaega A, 4.3 mo fakatonutonuga ki te fakamalamalamaga ote tulafono lasi tena. Kafai e se maina o koe i se uiga o te sekiseni io me ko muna e fakaaoga i tulafono lasi kona, fesili kite Famasino o te fono Tumau, tela ka avatu ne ia ne fakamunaga o fakamatala te tulaga tena. E mafai ne koe o fesili ki se fesoasoani mai i te Fono io me i se loia tela e tu atu i ou mua.

Te taipola tenei e fakasolo atu a agasala kola e maua o fai ne Fono Tulafono a Fenua.

Tulafono	Sekiseni	Description
Tulafono Lasi Fakasala ofa Tulafono (Napa 8)	s60	Fai tala se tonu, fanatu loa pena
	s82	Fia fusu
	s83	Fakamatakutaku ki mea makaikai
	s115	Agasala tutonu ki te faiga o te Fono (<i>manafai te fonotaga e fai i te Fono Tulafono a Fenua</i>)
	s117	Fitifiti i te taimi ne puke i ei kae sao.
	s133	Pukepuke ki koga tapu o te fafine
	s167	Fakavalevale mo te fai o uiga e se talia (<i>vagana a fakanofoga i konei</i>)
	s169	Agasala i koga e saoloto i ei a tino, fano loa pena
	s170	Kona kae se maua ne ia o tausii tena foitino
	s171	Pakalaga, fano loa pena i te fakai, fano loa pena
	s172	Fakamasei io me fakalavelave i te koga e tafe ei te vai.
	s173	Fakapa iluga i te pui kae seai se taliaga mai i te tino ia ia te pui
	s174	Fakaoso te kuli ke kaitaua
	s181	Tulaga fakamataku ki kope ona ko te afi, fano loa pena.
	s182	Ulu lisi/fale
	s183	Mea fakataulaitu/agaga

Agasala ofa tulafono

	s223	Fakapakia tino ki te mea makaikai kae seai se taliaga
	s237	Lima oko
	s238	Fakapakia tino
	s240	Lima oko tela e fakasala ki te 2 tausaga i te falepuipui
	s254(1)	Kaisoa
	s268	Kaisoa kuli
	s269	Kaisoa manu lata kola e se taia i lalo o te kaisoa tela e fakatapu ne Fono Maluga
	s270	Kaisoa ika
	s272	Kaisoa lakau ola (<i>tela te togi o lakau ola kona e se siliga atu i te \$50.00</i>)
	s273	Kaisoa pui (<i>manafai te togi o te pui e se siliga atu i te \$50.00</i>)
	s275	Fakamasei mea tumau i te laukele, lakau ola fano loa pena, mo te mafaufauga o kaisoa (<i>manafa te togi o te mea tena e se siliga atu i te \$50.00</i>)
	s285	Fakaaoga te mea fakateletele kae seki fanoi
	s306	Maua (<i>manafai te togi o te mea tena e se siliga atu i te \$50.00</i>)
	s307	Maua mea kaisoa i tua o Tuvalu (<i>manafai tena togi e se siliga atu i te \$50.00</i>)
	s318	Fakapakia o manu
	s319(1)	Fakapakia kope (<i>manafai te togi o te kope e se siliga atu i te \$50.00</i>)
	s322	Tapale a pine o tuakoi mo te mafaufauga ke fakaloilo
	s323	Fakamasei, fano loa pena ki tuakoi mo maka a te savea
Tulafono Lasi a Kuli, (Napa 46)	s5	Kuli tela e oso ne ia tino io mese manu i auala e saoloto i ei a tino
	s10	Kuli kola e seki laisene
	s13	Fakaloilo te fakamatalaga ki te kuli

Agasala ofa tulafono

Tulafono Lasi o Mea Fakateletele 1983 (Napa 71)	s13	Fakateletele kae seai se pepa fakateletele
	s14	Se tautali ki fakanofonofoga o pepa fakateletele fakaakoako
	s17	Seki ave te pepa fakateletele i loto i te 48 itula
	s20	Sona fakateletele
	s22	Puke te mea fakateletele kae seai se taliaga
	s23	Fakateletele kae kona
	s24	Tapale te pepa fakateletele i nisi agasala
	s25	Se talia ke fakateletele
	s30	Tulafono Foliki
Tulafono Lasi mo Meainu Malosi 1984 (Napa 69)	s81	Agasala ki laisene togi kamagi/kao
	s84	Inu kae ko te tino e tapu i te inu kamagi
	s92	Fakatau o meainu malosi kae seai se laisene
	s93	Fakatau o meainu malosi mai tua o taimi saoloto/tala te koga togi mea inu/inu i koga togi mea inu i tua o te taimi pono
	s98	Vale i koga togi ei mea inu
	s99	Tino inu kae seki katoa ona tausaga
	s105	Nofo mo mea makaikai kae vale
	s118	Inu kava i koga tapu
	s120	Ita mana tiakina ne ia te koga inu
Tulafono Lasi mo te Nofo Lei (Napa 9)	s15	Fai a iuga se lei i koga e saoloto i ei a tino
	s16	Nofo me mea makaikai i loto i fono io me ko koga kola e solo i ei a tino
	s25	Fano mo mea makaikai i koga e saoloto i ei a tino
	s28	Fusu
	s29	Muna fakatupu fakalavelave i koga e

Agasala ofa tulafono

		maopoopo i ei a tino
	s34	Nofo mo mea makaikai i koga kola e saoloto i ei a tino
Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (<i>Napa 29</i>)	s12(6)	Te loto o teke ki te faiga o te avaga kae seai se pogai lei kae tau
Tulafono Lasi mo te Olaga Lei (<i>Napa 35</i>)	s3	Se tausii ki Tulafono Foliki ki te tausiga mo te fakaleiga o te olaga lei
Tulafono Lasi a Falekaupule 1997	s53	Pailo kola e faka-tulafono ne latou a mea ki te olaga lei, sai puaka mo nisi mea kola e manakogina i taimi taki tatasi

A nisi agasala masani e fakaasi i te Vaega O Agasala Masani.

3. Te Faiga i Agasala ofa Tulafono.

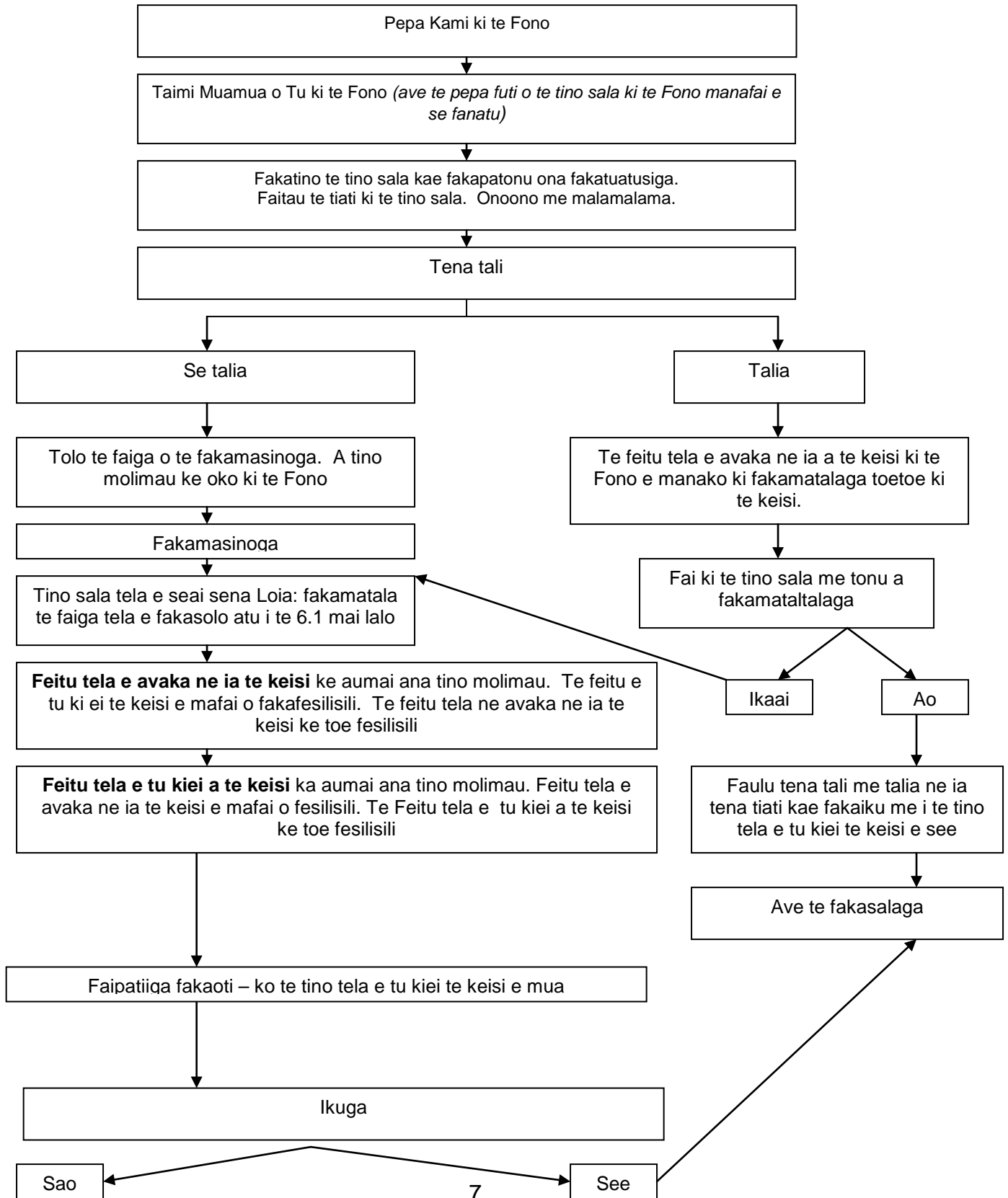
A faiga e fakatoka ne latou me ave pefea te tino sala ki te fono kae fai foki pefea te keisi i te Fono.

Mo te Fono Tulafono a Fenua, ate faiga e maua i loto i te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua, (*Napa 3*), mo te Tulafono Foliki.

Manafai a te Tulafono Lasi mo te Tulafono Foliki e seai sena fakatokaga me fai pefea se mea, onoono ki te Tulafono Lasi ki te Faiga o mea i te Fono, (*Napa 7*) tela e fakaasi i ei a te faiga o te galuega mo auala i te faiga i te Fono Famasino mo te Fono Maluga: *tulafono foliki 50 o te Tulafono Foliki o te Fono Tulafono a Fenua.*

Te ata i te sua laupepa e fakaasi i ei auala i te faiga i keisi i agasala ofa tulafono.

Auala i te Faiga o te Fono i Agasala Ofa Tulafono

4. E Ave Pefea te Keisi ki te Fono

I te faiga o fakamasinoga i Agasala ofa Tulafono (*e masani o iloa me ko te faitu tela e avake ne ia te tagi*) e masani o ave ne Pulisimani o sui ne ia te Malo ki te tino tela e tu ki ei mene fai ne ia te agasala. A nisi foitino pela mo te Kaupule e mafai foki ne latou o avaka a tiati ki tino kola ne fai ne latou te agasala, e pela mo agasala i lalo i te Tulafono Foliki ki te Olaga Lei.

4.1 Te Tiati

Mai mua o ave te keisi i te ofa tulafono ki te Fono, te Pelesitene o te Fono ka fai ki ei ke saina ne ia te tiati (*Fomu 1*). Te tiati e fakatoka ne Pulisimani io me nete Kaupule.

Te tiati e fakaasi i ei te igoa o te tino tela ko losi mene fai ne ia te agasala, fakamatalaga toetoe o ana mea ne fai, mo te tulafono tela ne fai a Pulisimani mene ofa ne ia. Masaua me i fakamatalaga kola e tu ki te tino e manakogina ke fakapatonu io me taliagina kae **ko te tino sala e tumau tena tulaga e se talia ne ia tena sala ke oko ki te taimi tela e fakapatonu ei me ia ia e talia ne ia tena sala.**

I te masani i Fono Tulafono a Fenua, te tiati e fakaasi i ei te koga mo te taimi e fai ei te Fono. E fakaigoa te mea tena mese Pepa Kami ki te Fono. E mafai te pepa kami tenei ki te Fono o tusi iluga i se pepa fakatea io me tusi foki iluga o te pepa tena.

A te tiati e tau o aumai kit e Fono mai mua koi tuai o katoa te 6 masina mai i te taimi tela ne fai ei te agasala, manafai se agasala mama: Tulafono Foliki 13 o te Tulafono a Fono Tulafono a Fenua; sekiseni 204 o te Tulafono ki te Faiga o Pepa ki te Fono.

4.2 Te Pepa Kami ki te Fono

A pepa kami ki te Fono se faiga masani e fakailoa i ei ki tino me ia ia e manakogina ke tu i mua o te Fono i te po o te masina mo te taimi o te Fono kola e fakaasi atu iluga i te pepa kami.

Te pepa kami ki te Fono e fakatoka ne te Kilaki o te Fono (*Fomu 2*).

Te Kilaki o te Fono e fakatoka ne ia ko te Pulisimani ke ave ne ia te pepa kami ki te te tino sala.

Manafai te tino sala e nofo i te sua fenua o Tuvalu, tena tiati mo te pepa kami e tau o fakatoka kae ave ki te fenua tena e nofo ei te tino sala.

- E seai se fakalavelave manafai te tino sala e nofo i loto i Tuvalu.
- Kafai te tino sala e nofo i fenua i tua atu o Tuvalu, a te keisi e se mafai o fai ke oko ki te taimi e toe foki mai ei te tino sala tena ki loto i Tuvalu.

A te keisi e se mafai o ave ke fai i te sua fenua. Te keisi e tau o fai i te fenua tela ne fakatoka i ei a pepa. A te avega o pepa e mafai o ave ki te sua fenua ko te tino tena ke fanatu ki te fono i te sua fenua manafai ko oti ne fai fakalei a fakatokaga i tena olo malaga.

5. Te Taimi Muamua ki te Fono

Te tino sala e tau o fano i te taimi mo te koga tela e fai i ei tena keisi ne te Fono.

Kafai te tino sala e se fanatu ki te Fono

- E tau o fakapatonu me i te pepa kami ki te Fono ne ave loa kia ia mo te taimi e lava. Te mea tenei e mafai o fai i te avakega o te pepa tauto o te avega o te pepa kami (*Fomu 3*) io me ko te tino tela ne ave ne ia te pepa kami ke fanatu ki te Fono o fai tena mau ki te avega ne ia te pepa;
- Manafai ne fakapatonugina mene ave loa te pepa kami, ave te pepa mo futi mai ki te Fono (*Fomu 4*);
- Kafai te avega o te pepa kami e seki fai, tolo te faiga o te keisi ko te mea ke ave te pepa kami ki te tino sala.

5.1 Te tino sala e seai sena Loia

I Fono Tulafono a Fenua, te tino sala e isi sena saolotoga totino ke maua ne ia se fautuaga i feitu tau te tulafono. E pefea loa te feitu tena, e foliki kii te avanoaga ke maua se fautuaga i feitu tau te tulafono kae mafai foki loa o se maua ne ia te avanoaga tena manafai e manako loa a ia ki se fesoasoani.

Manatua ke tuku te avanoaga ke maua te fautuaga i feitu tau te tulafono manafai e manakogina. Fakamaina kia ia me i te Loia o Tino e mafai o fesokotaki i te telefoni io me onoono i pepa manafai e manakogina, manafai e mafai.

E taua ke maina te tino sala i tena tiati tena e tu kia ia, kae e toka foki a ia o fai tena tali ki fakamatalaga kona.

I Nui, e pela mese ata fakaasi, a te tiati e tau o tusi i te gana Tuvalu, te gana Nui io me gana Kiribati, e fano kiluga i te gana e malamalama i ei te tino sala.

E taua ke fakamau fakalei ne koe me nea a pati a te tino sala tela e seai sena Loia e fai mo ana tali. Onoono ki te keisi o ***Tasi Togiga v R (HC 8/03)***.

5.2 Te Feitu e Avake ne ia te Keisi

I luga i fenua, te Pulisimani ko ia ko te tino tela e fai ne ia te suksesukega kae ko ia foki e ave ne ia a tino ki te fonu.

E tenei te koga e mafua i ei te fakalavelave, ona me lua a tiute taua e fai.

- Te tiute o te Pulisimani e pela mese tino e avaka ne ia te keisi ko te fakakinauga ke malo tena feitu tela e avaka ne ia te keisi;
- Manafai te Pulisimani e fai tena mau i mua o te Fonu e pela mese tino molimau, a ia e seai loa se kese mo nisi tino kola e tu i mua o te Fonu. Olotou mau e fakatulaga pau mo nisi mau mai nisi tino – e se tai lei atu io me masei i olotu fakatulagaaga.

I so se keisi i mua o te Fonu, te tiute o te tino e avaka ne ia te keisi (*Pulisimani io me ko te Kaupule*) e fai ki te Fonu. E se tau mo latou o ave ne mau se io me o fakaloilo i te Fonu. E tau mo latou o:

- fesoasoani ki te Fonu ko te mea ke maua se ikuga tela e tonu mo te fai meatonu;
- tuku katoatoa te keisi i mua o te Fonu i se tulaga paleni kae se kaukau ki se feitu, fakatasi i ei mo fakamatalaga katoa loa ki ei.

Kafai e isi se tiati ne fakamau i te Fonu mai tua o te 6 masina talu mai te taimi ne fai ei te agasala tenei, a te keisi tena e tau o tapale keatea mai te Fonu ne te Pulisimani.

5.3 Te Loia a te Tino Sala

A te Loia a te tino sala e isi foki sena tiute ki te Fonu. E se tau mo latou o avaka ne mau kola e se io me fakaloilo i ne ia te Fonu, kae ke manatua me i tena tiute ki te tino sala, kae e seai sena tiute o fai a faiga fapito i te keisi.

5.4 Aumai ki te Fono ke Tali ki te Tiati

Manafai ko toka te keisi o ave ki te Fono, kamata ki te:

- fakatino te tino sala; mo te
- fakapatonu te tino sala mo ona fakatuatusiga – tena igoa mo tena koga nofo i ei.

Te tiati ke faitau ki te tino sala nete Fono, fakaasi ki ei a fakamatalaga mo mea likiliki o te agasala.

I keisi katoa, e tau mo koe o lotomalie me i te:

- tino sala e malamalama me nea mea kola ne faitau atu; mo te
- a te tino sala e malamalama me sea te uiga o te talia mo te se talia ne ia tena tiati. E ui iei a fakamatalaga ki te agasala e tonu kae ko te tulafono e fai ne ia me isi ne fakamatalaga e mafai o sao ei te tino. Fakamaina fakalei ko te mea mo a e isi te se maina i te tino sala.

E tapu e tuku taumate ne koe me i te tino sala e malamalama i tena tiati. Vagana te tino sala ko fakaasi atu ne ia me ia ia ko malamalama i te mafuaga o te agasala, ka seai se faigata i te tino sala o fai sena fakasakoga ki te agasala mo te tali ki tena tiati. Kafai e se lotomalie koe me i te tino sala e malamalama io me ikai, toe fakamalamalama ko te mea ke mafai a ia o malamalama. Kafai te tino sala e se mafai o malamalama, tolo te faiga o te keisi ko te mea ke avanoa te tino sala ke maua sena fesoasoani i feitu tau te tulafono.

Manafai ko oti ne fai te mea tena, te tino sala ka mafai o fakafesili me talia io me se talia ne ia tena tiati.

Kafai te tino sala e tali me talia ne ia tena tiati, tena keisi e mafai o fai i te aso foki loa tena. Kafai tena tali se talia, tena keisi ka tolo atu tena fakamasinoga.

Manafai te tino sala e ita manafai tena tali, ko te Fono ka fakamau ne ia tena tali me ia ia e se talia ne ia tena tiati. Fakamau fakalei te tali a tino sala ki lalo i pepa a te Fono.

5.5 E Talia ne ia tena Tiati

Kafai te tino sala e talia ne ia tena tiati, fai ki ia ke nofo ki lalo.

A Fakamatalaga Toetoe a Pulisimani ki tau Agasala.

Fai ki te tino sala ke fakalogologo fakalei ki fakamatalaga toetoe ki tena agasala. Fakamaina ki ei me kafai e oti a fakamatalaga kona, ko fesili atu ei kia ia me tonu a fakamatalaga kona io me ikai.

A fakamatalaga kona e faitau ne te tino tela e avaka ne ia te keisi. A te tino tela avaka ne ia te keisi e tau o fakamatala ne ia fakalei te mea ne tupu, te koga ne tupu i ei mo mea kola ne tupu mai iei.

Manatua me i fakamatalaga kona e fesoasoani ki te tiati tena e avake. A tino e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne fakamatalaga kola e lava o fakapatonu katoatoa i ei a vaega takitasi o te agasala.

Fesili ki te tino sala me talia ne ia a fakamatalaga ki tena tiati kola ne faitau ki Fono me tonu.

Manafai te tino sala e fakaasi ne ia me tonu a fakamatalaga kola ne faitau, fakamau me talia ne ia tena tiati, fakamau te sala a te tino sala kae ave tena fakasalaga.

Kae kafai te tino sala e fakapatonu ne ia a fakamatalaga, kae fai foki ne ana fakamainaga ki te agasala, e tau mo koe o fakalogologo fakalei me i nisi taimi a fakamainaga a ia kona e avaka ne ia me isi sena fakamasakoga i ei i lalo i te tulafono. Manafai ana fakamatalaga kona e avaka ne isi fakamasakoga ma ia ia i lalo o te tulafono, fakamau ki lalo me i te tino sala e se talia ne ia tena tiati.

Manafai te tino sala e se talia ne ia a nisi fakamatalaga kola ne avaka, onoono fakalei ki ei me ko ana fakamatalaga kona e olotonu mo tena agasala io me ikai. Manatua me i te tali e talia ne ia tena tiati ko tena uiga ko talia ne ia a vaega takitasi o te agasala, kae se ko tena uiga ko talia ne ia fakamatalaga toetoe kola e avaka. Kafai a fakamatalaga a te tino sala kola e avaka e se olotonu ki te agasala, fakamau ki lalo me i te tino sala e talia ne ia tena tiati, fakamau ki lalo te ikuga kae fakasala. Manafai a fakamatalaga a te tino sala e olotonu ki tena agasala, fakamau me i te tino sala e se talia ne ia tena tiati.

5.6 Talia ne ia tena Tiati i te Tusi

I nai agasala, a te tusi o talia te tiati e mafai o talia nete Fono, tela ko mafai nete Fono o fakasaoloto te tino sala ke se fanatu ki te Fono. Te tusi tenei e tau o saina mo te po o te masina.

Te tusi ka faitau i te Fono kae fakamau te tali me talia ne ia te tiati. Te faitu tela ne avake ne ia te keisi ka faitau ne ia a fakamatalaga kola e tautonu mo te keisi e pela foki mo nisi fakamatalaga kola e mafai o fakaaoga ki te faiga o te ikuga.

Te Fono ka fakasala ne ia te tino sala kae galo ako te Kilaki a te Fono ka tusi ne ia te tusi o fakailoa ki te tino sala te ikuga a te Fono.

Te faifaiga tenei e mafai fua o fai manafai te agasala ne fai se agasala mama fua.

Te tino sala e tau o fanatu ki te Fono manafai te fakasalaga:

- se fakatonuga ke tapale tena pepa fakateletele; io me
- pei ki te falepuipui.

Te vaega keisi penei e tau o tolo te faiga o te keisi kae toe ave te pepa kami ki te Fono ko te tino tino sala ke oko atu mo te pogai tena.

5.7 Manafai e se Talia ne te Tino Sala tena Tiati

Manafai te tino sala e se talia ne ia tena tiati, io me ko te Fono e fakamau ne ia te tali o sui ei te tino sala, a te keisi e tau o tolo te fakamasinoga ki te sua taimi. Te mea tenei e fai ne ia kae fakaoatinu foki ne ia me:

- a tino molimau i faitu e lua o te keisi ke aumai;
- avega o pepa a te Pulisimani ki te sua faitu (*manafai e manakogina*)
- a fautuaga i faitu tau te tulafono ke maua ko te mea ke fai fakalei te faiga o te Fono mana fai.

6 Te Fakamasinoga

Koi tuai o fai te fakamasinoga o te tino sala tela e se talia ne ia tena tiati, a tino molimau katoa loa e tau ko oti ne fakailoa kia latou ke oko atu ki te Fono. Te mea tenei e fai ki te avega o te pepa kami ki te Fono (*Fomu 5*) o fakailoa ki ei ke oko atu ki te Fono i te taimi mo te koga tela e fakaasi atu.

Mai mua o kamata te fakamasinoga, e taua ke fakapatonu me koi tumau loa i tena tali tela mua ki tena tiati. I nisi keisi kola ko oti ne maua nete tino sala a fautuaga i faitu tau te tulafono, te tali a te tino sala ki tena tiati e mafai o mafuli sale ki te talia ne ia tena tiati. Manafai e tupu te mea tena:

- fakailoa ki tino molimau ke foki ki olotou fale me ko se taunu te mea tela ne aumai latou ki ei; mo te

- fakasoko te faiga o te keisi i te tali a te tino sala me ko talia ne ia tena tiati. (*onoono ki te 5.5 tena mai luga*)

6.1 Tino Sala tela e seai sena Loia

I te masani a te tino sala e tu i mua o te Fono kae seai sena Loia. I te taulasiga o tino e seiloa ne latou me sea te mea e tau o fai manafai te tino sala e se talia ne ia tena tiati kae fai te fakamasinoga.

E tau mo koe o kamata ki te fakamainaga:

- o vaega taki tasi o te sala kola e manakogina ke fakapatonu ne te feitu e avaka ne ia te tiati;
- me fai pefea te keisi i te Fono;
- latou e saoloto o fakafesilifesili a tino molimau mo te avanoaga ke aumai olotou tino molimau, kola ka mafai o fakafesilisili nete feitu tela ne avaka ne ia te keisi;
- me mafai ne latou o fai olotou mau, kae se fai malo manafai e se loto a ia ki ei, kae kafai e fai ana mau, e mafai a ia o fakafesilisili nete feitu tela ne avaka ne ia te keisi.

Ke manatua ke fakamau fakalei ne koe ki lalo au fesili e sili ki te tino sala tela e seai sena Loia mo ana tali: *onoono ki te keisi o Tasi Togiga v R (HC 8/03)*

6.2 Te Feitu e Avaka ne ia te Keisi ki te Fono

Te Pulisimani fai Fono ka avaka ne ia te keisi tela e sui ne ia te Malo. Se tokotasi mai ia laua kona tokolua Pulisimani nofo iluga i te fenua, tela a ia ko te Ofisa e fai ne ia te sukesukega o te keisi kae ko ia foki ko te tino e avaka ne ia te keisi ki te Fono. Ko tena uiga ko ia ne fakatoka ne ia te keisi.

Te tino e avaka ne ia te keisi ka aumai ne ia ana tino molimau taki tokotasi o fai olotou mau. Kafai a tino molimau e siliga atu i te tokotasi, a nisi tino molimau e se talia ke nofo i loto i te Fono io me ke lagona ne latou a mau a tino kola e fai i loto i te Fono.

A te Kilaki ki te Fono e fakamau ne ia a mau a tino molimau (*io me ko te Pelesitene o te Fono manafai te Kilaki e galo*) kola e fai i te Fono.

Puke a mau a tino molimau kola e fai, ko te mea ke fesoasoani ki te faiga o tau ikuga. E tasi te auala i te faiga ke fakamau ne koe a vaega taua o te agasala ki se

pepa fakatea, kae i te taimi tela e fai ei a mau, tusi ki lalo manafai e fano tonu mo vaega taki tasi o te sala. Te faifaiga tenei e fesaosoani ki te ata katoa o te faiga o tau ikuga, kae ke fakapatonu foki i ei a vaega taki tasi o te sala ne fakapatonu.

I te taimi e oti ei te Pulisimai i te fakafesilisiliga o tena tino molimau, a te tino sala e mafai o sili ne ana fesili ki tino molimau. Te mea tena e fakaigoa ko te sukesukega ki te mau a te tino molimau.

Te Pulisimani e mafai o toe fesilisili ne ia a tena tino molimau manafai e fakatau a ia e manakogina.

Kafai te Pulisimani ko oti ne aumai tena toe tino molimau ki te Fono ko fakagata foki loa tena keisi i kona.

6.3 E Seai se Keisi ke taligina nete Tino Sala

I te taimi e oti ei a mau a te faitu e avaka ne ia a te keisi, a koe e tau o lotomalie me i fakamatalaga kola ne avaka e fakapatonu ne latou te tiati, kae isi ne mau e fakapatonu i ei a vaega taki tasi o te tiati tela e fakasino ki te tino sala.

Kafai e seai a te keisi e tau o faka seai ako te tino sala ke fakasaoloto.

Fakamau ki lalo o pepa o te Fono me seai ne mau ki te keisi ko te mea ke ave te keisi ki te Fono tela la te tino sala e tau ke fakasaoloto.

Kafai koe ko lotomalie me i mau kola ne avaka nete faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te sala tela ne avaka kia koe te tino sala, tena la te tino sala io me ko tena Loia ka avaka ne ia tena keisi.

6.4 Fakamatalaga a te Feitu e tu ki ei te Keisi

Te faitu tela e tu ki te Fono e se tau o isi sena mea e fakapatonu.

Te tino sala e mafai o fai tena mau, kae aumai a tino molimau o fesoasoani ki tena keisi.

Te tino sala e seai sena tiute o fai sena mau manafai e se manako a ia ki ei. Kafai e fai, a te tino tela ne avaka ne ia te keisi e mafai o sili ne ana fesili io me ko te faka-fesilisiliga ka manafai o fai.

A Famasino o te Fono e mafai o sili ne olotou fesili kiluga i mau kola ko oti ne lagona latou io me ko mataupu kola i tena fakatau e tau o fakafesiligina mai mau kola ko oti ne fai.

Ko gata ikonei te keisi a te tino e tu ki ei te keisi.

6.5 Te Fakaotiga o te Keisi

Te tino sala e mafai ne ia o fakamatala fakatoetoe kae fakamaina te tulaga tonu me kaia e seki fakapatonu katoatoa ei te keisi. E mafai o aofia i tena faipatiga tenei a vaega o te tulafono.

Te faitu tela ne avaka ne ia te keisi, e mafai o fai sena faipatiga o fakamaina te fakapatonuga o te keisi mo te Tulafono tela ne fakaaoga.

I keisi kona, e fakamaina a koga kola e fakapatonu ne mau ki te keisi.

Onono ki te keisi *Lisale v R [2003] TVHC 7, 1/03*, tela te Famasino Maluga ne fakamaina aka ne ia me kafai e se tuku te avanoaga ke fai tena toe faipatiga e mafai oko ki te tulaga tela te fakasalaga e solo ako te keisi e fakafoki ki te Famasino.

7. Fakapatonuga o te Agasala

7.1 Se se Ke Oko ki te Taimi e Fakapatonu ei

E tasi te fakanofoga taua i te tulafono ofa agasala ko te tino sala e se se ke oko ki te taimi e fakapatonu ei me talia ne ia tena tiati. Ke oko ki te taimi e fakapatonu nete faitu e avaka ne ia te keisi me i te tino sala ko talia ne ia tena tiati kae taia i vaega taki tasi o te sala, a ia e se se i mata o te tulafono. E tau o manatua faeloa ne koe a te mea tenei.

7.2 Te Tiute mo te Tulaga o te Fakapatonuga o te Agasala

Te Feitu tela e avaka ne ia te keisi io ia te tiute,io me ko te galuega, o fakapatonu tena keisi. E tau o fakapatonu a vaega taki tasi o te agasala, ke oko ki te tulaga tela e seai se fakalotolotolua.

Manafai, e oko ki te fakaotiga o te keisi a te faitu tela e avaka ne ia, te faitu tela ne avak ne ia te keisi e seki avaka ne ia ne mau e fakapatonu i ei a vaega taki tasi o te agasala, ko tena uiga i ei e seai se keisi a te tino sala kae ko te faitu tela ne avaka ne ia te keisi ko takavale.

Kafai ne manuia te avakaga a te faitu tela e avaka sale ne ia te keisi, ko tena uiga a te faitu tela e tu ki ei te keisi ko maua tena taimi o avaka tena keisi ko tena uiga i ei ko koe ka fai ne koe te filifiliga me ko te faitu tela ne avaka ne ia te keisi ne

katoatoa e seai se fakalotolotolua i ei, mai i te onoonoga ki mau kola ne avaka ne te faitu tela e tu ki ei te keisi.

Masaua i te faitu tela e tu ki ei te keisi e seai sena mea e tau o fakapatonu. Te tiute io te faitu tela e avaka ne ia te keisi o fakapatonu a vaega taki tasi o te sala ke seai se fakalotolotolua i ei. Kafai e isi, kae oti ne fai a mau a te faitu tela e tu ki ei te keisi, manafai e isi, se fakalotolotolua ia koe i se vaega e tasi o te sala, te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Seai se Fakalotolotolua

Ko tena uiga a koe ko talitonu katoatoa me i te tino sala ko talia ne ia tena tiati, kae tela ko seai loa se fakalotolotolua i tou mafaufau. Manafai e isi ia koe te se mautinoa i sose mea, e tau mo koe o fakaiku me i te tino sala e se talia ne ia tena tiati.

E Isi se Fakasakoga Tau

I nisi keisi, i te taimi loa e avaka ne te faitu a fakamatalaga o lago ki vaega taki tasi o te sala, te tiute loa o fakapatonu ko fano kiluga i te tino sala o fakapatonu ke lotomalie te Fono me ia ia ne fai ne ia te mea tena ona me isi sena fakasakoga tau, pogai tau io mese mea e taku lei ei a ia. Onono ki te 7.4 puipuiga, tena mai lalo.

Te tulaga o te fakapatonuga o te puipuiga ke fakapatonu e se maluga katoa pela mo te faitu tela e avaka ne ia te keisi. Ke fakapatonu ne ia i se tulaga tela “e lasi atu te tonu i lo te se tonu” ko tena uiga te mea a te tino sala e tau fua o fakapatonu ne ia me ko ia loa tela e foliki te losi me se ko ia.

7.3 Nea Mea e tau o Fakapatonu

Vaega o te sala

A sala katoa e isi katoa ne vaega taua o latou kola e tau o fakapatonugina ko te mea ke fakasala te tino sala.

A vaega taua o te sala e tau o fakapatonu.

A agasala katoa e aofia i ei ko te faiga o te mea mo te tulaga tau te mafaufau. i te faiga o te mea.

Faiga o te Agasala (e fakaigoa faka-Eleni ko te *actus reus*)

Te mea tenei e aofia i ei:

- ko te faiga o te agasala tela e se talia i lalo o te tulafono; io me
- ko te faiga o se mea tela ne mafua mai i ei se mea tela e se talia i lalo o te tulafono.

Te tulaga o te Mafaufau i te Taimi ne fai ei te Agasala (e fakaigoa faka-Eleni me ko *mens rea*)

I te lasiga o agasala e manakogina te feitu tela e avaka ne ia a keisi ke fakapatonu ne ia me i te taimi tena e tena te mafauauga o te tino sala fakaopopo atu ki ana mea ne fai mo mea kona ne tupu. E se ko agasala katoa e manakogina a mea katoa kona.

E masani fua ko mea konei:

- ko te mea loa ne manako koe ki ei (*ko te mea loa tena ne manako koe ki ei, io me ko mea kona ne tupu*);
- se fia saga ki te mea e tupu (*fai talia fua mesea te mea e tupu ki ei*);
- tou iloa i te mea (*iloa ne koe se mea*);
- talitonuga (*tou talitonu ki se mea*);
- se fia saga fakalei ki ei io mese saga kiei fakalei (*e se tuku fakalei te mafaufau ki ei*).

I te taulasiga o keisi, te faiga o te agasala e mafai o fakauiga ne koe me tena foki te mea ne mafauaugina ne te tino sala.

7.4 Puipuiga i lalo i te tulafono

Te puipuiga i lalo i te tulafono e mafai o avaka ne ia se tulaga faletonu i se vaega o te agasala tela e taumafai te feitu e avaka ne ia te keisi o fakapatonu. Faopopo atu ki ei, e isi ne puipuiga fakapitoa kola i lalo i te tulafono e avanoa ki te tino sala.

A mea kona e fakasolo atu i lalo i te *Vaega IV* o te *Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono Napa 8*)

Konei a puipuiga masani:

- Tausaga o te Olaga: e seai se tamaliki foliki mai lalo o te 10 tausaga te matua e fakasala i se agasala ofa tulafono, kae seai se tamaliki foliki mai lalo o te 14 tausaga i te matua e fakasala i se agasala ofa tulafono vagana ko oti ne fakapatonu me ia ia e isi loa sena iloa me i te mea tena ne fai ne ia e se – *sekiseni 14 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*;
- Tino e masei tena ulu: kafari te tino e iloa me masaki ki tena ulu io me fakavalevale tela ko se mafai ei o iloa ne ia io me o malamalama i ana mea e fai (*ko tena uiga ko seai se iloa i tena mafaufau i te taimi tela ne fai ei ne ia te agasala*) – *sekiseni 11, 12 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*;
- Te vale: te vale se fakasakoga fua tela e puipui ne ia koe manafai te tino sala e fakaasi ne ia me seiloa ne ia me i ana mea kola ne inu i te taimi tena ne meainu malosi – *sekiseni 13 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*;
- Fai Malo: manafai te tino ne fai malo ke fai ne ia te agasala ona me ia ia mana tamate io me fakapakia tena foitino mai i te tino tela e nofo atu i ona tafa i te taimi tela ne fai ei te agasala, te mea tena se puipuiga e mafai neia o fakaaoga manafai e talitonu a ia mo te fakamaoni me i te mea tena e tupu loa manafai e se fai ne ia se mea– *sekiseni 16 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*;
- Te Tino e Puipui ne ia a ia: a te tino e mafai o sao mai ana faiga manafai e fakapatonu ne ia me i te malosi tela ne fakaaoga e fano tonu loa mo puipui a ia io me ko nisi. Te mea tena se tulaga masani o oko ki ei manafai se tokolua ne ave ki te Fono i tela agasala ko te fusu, io me ko te lima oko - *sekiseni 17 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Agasala, (Napa 8)*

A nisi keisi, a te agasala e mafai ne ia o fakaavanoa sena fakamatalaga tela e mafai ei o sao te tino tela ne ave ki te fono. A nisi ata fakatautau i ei konei e fakaasi atu mai lalo. A ata fakatautau kona, a mea kola e puipui i ei te tino e fakauli malosi kae i te taimi e fakapatonu ei nete faitu e avaka ne ia te keisi a vaega taki tasi o te agasala, ko avanoa foki ki te tino sala ke fakapatonu, ki te mea fua tela mene isi, te faiga ke puipui ei a ia.

Ulu lisi: *sekiseni 182(2) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Agasala, (Napa 8)*.

‘So se tino e ulu, i te po ki sose fale, ... **kae seai se pogai tau.**’

Te ata fakamaina, ke fakapatonu te ulu lisi, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e manakogina ke fakapatonu ne ia me i te tino ne ulu ki loto i te fale i te po, kae seai

se taliaga a te tino io ia te fale io me ko nisi pogai tau aka. E pefea loa te te tino sala e mafai o avaka ne ia me isi se pogai tau (*e penei te ata tena, a te tamaliki tagata/fafine ne talia ne ia ke fanatu a ia ki loto i te fale*), kae manakogina fua ke fakapatonu ne ia me tonu loa te mea tena.

Kaisoa: sekiseni 251 Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)

‘a tino, tela e seai se taliaga a te tino tela ia ia, ... puke kae ave keatea ... **mo te manatu ke se fakafoki mai.**’

I konei, kafai te tino sala e mafai ne ia o fakapatonu me isi sena manatu o fakafoki te mea tena, e isi sena puipuiga ikonei.

Nofo mo mea makaikai kae vale: sekiseni 105(1) o te Tulafono Lasi o Mea Inu,(Napa 69).

‘A tino tela ... i te taimi e vale ei a ia i meainu malosi kae, **seai se pogai mo te fakamatalaga e talia i lalo o te tulafono**, e nofo mo sose mea fakamataku kae makaikai.

Manafai e mafai nete tino sala o fakapatonu i pogai tau kae lei i lalo o te tulafono me kaia ne nofo mo ia te mea makaikai i te taimi tena, e isi sena puipuiga i konei.

Fakateletele kae vale i mea inu io me ko vailakau malosi: sekiseni 23(3) o te Tulafono Lasi mo Mea Fakateletele, (Napa 71).

Manafai, i te fakamasinoga ki te agasala e tu ki meainu malosi kae fakapatonu me i te tino sala ne fakatele io mene taumafai o fakatele iloto i te 2 itula i te otiga ne inu meainu malosi kae –

- te tino sala ne fai ne ia te agasala i te taimi i tena fakatelega; io me
- ne aofia i te fakalavelave,

Te Fono e tau o tuku taumate me i te tino fakateletele i te taimi tena ko se katoatoa tena mafai o fakatele ona ko ia ko to vale, vagana e isi ne mau o fakapatonu te se tonu o te tuku taumatega tena.

I konei, te tino sala e mafai o avaka tena fakamasakoga manafai e mafai ne ia o fakapatonu me ia ia e seai se pokotiaga ki luga ia ia mai meainu malosi.

8. Faiga o te Ikuga

Te ikuga e tau ko te mea e lotomalie ki ei te tokotolu o Famasino, io me kafai e isi se se maliega, ko te tokoukega (*tela ko te 2 o te 3*): *sekiseni 10 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*

Te ikuga e fai ne Famasino. E ui loa a fesoasoani ki uiga o tulafono e mafai o maua i tusi galue mo tino o te tulafono, ako te ikuga e se mafai o fai nese tino fakatea.

8.1 Fakanofoga kola e Fakatakitaki ki ei te Faiga o te Ikuga

E tolu a fakanofoga kola e mafai o fakagalue fakatasi ki te galuega tenei ke fai fakalei a te faiga:

- E tau mo koe o galue e pela mo te manakoga o te tulafono;
- A feitu kola e tu i te keisi e isi ne olotou saolotoga ke fai olotou mau;
- E se tau mo koe o fakapito.

A fakanofoga kona ne fai ko te mea ke:

- lei te faiga o te Fono, ke se fapito kae ke fakapau a tino katoa;
- fakaaoga te malosi ke fai fua i te pogai tau kae lei.

Te tautali ki fakanofoga konei e se fakapatonu ne ia me i te Fono e fai ne ia te ikuga lei. Ka ko tena uiga, e ui ei, a te Fono ne tautali fua i te faiga tela ko oti ne fakatoka e tusa iei ko mea kola e tautonu kae tau, kae ko oti ne fakaseai ne ia a mea kola e mafai ei o pokotia io me ko nisi mea kola e se olo tonu ki mea kola e tau o amanaia i te faiga o te ikuga.

E tau mo koe o Galue e pela mo te Tulafono

A te fakanofoga tenei e tautonu ki fakanofoga kola e manakogina mai loto i Tulafono Lasi io me ko tulafono foliki.

E isi ne nai feitu ki fakanofoga ke fai a mea pela mo te tulafono:

- E tau mo koe o fai au faiga iloto i te taliaga a te tulafono;

- E tau mo koe o aofia i tau ikuga a feitu kola e tautonu kae se fakaofia a mea kola e se tau o fakaofia;
- E se tau mo koe o tuku fakatea a tou malosi. Ko sui fua ki te Fono e mafai ne latou o fai te ikuga.

Fesili kia koe:

- “E to iloto i mea kola e mafai nete Fono Tulafono a Fenua o fai kae fakaiku te mea tenei?”
- “Nea mea kola e tau o fai ki ei taku filifiliga?”
 - = Onoono kiloto i te Tulafono Lasi tela e tutonu ki ei menea mea e tau o fai ne koe.
 - = A vaega taki tasi o te agasala e fakaasi mai ne latou menea mea e tau aofia ne koe i au filifiliga. A fakamatalaga kola e se olotonu mo vaega taki tasi o te agasala e se olotonu mo ia.
- “E mata e isi ne mea e se olotonu ne aofia i taku filifiliga?”

A Feitu kola e tu ki te Keisi e isi ne olotou saolotoga ke fai olotou mau

A te feitu tela e avaka ne ia mo te feitu tela e tu ki ei te keisi e tau o tuku ki ei te avanoga katoa mo te lei ke fai a la mau koi tuai o fai te ikuga.

Te pogai o te fakanofoga tenei ko te mea ke fakapatonu i ei me i te Fono ne aofia i tena filifiliga a mau katoa kola e aoga kae koi tuai o fai te ikuga.

Iloto i te faiga o te fakamasinoga, fesili kia koe:

- “E mata nei e lava kae tau a te avanoaga ne tuku ne au ki feitu katoa o te keisi ke fai olotou mau?”

E se tau mo koe o fapito

A tau ikuga e se tau o pokotia ona ko koe e fapito, e se lei te faiga ki te sua feitu io mene fakaofia ne koe a mea kola e se tau o fakaofia.

E se tau mo koe o isi sou aia ki te mea tena me i te mea mana fai aka pela me ia koe e fapito.

- E se manakogina ke fakaasi me ia koe ne fapito, ko te lavea fua me ia koe pela me fapito ko lava loa i ei.

- A te fapito e mafai fua o fai me isi manafai e isi se va lei o koe mo se faitu o te keisi io mese tino molimau, ou uiga fakaasi kola e mafai o pokotia i ei tau ikuga, io me isi sou aia i faitu tau tupe i te mea tena.

Fesili kia koe:

- “E isi se fakamatalaga tela e mafai o fai me ia koe e fapito, io me ko te kiloga me ia koe e fapito, manafai e fai ne koe te keisi tenei?”

Mea e Tupu manafai e se tautali a koe i Fakanofoga

Kafai a koe e se tautali ki fakanofoga kona, a tau ikuga e mafai o toe fai ki ei te iloiloga manafai e isi se toe tagi.

E isi aka ne nisi mea e mafai o tupu manafai e se tautali fakalei ki fakanofoga kona. E aofia i ei:

- a tino e mafai o fakasala se io me ko te tino tela e talia ne ia tena sala ko sao e seai sena sala;
- fakamaumau a tupe, te faigata mo lagona o te mea ne tupu;
- ko seai se loto talitonu ki te faiga Fono.

8.2 Faipatiga

I te otiga o te faiga o te fakamasinoga, a sui ka faipati ki mau kola ne avatu ki te Fono ne faitu e tu i te keisi kae fai te olotou ikuga. Se mea lei ki ke malolo malie te Fono ke sautala a sui ki te mea tela ne avaka kae ke maua te olotou ikuga. A te Kilaki e mafai fua o fesoasoani atu kia koutou manafai e isi se vaega o te tulafono tela e manakogina ke fakamaina.

Tenei te toe vaega taua ko sui ki te Fono ke maua te avanoaga onoono ki fakanofoga taua kola e manakogina i te faiga o Fono ko te mea ke mafai ne latou o fai fakalei te fakmasinoga, kae maise loa ke maua ne latou se ikuga tela e lei kae tonu i lalo i te tulafono.

Te Pelesitene e fakatakitaki ne ia te sautalaga tena.

A Famasino e tau o galue tasi fakatasi mo te iloa mo te mafaufau matala. E seai se Famasino e fai malo ne ia ona manatu ke loto mai ki ei a nisi Famasino.

8.3 Te Faiga o te Ikuga

Te faiga o te ikuga se faifaiga ki te fakagaluegaga o nai fakamatalaga ki te tulafono tela e tau ki ei.

E se tau mo koe o fai te ikuga kae seki fakalogologo koe ki mau mo fakakinauga katoa. Te auala i te faiga o te mea tenei ko te fakaaoga ne koe se auala tela e fano koe ki te fakatulagaga.

E tolu a auala e aofia i konei:

1. Ke maina koe me nea mea e tau o fai nete Fono

I keisi ofa tulafono, tenei te tiati o te tino sala kae konei a vaega taki tasi o te agasala tena. Ke mafai te tino sala o fakasala, a vaega taki tasi o te agasala tenei e tau o fakapatonu ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i au.

2. Ke filifili me nea a fakamatalaga ki te keisi tenei – nea mea ne tupu; nea mea ne seki tupu. I keisi ofa tulafono, te tino sala e fai pela me e se se kae ko te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala e se. Te faiga o te mea tenei ko te avaka o mau ki te Fono.

E fakatalitonugina: “A te mau e fakatalitonugina?” “E mafai ke talitonu ki ei?” “E mata te tino molimau e fakamaoni?”

E fakatuagagina: “E tau mo au o talitonu ki te tino molimau?” “E tonu te mau?” “E mata a te tino molimau e fakatau se?” “E pefea te lei olotou mafaufau i te manatua ne latou a te mea ne tupu?”

Manafai e fakalogologo koe i mau a tino molimau kola e fai i te Fono, sa pukepuke fua a mea a latou kola e faipati ki ei kae onoono foki me faipati ne latou pefea. Onoono ki te tulaga o te tino molimau i te taimi e fai ei tena mau me mafai o faigofie ia koe o fakamasino te tulaga o te tino molimau mo tena mau me fakatalitonugina kae fakatuagagina.

E mafai ne koe o talia se vaega o te mau a te tino molimau kae se talia a nisi vaega.

A tino molimau e mafai o fakafesilisiligina ko te mea ke mafai o fakase patonu a te mafai o fakatalitonugina tena mau.

Ke masaua i keisi ofa tulafono, kafai e talia ne koe te mau a te feitu tela e avaka ne ia te keisi, e tau foki mo koe o se talia te mau mai te feitu tela e tu ki ei te keisi. Manafai e isi se mafai o talia ne koe te mau a te feitu tela e tu ki ei te keisi, kae tu ki se vaega e tasi taua o te agasala, kae aumai ne ia te fakalotolotolua kia koe a te tino sala e tau o se talia ne ia tena tiati.

3. Ke fai tau ikuga, e pela mo te manakoga o te tulafono

Te faiga o te mea tenei ko te fakagalue ne koe a fakamatalaga ki te tulafono.

E tau mo koe o fai te ikuga. E sei loa se avanoaga e tau ei koe o sili ki se tino ke fai mai aka ne ia te ikuga.

8.4 Tukuga o te Ikuga

Tautali i te fakatokaga tena i te sua pepa manafai e fakatoka kae tuku tau ikuga. E manatua me taua ke:

- filifili a mau katoa kola ne avaka me talia io me se talia ne koe; mo te
- fai a pogai.

Fakatokaga i te Faiga o te Ikuga i Agasala Ofa Tulafono

Tautali i te fakatokaga tenei mana fakatoka kae tuku au ikuga.

Fakatomuaga

Sea te keisi tena.

Fakamatalaga toetoe ki te mea ne tupu

Nea muna a te feitu tela e avaka ne ia te keisi

Te tulafono

Nea mea kola e tau o fakapatonu ko te mea ke seai se fakalotolotolua kia koe.

Ko vaega taki tasi o te agasala.

Ko fakamatalaga kola e seai se fakakinauga ki ei

Ko fakamatalaga kola e talia nete feitu tela e tu ki ei te keisi.

Ko vaega taki tasi o te agasala kola ko oti ne talia a fakamatalaga ki ei.

Ko fakamatalaga kola e fakakinou i ei

Tau tali ki fakamatalaga kola ne avaka, mo pogai. Ko fea a mau kola e talia ne koe kae kaia?

Fakagalue a fakamatalaga ki te tulafono

Fakagalue a fakamatalaga kola e lavea ne koe e olotonu mo vaega taki tasi o te agasala. E mata e fakapatonu ne fakamatalaga a vaega taki tasi taua o te agasala?

E mafai ne koe o fakasala a te tino sala manafai a koe ko talitonu katoatoa e seai se fakalotolotolua me ko oti ne fakakatoatoa nete feitu tela e avaka ne ia te keisi a feitu taua taki tasi o te agasala.

Manafai e isi se fakalotolotolua ia koe, a tau ikuga e tau o se talia nete tino sala a tena sala.

Tuku tau ikuga

Fakatulaga fakalei tau ikuga koi tuai o tuku. Manatua ke fakaasi ne koe a pogai kola ne fakavae ki ei tau ikuga ko te mea ke maina a feitu katoa o te keisi. Fakamau a tau ikuga mo pogai i pepa a te Fono.

Fakatonuga

9. Fakasalaga

Manafai ko talia nete tino sala tena tiati, io me ko maua aka nete Fono me tai i te tulafono, e tau mo koe o ave tena fakasalaga. Te fakasalaga e fakamaina ikona te sala tela e ave nete Fono, mo ana pogai.

Te tino sala e fai ki te Fono ke amanaia aka ne ia mea kola ne avaka ki te Fono ke aofia iloto i tena filifiliga mai mua o te taimi e tuku ei ne ia tena sala (*e igoa me ko pati ko te Fono ke fesoasoani atu kia ia koi tuai o fai tena ikuga*)

I te taimi loa e oti ei te mea tena ne fai, ko mafai ne koe o tuku te sala a te tino sala. E tau mo koe o fakamaina te fakasalaga mo pogai kola ne oko koe ki ei, ko te mea ke maina i te tino sala mesea tena mea e tau o fai.

Fakasalaga kola e mafai nete Fono o fai

E se tau mo koe o ave te fakasalaga tela te Fono Tulafono a Fenua e seai sena malosi o tuku kae kafai e isi sena malosi o tuku, e se tau mo koe o sopoia i te fakasalaga tena.

Te fakasalaga maluga tela te Fono Tulafono a Fenua e mafai ne ia o tuku e:

- 6 masina i te falepuipui; io me
- fakasala tupe e \$100.00; io me
- fakasala i sala kona e lua: *sekiseni 6 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*

Masaua me i te sekiseni 71 o te *Tulafono ki te Fakamatalaga o Tulafono* tela e fakaasi mai me i te sala tela e fakaasi mai i se agasala, te fai o te agasala e fai ne ia ko te tino tela e taia i te sala tena e se tau o siliga atu i te sala tela e fakaasi atu. Ko tena uiga a sala kola e fakaasi atu i te Tulafono Fakasala Ofa Tulafono mo nisi Tulafono ko te gataga o te sala tela e mafai o tuku ki ei. E mafai ne koe, manafai e manako koe ki ei, o fakasala te tino sala ki te sala tela tai mama.

Ke solo pau a fakasalaga

E taua ke solo pau a fakasalaga. E tau mo koe:

- fai a keisi kola e tai pau i te faiga e tasi;
- fai a keisi kola mafa ke mafa mai lalo ifo o keisi kola e se lo ko mafa; mo te
- fai a keisi kola mama ke mai lalo ifo o keisi kola mafa.

9.1 Fakanofoga taua ki te faiga o te Fakasalaga

Io te Fono te tiute o sui a tino ke filifili ne latou kae tuku te fakasalaga ki uiga o tino ofa agasala. E isi ne nai pogai ki te faiga o te fakasalaga. A mea kona e fakaigoa ko fakanofoga ki te faiga o fakasalaga. Ko:

- Fakasalaga – te fakasalaga ko te fakasala o te tino sala ki ona uiga ofa agasala;
- Fakamatakutaku - te fakasalaga ko te mea ke matakau a nisi tino i te fai ne latou te mea foki tena;
- Puipuiga – te fakasalaga ko te mea ke fakagata te tino sala mai te toe fai ne ia te mea tena;
- Toe fakafoki te olaga – te fakasalaga e fakafoki io me fakalei ne ia a mea masei kola ne fai ki nisi tino;
- Te faiga ke lei te tino sala – te fakasalaga ke amanaia ne ia te olaga o te tino sala.

I te taimi e filifili i ei te fakasalaga tela e tuku, e oko atu kia koe e tasi io me lua a vaega pogai konei i tou mafaufau. Fesili kia koe, me tefea te vaega fakanofoga o fakasalaga e tau mo te vaega keisi penei.

9.2 Vaega kola e mafai o pokotia i ei au Fakasalaga.

E isi ne mea kola e mafai o pokotia i ei koe i te taimi tela e mafaufau ei koe ki te fakasalaga tela ka tuku.

A mea kona e aofai i ei te tulaga o te tino sala:

- ona tausaga o tena olaga;
- a ia se vaega tino pefea;

- tena kau i faiga mea a tena fenua;
- ana sala mua
- tena galuega;
- a tulaga o fuli tena olaga mo te toe faite a mea kola ne masei i te taimi o te agasala;
- tena talia me talia ne ia tena tiati; mo te
- a nisi fakamatalaga kola totino ki te tino sala.

E aofia foki i mea kola e tu ki te agasala. e pela mo:

- te mafa o te agasala;
- te tulaga masei ne oko kiluga i te tino ne fai ki ei te agasala mo te fenua;
- te masei o te agasala i te kilo a tino o te fenua.

A nisi mea e fai ne ia koe ke onono fakalei ki te tino sala ke tai fakamafa tena fakasalaga – a mea kona ko mea kola e tau o fakamafa i ei te fakasalaga ona ko te faiga o te agasala. A nisi mea e fai ne ia koe ke onono fakalei ki te tino sala ke fakamama tena fakasalaga – a mea kona ko mea kola e tau o fakamama i ei te fakasalaga. E tau mo koe o puke katoa a mea kona fakatasi i te taimi e filifili ei koe mesea te fakasalaga e tau o tuku.

Sala mua

Te faitu tela e avaka ne ia a te keisi e fakaasi ne ia ki te Fono me isi nau sala mua. Te mea tena e fesoasoani atu kia koe i te taimi e filifili ei ne koe mesea te fakasalaga e tau o tuku ka fesoasoani i te fuafua ne koe a tena olaga mua ne ola i ei mo te toe mafai o fai nete tino sala a tena agasala tenei.

Te Famasino Maluga i te keisi o ***Tasi Togiga v R (HC 8/03)*** tela e fai mai mesea mea taua ke fakailoa ki te Fono manafai e isi ne sala mua a te tino sala koi tuai o filifili mesea te fakasalaga tau o tuku – e taua ke iloa nete Fono me i te tino sala e seai ne ana sala mua manafai e tena te tulaga ki te keisi tena.

E tau mo koe o iloa tonu me i te pepa tela e tusi i ei a sala mua e fakaasi ki te tino sala.

- Manafai te tino sala e fakaasi ne ia me tonu a te pepa tena, ko mafai ei ne koe o onono ki ei.
- Kafai te tino sala e se talia ne ia te pepa tena, a te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o aumai ana mau o fakapatonu a sala mua kona. Te tiute io te faitu tela e avaka ne ia te keisi, a Fono e mafai fua ne ia o ave te fakasalaga mai luga i mau kola ne avaka i te Fono. E se mafai o fakalagolago a ia ki ana mea e iloa kae seki aumai ki mua i te Fono.

A te fakalavelave i Tuvalu me i te tino e mafai o siliga atu i te tasi o ana igoa. E tau onono fakalei ko te mea ko sala mua kona ia te tino sala tena e tu i mua o te Fono.

Manafai e onono koe i sala mua e tau mo koe onono fakalei ki te mea e tau o fai, mo te mea ka mafai o tupu. E, penei, a te tino ne fakasala ki te vale kae fakatupu taua kae ne isi foki sena sala pena i te 1986, te mea tena se sala tela ne pasala ona mene filemu a te tino sala tena iloto i tausaga e uke. E mafai i te tulaga tena o fakamama ne ia te fakasalaga tela ka tuku ki ei.

Kafai te tino tena e toe tu i mua o te Fono i se taimi mai tua ifo o te tausaga tena, a te Fono e tau onono ki te tulaga tena o tai fakamafa atu te fakasalaga.

Onono foki ki te keisi o ***Logologo Viliamu v R [2003] TVHC 9, 2/03.***

Te Tulafono Lasi o te Fakaleiakeega o Tino Ofa Tulafono 1991.

Te Tulafono o Fakalei te Tino Sala tela ne seki toe sala i se vaitaimi 1991 e puipui ne ia tino moa mana fakasala fakalua i te agasala e tasi. E fakatoka ne ia me kafai e isi se vaitaimi ko oti ne teka, te mea tena e fakaigoa me ko 'oti ne fai'. Ko tena uiga te Fono e se tau i toe onono ki te tulaga tena io me fakavae ki ei tena ikuga i mea kona.

A te Fono e tau onono me ko isi se tulaga pena ne oko ki ei, manafai ko isi, ana fea te mea tena.

Se tulafono taua kii mafai te tulafono kola mama, e pela mo agasala mua kola e isi se vaega o te vale mo te fakateletele i mea fakateletele i ei.

Faopoopo atu, manafai ko fakaseai sena pepa fakateletele, a te Fono e tau o fakase aoga ne ia a agasala kola mai mua i te taimi e mafaufau ei koe te sua fakasalaga tela ka tuku.

E tau mo koe onono fakalei me ko fea agasala kola e to mai lalo o te tulafono tena kola ko oti ne fai (*manafai e seai se fesoasoani i faitu tau te tulafono e maua*).

Tu mo faifaiga faka-Tuvalu ke aofia i filifiliga

A tu e mafai o fesoasoani i te faiga o fakasalaga. E masani o fai sale i keisi kola ulu liisi, e penei te ata tena, ke fai te fakatoesega ki te tino ia ia te koga. Manafai ko oti ne fai te mea tena, e mafai o aofia kae fakataua te faiga tena i te taimi e tuku ei te fakasalaga tena.

E taua ki te mea tena, me i te tino sala mo tino kola ne fai ki ei te mea tena ko mafai o toe nofo kae fai mea fakatasitasi i te fenua tena.

Faipatiga a te Tino Sala mai mua o tuku a tena sala

Koi tuai o tuku tena sala, fesili ki te tino sala me isi ne ana pati e fia fai e uiga mo ia. Te faifaiga tena e fakailoa ko **faipatiga a te tino sala koi tuai o tuku atu tena sala**. Te faifaiga tenei e mafai nete tino sala io me kafai e isi sena Loia ke fai ne ia.

Nisi Tala mo Lipoti

Maufaufau fakalei me koi manakogina ne nisi fakamatalaga io mene lipoti o te mea tena ne tupu koi manako koe ke maua mai. E taua kii te faitu tenei ona me ka mafai o aumai ne ia nisi ata faopoopo kola ka mafai o fakaaogaa ki te onono ki te fakasalaga tela ka tuku.

Onono ki te keisi o ***Maluofenua Kalisi v R [2003] TVHC 1, 6/02.***

9.3 Te Fakasologa i te Faiga o te Fakasalaga

E tau mo koe o fai se fakasologa masani tela ke fai ne koe i sose taimi e fai ei ne koe a fakasalaga. Ke manatua ne koe me tau o uke au fakamatalaga koi tuai koe o fai ne koe te faig tena e fakaasi atu mai luga. Kafai e manakogina se lipoti mai i te tino galue ki te ola mo te nofo lei o tino, fai ki ei ke aumai i te tino galue tena io me ko te tino galue mo tino.

A te fakasologa i te faiga o te galuega tena e fakaasi atu i te sua laupepa e taua kii ke fakaaoga mou galue.

Te Faiga o te Fakasalaga

Fakamatalaga

Sea te mea e fakasala i ei te tino sala.

Fakamatalaga kola e olo tonu ki ei

Kafai te fakamasinoga ne fai ona mene seki talia nete tino sala a tena tiati, onoono ki mau kola ne avaka i te Fono.

Kafai te tino sala ne fai ki te Fono me talia ne ia tena tiati, onoono ki fakamatalaga toetoe kola ne avaka i te Fono.

Te tulafono

Tulafono:

Te gataga o te fakasalaga kae isi ne manakoga kola e tau o fai, manakoga ke fakaseai se pepa fakateletele.

Tulafono kola ko oti ne talia ne Fono Maluga taumua

Nea muna Fono Famasino kola maluga ki te vaega agasala penei?

Onoono ki te Pepa Fakapiki napa 4 ki vaega fakasalaga ki keisi pena.

Mea kola e fakamama mo mea kola e fakamafa ne ia te fakasalaga

Manatua ke tali katoa ne koe a mea kola e faipati mai nete tino sala io me ko tena Loia.

Mea kola e tautonu ki te agasala

Mea kola e fakamafa ne ia te fakasalaga, e penei, kaitaua ki tino, te mea loa tela ne fakamoemoe ne ia ke fai, te lasi o tena fakamasei ne fai ki te tino ne fai ki ei.

Mea kola e fakamama ne ia te fakasalaga, e penei, e seai ne mea ne oko ki te tino tela ne fai ki ei io me ko kope, se agasala foliki fua.

Mea kola e tautonu ki te tino sala

Mea kola e fakamafa ne ia te fakasalaga, e penei, fakamatalaga totino kia ia, sala mua, e seai se loto salamo ia ia.

Mea kola e fakamama ne ia te fakasalaga, e penei, fakamatalaga totino kia ia, tausaga o tena olaga, ona uiga lei, tena loto salamo mai tua o te faiga ne ia te agasala, faifaiga faka-Tuvalu kola ko oti ne fai ki te mea ne fakamasei.

Fakamatalaga Taua kola i loto i Lipoti

Te lipoti a te tino galue i te nofonofoga lei, kae maise loa ana fautuaga ki mea kola e tau o fai.

Fakaasiga o te fakasalaga

Ke manatua ne koe ke fakamaina ne koe fakalei te fakasalaga ko te mea ke malamalama lei te tino sala. Te fakaaoga ne koe te fakasologa tenei ke fai mo mea e fakapatonu ei ne koe me i mea katoa kona e aofia katoa i tau fakasalaga kae maise loa a pogai kola ne fakavae ki ei tau fakasalaga. Fakamau ki lalo tau fakasalaga i pepa a te Fono.

Fakailoa kia ia tena saolotoga o fai tena toe tagi manafai e se lotomalie ki tena sala

Manafai ne maua atu te tino sala e taia i tena agasala i te otiga o tena fakamasinoga, io mene fai me talia ne ia tena tiati kae ke fakasala, fakamaina kia ia tena soalotoga o fai tena toe tagi manafai e se lotomalie a ia i tena sala. Onoono ki te 10 mai lalo.

Manafai te fakasalaga e pei ki te falepuipui, fai ki te tino sala ke sala sena fesoasoani i feitu tau te tulafono.

9.4 Vaega Fakasalaga

A Fono Tulafono a Fenua e mafai ne latou o talia a vaega fakasalaga penei:

- pei ki te falepuipui kae se siliga atu i te 6 masina; io me
- fakasala tupe e se siliga atu i te \$100.00; io me
- fakasala fakatasi; io me
- ke fai se fakatonuga ke tausi ne ia io me ke se fano ki te falepuipui kae ke tausi ne ia te filemu ki te leva tela e se siliga atu i te tausaga e tasi; io me
- fakaseai sena fakasalaga mo te fakanofoga io me seai; io me
- pei ki te fale puipui kae nofo i tua ki te leva: Ko tena uiga a tena leva i te pei kiloto i te falepuipui ka mafai o fai manafai te tino sala e toe fai ne ia ke agasala aka foki i loto i te taimi tela koi fai ei te fakanofoga tena;
- te fakatonuga ke togi ne ia a mea kona ne galo io mene fakamasei; io me
- te fakatonuga ko te tino sala ke tuku ne ia ne mea ko te mea ke fakapatonu i ei te tulaga e tausi ei neia te filemu; io me
- te fakatonuga ko te tino sala ke fakafoki ki tena fenua tonu; io me
- te fakatonuga ke fakatapu te tino sala i te inu kamagi ui me ko te nofo mo mea inu malosii, e se siliga atu i te 12 masina.

Faopoopo atu ki ei, te Fono Tulafono a Fenua e mafai ne ia o fakamalosi a fakasalaga tupe ki te pei o te tino sala ki te falepuipui manafai e se togi tena sala tupe: *sekiseni 30(1) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono 1978*. A te leva o te peiga ki te falepuipui tela e fakasala ne koe manase togi tena sala e pule ko i ei kae ke siliga atu i te fakatapulaga tela e fakasolo atu i te ata tenei mai lalo.

Aofaki Tupe	Te Maluga o te Taimi e Pei ei
E se siliga atu i te \$2.00	7 aso
E se siliga atu i te \$2.00 kae e se siliga iluga i te \$4.00	14 aso
E se siliga atu i te \$4.00 kae e se siliga iluga i te \$20.00	6 vaiaso
E se siliga atu i te \$20.00 kae e se siliga iluga i te \$40.00	2 masina
E se siliga atu i te \$40.00 kae e se siliga iluga i te \$50.00	3 masina

Agasala ofa tulafono

E se siliga atu i te \$50.00 kae e se siliga iluga i te \$100.00	6 masina
E se siliga atu i te \$100.00 kae e se siliga iluga i te \$200.00	12 masina

Te leva i te pei ki te falepuipui ona me seki togi te sala tupe e gata manafai ko togi te sala tupe:

- togi; io me
- e tuku ona ko fakanofoga kola i lalo i te tulafono: *sekiseni 30(2) o te Tulafono Fakasala Ofa Tulafono 1978*

Onono ki te keisi o ***Viliamu v R [2003] TVHC 9, 2/03 and Lisale v R [2003] TVHC 8, 3/03.***

Manafai te tino sala e 2 io me siliga atu ana agasala kesekese, a te Fono e tau loa o fakasala a ia i ana sala taki tatasi kona.

A fakasalaga e mafai o fai fakatasi (*e tuku tasi kae fai te fakasalaga tela maluga loa*) io me fai taki tatasi (*fai te fakasalaga oti ko fai te sua fakasalaga*).

A fakatonuga e mafai o fai mai nete Famasino Maluga, Famasino o te Fono Maluga io me ko te Fono Famasino Tumau iluga i fakasalaga, manafai e manakogina.

A te taipola tenei mai lalo ne fakatoka ko te mea ke fakamaina ne ia vaega fakasalaga, kae e fakaaoga foki pefea.

Vaega Fakasalaga

Vaega	Tulafono	Mea kola e tau o aofia te filifiliga
Pei ki te Falepuipui Tuku me ko oti a mea katoa ne fai, o fakasala kae fakamatakutaku moa e toe fai E faigata loa o fakaaoga.	sekiseni 6(1), (2), (3) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (<i>Napa 3</i>)	1. Tausaga o tena olaga; 2. Sala mua – vagana i ei e lasi kae mafa ana sala mua, e faigata ke pei tino sala ki te falepuipui kae seki tuku ki ei te lua o avanoaga; 3. Te mafa o te agasala; 4. Tu a Tuvalu.
Te sala e togi tupe Te tulaga e nofo i ei te tino	sekiseni 6(1) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua, (<i>Napa 3</i>)	1. Tausaga o tena olaga; 2. E isi sena galuega – e mata e fai ne ia o togi

Agasala ofa tulafono

<p>sala e tau faeloa o amanaia.</p> <p>E masani ki a tino kiei, kae lasi foki tena fakaaogaga.</p>		<p>3 tena sala; Sala mua – Manafai e isi, kae galue aka me kaati e lei atu ke nofo o galue ilo te pei ki te fale puipui;;</p> <p>4. Tu a Tuvalu.</p>
<p>Fakatonuga mai te Fono</p> <p>Te pogai ko te mea ke fakalei te olaga o te tino sala – ke fesoasoani ko te tino sala ke fai mose vaega taua o te sosaiete o tino.</p> <p>E lasi kii tena aoga.</p>	<p>sekiseni 6(7) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua, (Napa 3).</p>	<p>1. Tausaga o te matua o tena olaga – e fano tonu manafai tausaga o te tino sala e nofo i te va o te 14 mo te 25.</p> <p>2. Sala mua – onoono manafai e isi loa se mea e fakamafua ne ia i agasala kona (<i>e pela mo te inu kava</i>).</p> <p>3. Tu a Tuvalu.</p>
<p>Tolo te tukuga o te Fakasalaga</p> <p>Tuku manafai e talitonu koe me i te tino sala e se toe mafai o fai ne ia te agasala tena, kae talosaga koe ke fuliga ona uiga ki te lei.</p>	<p>sekiseni 6(7) mo te 7 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua, (Napa 3).</p>	<p>1. Tausaga o te matua o tena olaga.</p> <p>2. Sala mua –e taua manafai e fia fua ana sala, kae lavea ne koe me se tino o te fenua tela efano o lei ona uiga.</p>
<p>Fakaseai se Fakasalaga (Seai foki ne fakanofoga)</p> <p>Tuku manafai te keisi ko oti ne fakakatoatoa kae ona ko nisi tulaga me i te agasala ne fai ko to mama io me to foliki, tela ko se mafai o fakatalitonu mene tau loa o tusi ki lalo tena fakasalaga.</p>	<p>sekiseni 7 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua, (Napa 3).</p>	<p>1. E lasi kii te fakaaogaga i tino kola ko te olotou taimi muamua ki te Fono kae ko te agasala ne fai se mea pasala fua.</p> <p>2. Ona uiga mua e lei.</p> <p>3. Manafai te tino sala se tamaliki akoga – e masani o tuku sale ona a ia ko foliki ona tausaga kae seki lau foki a ia ki tagata/fafine.</p>
<p>Fakatapu i te fakateletele</p> <p>E mea tela e tau loa o fai</p>	<p>sekiseni 25 o te Tulafono mo Mea Fakateletele (Napa 71)</p>	<p>1. I lalo o te sekiseni 21 mo te 23(1), te filifili me tau io me se tau e seai</p>

<p>manafai a te tino sala e fakasala mai lalo o <i>sekiseni 21 mo te 23(1) Tulafono mo Mea Fakateletele (Napa 71)</i></p>		<p>sena avanoaga i konei. Te fakasalaga se vaega tela e tau loa o tuku i keisi lasi katoa.</p> <p>2. I nisi keisi aka, a te fakatapu i te fakateletele i tuku ki tau fakatauga. A pati a te tino sala ko te Fono ke amanaia ne ia ana fakaasiga e tau o avaka.</p> <p>3. Onoono ki te keisi o <i>Tianamo Savave v R mo Pita v R [2002] TVHC 4, 3/02 mo Logologo Viliamu R [2003] TVHC 9, 2/03</i></p>
<p>Tupe Togi ke tausi ne ia te filemu, io me ke maua te loto vaivai moa e fai a nisi agasala aka foliki</p> <p>Tuku ona me isi sou masalosaloga moa e toe fai ne ia se agasala mai mua, ke moa e fakamalosi tena loto</p>	<p><i>sekiseni 40 o te Tulafono i te Faiga o te Fono (Napa 7)</i></p> <p>Pepa Fakapiki napa 2 tulafono foliki 50 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)</p>	<p>1. E isi ne fakanofoga kola e fakasolo ati i te sekiseni loa tenei.</p>
<p>Fakatapu i te Inu Kava</p>	<p>sekiseni 82(1) mo te (2), 83 o te Tulafono mo Mea Inu (Napa 69)</p>	<p>1. E isi ne fakanofoga kola e fakasolo ati i te sekiseni loa tenei.</p> <p>2. Onoono i te keisi o Seletala Lausaveve v R (Crim App Feb 2003)</p>

10. Toe Tagi mo Te Iloiloga

10.1 Saolotoga o Toe Tagi

Sose tino tela e maua atu nete Fono e se i te Fono Tulafono a Fenua kae fakasala ki te:

- pei ki te falepuipui;
- sala tupe e siliga atu i te \$10.00; io me
- pei ki te falepuipui e siliga atu i te 7 o aso i te se togi o tena sala tupe,

e mafai o fai tena toe tagi ki te Fono Tulafono Tumau ki tena mauaga nete Fono e se io me ko tena fakasalaga, *sekiseni 29 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

E se mafai o fai a tena toe tagi ki tena fakasalaga manafai tena fakasalaga tena fakasalaga e tusi iloto i te tulafono: *sekiseni 29 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

Kafai e talia ne ia tena agasala, e se mafai ne ia o fai tena toe tagi ki tena mauaga nete Fono e se, kae mafai fua ne ia o fai tena toe tagi ki tena fakasalaga, *sekiseni 29 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

E pefea loa te sekiseni 29, i sose keisi a te Fono Famasino Tumau e mafai o fakalogologo ki sose toe tagi me fia te leva o te fakasalaga i tena fakatau e lei: *sekiseni 30 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

10.2 Tiute o te Famasino o te Fono Tulafono a Fenua

Manafai e isi se tino e maua atu e taia i tena agasala kae ko fakasala i te otiga o tena fakamasinoga, io mene talia ne ia tena tiati kae e fakasala, e tau mo koe o fakamaina kia latou olotou saolotoga o fai olotou toe tagi: *tulafono foliki 30(2) Tulafono Foliki a Fono Famasino a Fenua (Napa 3)*.

Fakamaina ki ei me kafai a latou e se lotomalie ki te ikuga, e mafai ne latou o toe tagi. E tau o fai ne latou iloto i te 21 aso kae ke tusi ne latou i te fomu tela e avatu nete Kilaki a te Fono (*Fomu 11*). Fakamaina kia latou me kafai e isi te se maina, e tau o sala se fautuaga mai i te Loia o Tino.

Fakamau ki lalo manafai te tino sala e seai sena Loia e sui ne ia a ia i te Fono kae ko oti ne fakaasi tena loto o avaka tena toe tagi i te Fono, kae mea tena e pau ilalo

i te tulafono me moi ne tusi tena tusi o fakaasi tena toe tagi. Se mea lei ke fai koe ki te Kilaki a te Fono ke fesoasoani ki te tino sala o tusi a tena toe tagi ki lalo i te Fomu 11.

Manafai te tino sala ko avaka tena fakailoaga me ia ia ko fai tena toe tagi, a te Fono Tulafono a Fenua e tau o filifili ki:

- ave ki te tino sala te pepa ke talia o tala ki tua manafai ne loka; io me
- fakatonu me i te fakasalaga ke taofi ke oti ne fai te filifiliga ki te toe tagi: *tulafono foliki 43 o Tulafono Foliki a te Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

A te Fono Famasino Tumau e mafai ne ia o fakatonu te Fono Tulafono a Fenua ke toe puke aka ne mau faopopo ke fakaaoga i te toe tagi. E toe puke foki loa e mau e pela mo te pukega o mau i fakamasinoga: *sekiseni 33 o te Fono Famasino a Fenua (Napa 3)*.

Manafai ko oti ne fai te ikuga ki te toe tagi, te Fono Tulafono a Fenua e tau o:

- fai te fakatonuga ke fano tonu mo te ikuga io me ko te fakatonuga a te Fono Famasino Tumau;
- fai ne ia a faiga ko te mea ke fakataunu te ikuga io me ko te fakatonuga.

10.3 Tiute o te Kilaki a te Fono manafai e fakamau te toe tagi

Manafai e isi se toe tagi e fakamau, a te Kilaki a te Fono e tau o:

- ave ne ne ia fakamatalaga manino o te toe tagi ki te Fono Famasino Tumau tela e pili atu, i te meli io me i te uaelesi, e se siliga atu iloto i te 24 itula mai i te taimi ne maua i ei te toe tagi: *tulafono foliki 33(1) o Tulafono Foliki a te Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.
- iloto i te 7 o aso ne maua i ei te toe tagi, fakatoka kae fakafonu a tusitusiga o te toe tagi, kola e aofia i ei:
 - = a fakamunaga katoa kola ne avaka i te taimi o te toe tagi, manafai e isi;
 - = ko pepa katoa kola ne avaka kae ne talia e pela mene mau ki te fakamasinoga;
 - = ko pepa katoa kola ne avaka e pela mene mau kae ne seki talia i te faiga o te fakamasinoga;

= fakamauga tonu o mau kola ne fai i te fakamasinoga; mo te

= te ikuga io me ko te fakatonuga tela ne tuku nete Fono.

- tautali ki sose fakatonuga mai i te Kilaki a te Fono Famasino Tumau e uiga ki tusi a te Fono: *tulafono foliki 33 mo te 34 a te Tulafono foliki o te Fono Famasino (Napa 3)*.
- ave a te pepa tela e tusi ei a fakanofoga i te talaga o te tino ki te Fono Famasino Tumau manafai te tino sala ne saina ne ia tena pepa tela ki tua.

10.4 Toe Iloiloga

Sekiseni 37 a Tulafono Lasi o Fono Tulafono o Fenua (Napa 3) e fakamalosi ne ia te Famasino Tumau/Famasino Fakamatuatua o te Fono Famasino ke iloilo ne ia a ikuga a te Fono Tulafono a Fenua i agasala ofa tulafono. A ikuga e mafai o fakakese io me o fuli manafai e manakogina. I te masani a te mea tenei e tai faigata o fai, kae e nofo ki te saolotoga o fai te toe tagi.

11. Manafai e fai ne koe te keisi o tamaliki kola e seki katoa olotou tausaga.

11.1 Te Tulaga e Mafai i Agasala Ofa Tulafono i Tino Sala kola e seki oko olotou tausaga

A te tamaliki tela mai lalo ona tausaga i te 10 e se mafai o fakasala i sose agasala: *sekiseni 14(1) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*.

A te tamaliki tela mai lalo ona tausaga i te 14 e se mafai o fakasala i se agasala vagana te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia me, i te taimi o te agasala, e isi se olotou mafai o iloa me i te olotou mea tena e fai e se: *sekiseni 14(1) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*.

11.2 A te Tino Sala tela seki oko ona tausaga e Manakogina ne ia te Tausi, Puipui io me Atafai.

Manafai te tino sala mai lalo ona tausaga i te 16 e manakogina ke tausi, puipui io me atafai, te Fono e tau o:

- fai te fakatonuga ko te mea ke tausi nete tino tela e tau kae manako ke tausi ne ia; mo te

- fai te fakatonuga ko matua io me ko tino kola e tausi ke fai olotou tusaga ki te tausiga o tino seki katoa olotou tausaga (*e fano ki te mafai o matua io me ko tino kola e tausi*); *io me*
- fai te fakatonuga ko matua io me ko tino kola e tausi ke fai ne latou a pepa kola e fakatapu i ei te fai o nisi mea (*me isi io me seai a puipuiga*) ko te mea ke mafai o fakaaoga tau te tausiga mo te atafai ki tamaliki kola seki katoa olotou tausaga: *sekiseni 39 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono(Napa 8)*.

Sose fakatonuga io me ko te kau ki fakataputapuga ka tumau te olotou malosia ke oko ki te taimi e katoa i ei te 18 tausaga: *sekiseni 39(2) Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Te Fono e mafai ne ia o fesoakotaki ki te Ofisa Galue ki te Olaga Lei, (*iluga i Funafuti*) ki se fesoasoani ako te tino galue mo te lei o tino i te Kaupule ke fesoasoani ki te tino sala.

11.3 Auala e Fakatakitaki manafai e fai ne koe te keisi o tino kola seki katoa olotou tausaga.

Konei auala kola mafia o fakaoga e fakatakitaki i ei te faiga manafai e fai ne koe te keisi o tino kola seki katoa olotou tausaga.

Manafai te tino e tu atu i ou mua, kae i tau lavea e pela me nofo ona tausaga o tena olaga mai lalo o te 17, te mea muamua e tau o sala me ko fia ona tausaga o tena olaga. A te Pulisimani e tau o iloa ne ia a tausaga o te tino, ona me taua kia latou koi tuai o tiati ne latou te tino. Kafai e seiloa, e tau o sala ne koe e pena foki mo pokotiaga katoa. E tau mo koe o fakapatonu a tausaga o te tino sala mai ana matua, io me mai i tena pepa aso fanau.

Faifaiga mo te tino seki katoa ona tausaga kae seiloa ne tino

Manafai e mafai ne koe, fai ke fetui koe mo te tino seki katoa ona tausaga kae seiloa ne tino.

- Manafai ko avaka te keisi, e se manakogina ke fakatapu te tino mai tua e manatu ki te Fono i te taimi tena. Kafai ne koe pena e mafai o isi ne mafauauga o tino me ia koe ko taumafai o fai muni ne koe te fakamasinoga o te keisi tena.
- E sili ke fakamaina ne koe me ona a te keisi tenei ka avaka e aofia i ei te tino e seki katoa ona tausaga, a tino mai tua ka se talia ko olo atu o

fakalogologo. E tau o fakailoa ke maina lei me kafai e isi se tino e tu ki ei te keisi tenei, io mese tino o te Fono i te taimi tenei, e mafai o nofo.

Fesoasoani ki te tino tela seki katoa ona tausaga

I te masani, e se manakomia ko te tino sala tela e seki katoa ona tausaga ke fesili ki ei mesea tena tali ki tena tiati kae se aumai a ona matua io me ko te tino tela ne tausaga ne ia ki te Fono. Te mea tenei ona:

- e mafai ne latou o fesoasoani ki te tino tena; mo te
- e masani o isi ne olotou fakamatalaga taua ki te tino tena seki katoa ona tausaga – me fano sale ki te akoga, e masani sale o aofia i agasala kola e suksesuke ne Pulisimani, kae e nofo sala o te fale.

Se mea taua, manafai e avaka te keisi, kae sili koe ki te tino tena seki katoa ona tausaga me fea ona matua.

Kafai te tino tena seki katoa ona tausaga ko nofo ki te 15 io me 16, kae ko te agasala tena ne aumai i ei ko te kaisoa, e mafai ne koe o fai i te taimi tena. Kae ke manatua ne koe mese faigofie e pena mo te mea e manatu koe ki ei me i mea tupu e masani o fakaasi ne ia me se toka foki te olaga i te fale. Ke manatua o faeteete i te tulaga tena.

I te ukega o Fono e seai ne Loia kola e mafai o fesoasoani ki tino seki katoa olotou tausaga. E taua kii ke sala se Loia ke fai ne ia a fautuaga kona kae i te masani a te keisi e tau o taofi ko te mea ke fai te mea tena.

Sea te mea a te tino tela e seki katoa ona tusaga e tau o fai, ona tausaga, kae maise te se iloa ne ia te faiga i te Fono a tena keisi, tena mafai o faipati ki te tino mo te fai ki te tino ke faipati mo ia manafai tena te mea ke fai.

E mafai ko tena matua, nisi o ana kaiga, tino tela e galue mo mea penei. E taua ke sala me isi se tino pena e avanoa ke faipati ki te tino tena seki katoa ona tausaga.

Manatu a nisi agasala kola i tiati e tai fiagata loa te fakamainaga, ke oko foki ke maina i ei te tino tena seki katoa ona tausaga. Fakamaina fakalei te tiati, e taua atu ilo te faitau fua o te tiati ki te tino.

A te faiga foki mesea te tali a te tino seki katoa ona tausaga e tai fakamatakutaku foki loa, a muna foki kola e fakaaoga i te Fono e fakaaoga foki. E ui ei e taua ia koe me ko te tino tela e seki katoa ona tausaga e talia io me se talia ne ia tena tiati.

Fakaaoga te gana mama toe mea tau o fai i vaega mea penei, ko te mea ke faigofie o maina i ei te tino mesea te mea tena e fai.

Onono i te keisi o **Simona v R [2002] TVHV 1, 01/02**, te Famasino Maluga ne fai ana muna me sose tamaliki e loka ne Pulisimani e isi sena saolotoga ke fanatu tena matua io me ko te tino tela e tausi ne ia ia vagana e se mafai. Manafai te Fono e talitonu me i Pulisimani e seki fakailoa ki te tamaliki me isi sena saolotoga ko tena matua io me ko te tino tela ne tausi ne ia ke vau io mese Loia ke fanatu kae ne fai loa ne latou a fakafesilisiliga, a fakamatalaga kona ne fai nete tamaliki e tau o se fakakau.

Talia ne ia tena tiati

Onono ki te 11.4 mai lalo.

Se Talia ne ia tena tiati – fai te fakamasinoga

Kafai te tino tela e seki katoa ona tausaga e tali me se talia ne ia tena tiati, a te keisi ko fai loa pela mese keisi a te tino matua, ko katoa ona tausaga. I nisi fakamunaga, a te fakamasinoga ke fai i te taimi tenei, ko te mea ke filifili ne koe me taia io me se taia te tino.

E ui loa, mafaufau aka me kaia te tino tena seki katoa ona tausaga ne fai ei me se talia ne ia tena tiati. I nisi taimi e se maina fua me i olotou mea kona ne fai se agasala i mua o te tulafono. Te ata tena e penei, e tokotolu ne olo o kaisoa mea kai kae tokotasi o latou ne tu onono me isi ne tino e aumai io me sei. I nisi taimi a te tino tena e fai ia ia e se talia ne ia tena tiati, ona ko ia e seki ulu ki loto, ko tena uiga a ia seki fai loa ne ia te agasala. Kae, tela la se mea se fua, me se agasala te mea tena i mua o te tulafono.

Onono fakalei me kaia te tino tena seki katoa ona tausaga e fai ei me se talia ne ia tena tiati. Ko tena uiga a ia e fai me i Pulisimani e aumai ne latou te tino se ki te Fono, io me ko latou ne nofo loa i te koga fakatea i te taimi tena, io me ko latou ne fai ne latou te agasala kae se ko olotou loto? Sili a fesili fakalei kona me mafai o iloa tonu i ei a te tonuga o te keisi ikona i te taimi loa tena.

E tau mo koe o faeteete i te tulaga tena. Sa tuku ne koe a fautuag i feitu tau te tulafono, kae sa sili foki a fesili kola loto i te tiati. I te tino tena seki katoa ona tausaga mana mafaufau aka pela me ko oti te fakamasinoga.

E mata tena fakamasinoga se mea masani

Ke iloa ne koe me ko te tino tena e seki katoa ona tausaga ko tena taimi muamua o tu i te Fono. Sua mea foki, a te Fono se mea fakamatakutaku kia tatou, kae maise loa a tino kola e seki katoa olotou tausaga.

Te Pulisimani e tau o avaka olotou mau i te auala masani. Kae tau mo koe o fesoasoani ki ia manafai e seai sena Loia, o sili a nisi fesili ki tino molimau.

Kafai ko oko ki te taimi e fai ei a mau a te feitu tela e tu ki ei te keisi, taumafai o fakaaoga a te gana tela mama, ko te mea ko tino katoa loa i te Fono ke fakaaoga ne latou a te gana tena mama. E mafai ne koe o fesoasoani ki te tino tena seki katoa ona tausaga ke kamata te faiga o ana mau, sili ki ei a fesili tela e mafai o kamata i ei tena tala.

Faeteete i au fesili e sili. E tau mo koe o sili a fesili kola mama kae tonu loa ki te mea ne tupu e pela:

- Fai mai me sea te mea ne tupu?
- Sea te sua mea ne tupu?
- Kaia ne fai ei ne ko a pati kona?

A Pulisimani e mafai foki o sili ne olotou fesili o fakapatonu tena mau, kae ke manatua ne koe e tau ne fesili kola e lei, kae ko te tino tena e seki katoa ona tausaga e malamalama. I nisi taimi e mafai ne koe o fesili muamua ki te tino tena e seki katoa ona tausaga me ko ia e malamalama. Te auala e tasi e mafai ne koe o fakapatonu me ko te tino tena seki katoa ona tausaga e maina i te fesili ko fai ki ei ke fakafoki aka ne ia te fesili tena i ana pati loa.

11.4 Fakasalaga o Tino kola e seki katoa olotou tausaga.

E kесе te fakatauga tela e tau o tuku ki sose tino mese tamaliki foliki io mese tino tela e seki katoa ona tausaga tela ka fakasala nete Fono. A mea kona e fakasolo atu i te *sekiseni 8 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*

A te tamaliki ko sose tino tela ona tausaga o tena olaga e nofo mai lalo o te 14 tausaga.

A te tino tela e seki katoa ona tausaga ko te tino tela ko oko ona tausaga ki te 14 kae mai lalo o te 17.

Tamaliki (mai lalo o te 14 tausaga)

- E se pei ki te falepuipui: *sekiseni 8(2) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*

- Kafai e sala tupe/togi te fakamaseiga/togi tupe ke togi, e tau o togi ne matua io me ko tino kola e tausī ne latou tamaliki: *sekiseni 8(5) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*
- Te Fono e mafai ne ia o fakatonu ko matua io me ko te tino tela e tausī ne ia ke togi ne ia e oko ki te \$20.00 kae ke tausī ne ia te filemu i te leva e se siliga i te tuasaga e tasi: *sekiseni 8(6) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*
- Te Fono e mafai ne ia o ave se pepa kami ke aumai i ei a matua io me ko te tino tela e tausī ne ia kae tuku te pepa futi o fakatonu ke aumai ki te Fono: *sekiseni 8(7) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*
- Te kini e mafai o fakatonu ke fakaoko i te masani ko tamaliki tagata fua: *sekiseni 8(8), (9) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3).*

Tino kola e seki katoa olotou tausaga (14 – 16 tausaga)

E se tau o pei ki te falepuipui vagana i ei:

- te tino tena ko siliga atu i te 15 ona tausaga; mo te
- ko oti ne mafaufau te Fono ki fakamatalaga ki tulaga o te agasala mo te tino tena seki katoa ona tausaga mo ana uiga (*i te masani a mea kona e fakaasi i loto i te lipoti a te Ofisa onoono ki te Ola Lei*); mo te
- te Fono i tena manatu e seai loa se vaega auala aka e tau ke fai ki se vaega tino sala e penei: *sekiseni 8(3) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*
- Kafai e pei ki te falepuipui, tena leva e se tau o siliga atu i te masina e 1.
- Kafai e sala tupe/togi o mea ne fakamasei/ togi ona ko mea ne fai e tau o togi, a mea koa e mafai o togi nei:
 - = te matua io me ko tino tena ne tausī ne ia te tino tena; io me
 - = te tino tena e seki katoa ona tausaga: *sekiseni 8(5) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3).*
- Te Fono e mafai ne ia o fakatonu ko matua io me ko te tino tela e tausī ne ia ke togi ne ia e oko ki te \$20.00 kae ke tausī ne ia te filemu i te leva e se siliga i te tuasaga e tasi: *sekiseni 8(6) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*

- Te Fono e mafai ne ia o ave se pepa kami ke aumai i ei a matua io me ko te tino tela e tausani ne ia kae tuku te pepa futi o fakatonu ke aumai ki te Fono: *sekiseni 8(7) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*
- Te kini e mafai o fakatonu ke fakaoko i te masani ko tamaliki tagata fua: *sekiseni 8(8), (9) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

E ui loa te feitu tena te toe tukuga o se fakasalaga e mafai o seai sena aoga malosi kia koe io me ko te tino tena ne fai ki ei te mea, io me ki te tino tena e seki katoa ona tausaga. I nisi taimi e taua ke sala mai ne nisi fakamatalaga kola e taua koi tuai o tuku tau fakasalaga, kae ko te mea tena e mafai o maua te fesoasoani mai te tino i feitu kona, matua o te tino, tino matuatua o te fenua, io me ko te faifeau o te fenua kae manafai e manakogina ko te faiakoga.

Maufaufau ke tolu te fakasokoga te fai o te keisi, kae ke faitali ke toka mai te lipoti io me ko tino kona io me fai koe ki ei ke aumai ki te Fono.

Onoono ki te keisi ***Tuaga v R [2003] TVHC 6 3/02***, tela ne fai ei a pati a te Famasino Maluga "... i te keisi o te tino tela e seki katoa ona tausaga kae isi ne ana sala mua io me seai, a te Famasino o te Fono Tumau e maufaufau ke pei ne ia te tino tena ki te falepuipui ko te toe fakasalaga lei loa ki ei, e tau mo ia o fakamautinoa me ko katoa loa a fakamatalaga euiga ki te tino tena seki katoa ona tausaga kae koi tuai o fai tena ikuga."

A te fakasalaga i lalo i te tulafono se mea ko tau o fai

Manatua me ia tatou e fai mea se katoa, kae se taumate e uke atu a tou mea se ne fai i tou folikiga. Ke tuku te ikuga mo te fakasalaga tela e manako ki ei te tulafono e fai fua ne ia te tino tena seki katoa ona tausaga ke isi sena sala ki te se gata mai.

E mafai a koe o maufaufau ke tolu te taimi e fai ei te fakasalaga ki te leva e lua io me tolu masina, fai ko te tino tena seki katoa ona tausaga ko te mea ke fai ne ia a fakasalaga kola e se fakaasi mai lalo o te tulafono. E aofia i mea konei ko te galue i galuega a tino kae seai se togi, togi a tupe ki te tino tela ne fai ki ei te agasala io me ki te fakapotopotoga tela e ola i tupe fakamea alofa, io me ko nisi vaega mea pena. I te auala tenei ko se fakasala ne koe e pela mo fakasalaga kola i lalo o te tulafono, kae ko toe tuku ne koe te sua avanoaga ke fakafou tena olaga.

Kafai e maufaufau koe ke fai ne koe a faiga konei, tolu te faiga o te ikuga ki te keisi tena kise taimi e tau, ko te mea ke mafai o fai a vaega fakanofoga pena ke fai, kae toe aumai te keisi ko te mea toe fakapatonu me ko oti ne fai a mea kona ne fakatonu atu io me ko tupe ko oti ne togi.

Te vaega faifaiga tenei e masani o fakaioga me ko te **fakamafuliga**, kae ne fai ne koe ko te mea ke tai fakamafuli aka te faiga masani tela e fai sale ki tino sala kae seki katoa ona tuasaga ki te fakasala ki fakasalaga kola iloto i te tulafono.

E mafai a koe o mafaufau me i te vaega fakasalaga penei mo te fakamafuliga e se lei, kai fai aka loa ne koe fakamuli nei ki tino kola e seki katoa olotou tausaga kae e seki manuia. E mafai ko oti foki ne tuku ki ei te avanoaga pena. Io, me kafai a te agasala e tai mafa loa, te Pulisimani e manako loa ke tuku te fakasalaga tela e talia i lalo o te tulafono.

Koi foki a nisi tino ke fesokotaki?

E tasi te mea taua loa i sose agasala ofa tulafono, kae maise loa i keisi penei o tino seki katoa olotou tausaga, e penei e tau o ti kia koe te se i tau mea ne fai. Filifili te keisi o te tino kaisoa tupe mai i te sua tino, lima oko ki te sua tino. A te faiga o agasala kona e lua e fakamasei kae se nofo toka a te sua tino foki.

Tuku te avanoaga ki te tino tela ne fai ki ei te mea se ke fai ne ana pati, kae ke to foki te tino i te fakaikuga o te keisi tena, manafai e mafa.

D:

AGASALA MASANI

Te vaega tenei e fakafaigofie ne ia a tau toe onoono ki nisi agasala masani kola e masani o fai sale ne koe. E:

- fakasolo atu a vaega taua o te agasala;
- fakatoka ne ia a fakanofoga ki te faiga o mau i te Fono i mea kona mo nisi vaega pena;
- fakaasi manino te maluga o te fakasalaga tela e mafai ne koe o tuku.

E se sui nete fakatokaga tenei a te tulafono. E tau loa mo koe o onoono ki te tulafono kae fai tau ikuga.

Agasala konei ko latou kola e masani o fai nete Fono Tulafono a Fenua, kae iluga i Funafuti e masani o fai sale nete Fono Famasino Tumau io me ko te Fono Famasino Fakamatuatua. A mea konei e vaevae i tulafono lasi kola e fai ne latou a mea kona mene agasala.

Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)

Kona kae fai uiga se tau

Sekiseni *sekiseni 167(d) Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Sose tino tela e kona kae fai uiga se tau i koga kola e saoloto i ei a tino, io me fai ne ia a uiga kola e mafai o tupu i ei a fakalavelave lasi io me ko vaega uiga se tau i te Ofisa o Pulisimani io me i koga kola e saoloto i ei a tino, mo nisi koga aka, e maopoopo fakatasi mo nisi tino kae fai ne latou a uiga kola e mafai o tupu i ei a fakalavelave lasi io me ko uiga se tau, e mafai o fai mese tino e masei kae se tino fai uiga se tau kae e tau o fakasala.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa iluga i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i muamua i te Fono;
- Te tino me:
 - kona kae fai uiga se tau i koga e saoloto i ei a tino; io me
 - fai ne ia a uiga kola e mafai ei o tupu a fakalavelave lasi io me fai uiga se tau i te Ofisa o Pulisimani io me ko koga kola e saoloto i ei a tino; io me
 - maopoopo fakatasi mo nisi tino kae fai a uiga kola e mafai o tupu i ei a fakalavelave lasi io me fai uiga se tau i sose koga.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se

fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te feitu tela e avaka sale ne ia te keisi ki te Fono e tau o avaka a mau o fakapatonu me ko te tino sala loa tena tela ne kona i te koga e saoloto i ei a tino.

Kona kae fai uiga se tau i koga kola e saoloto i ei a tino

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia a mau i te Fono me i te tino sala ne kona kae fai uiga se tau. E tau o isi ne mau me i te tino ne kona kae ke isi foki ne mau me i te tino tena ne fai ne ia a uiga se tau. E tau foki o avaka ne mau lei menea ana mea ne fai io me ko ana pati kae koi ne fai ne ia.

Ana uiga e tau o fakamanavase ne ia a sose tino i kona.

Te feitu e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me ite koga tena e saoloto i ei a tino tela ne kona kae ne fai iei a uiga se tau. I te masani ate fakatinoga o te koga mese koga tela e saoloto i ei a tino e mafai o faigofie ona me iloa ne koe. Ona me kafai e isi se faigata i ei e tau loa o fakapatonu te feitu tena.

Onoono ki te fakamatalaga ote koga e saoloto i ei a tino i te *sekiseni 4 ote Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*.

Fai a uiga kola e mafai o tupu i ei a fakalavelave lasi io me ko uiga kola e se tau i Ofisa o Pulisimani io me ko koga kola e saoloto iei a tino.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau me ite tino sala ne fai ne ia a uiga kola e mafai o tupu i ei a fakalavelave lasi io me fai taua. A tino sala e se manakogina ke kona i te vaega tenei. E tau o avaka a mau me i te tino e fai ne ia a uiga kola e mafai o fakatupu ne latou a fakalavelave lasi io me ko uiga se tau. E tau o isi ne mau ki mea kola ne fai io menea a pati ne fai kae ne fai nei.

Ana uiga e tau o fakamanavase ne ia a sose tino i kona.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te koga tena e saoloto i ei a tino io mese Ofisa o Pulisimani. I te masani ate fakatinoga o te koga mese koga tela e saoloto i ei a tino e mafai o faigofie ona me iloa ne koe. Kafai e tai faigata ko tau ei o fakapatonu.

Onoono ki te fakamatalaga ote koga e saoloto i ei a tino i te *sekiseni 4 ote Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*.

Maopoopo fakatasi mo nisi tino kae fai a uiga kola e mafai i ei o tupu a fakalavelave lasi io me fai taua i sose koga.

Mo te tiati i te vaega tenei, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino tena ne maopoopo fakatasi mo nisi tino. Ko tena uiga e tokolua io me tokouke atu i te koga tena i te taimi tena. E tau foki o fakapatonu, me i te taimi tena ne maopoopo i ei mo nisi tino, te tino sala ne fai ne ia a uiga kola e mafai o tupu i ei a fakalavelave lasi io me fai uiga se tau. A te tino sala e se manakogina ke kona i te agasala tenei. E tau fua o isi ne mau me i te tino ne fai ne ia a uiga kola e mafai o tupu ei a fakalavelave lasi io me fai uiga se tau. E tau o avaka ne mau lei menea a mea ne fai io mene faipati kae ne faipati nei.

Ana uiga e tau o fakamanavase ne ia a sose tino i kona.

A te feitu tela e avaka ne ia te keisi e se tau o fakapatonu ne ia me i te mea tena ne tupu i se koga tela e tapu.

Feitu e mafai o sao i ei te tino sala

Manafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga \$20 sala tupe io me 2 masina pei ki te falepuipui.

Fakamatakutaku tino mo te pati mafa

Sekiseni *sekiseni 169(n)Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Sose tino e taia i te agasala ko te fai ne ia a pati mafa mo uiga se lei io me pati masei io me ko faiga i koga kola e saoloto i ei a tino mo tena manatu o fakatupu te se nofo lei io me tela te nofo lei ko mafai o seai.

Vaega taki tasi

- Te tino tela e tusi tena igoa iloto i te tiati ko te tino foki tena e tu i mua o te Fono;
- Te tino sala ne fai ne ia a pati io me ko faiga kola e fakamatakutaku tino, pati mafa io me pati masei;
- Te mea tena ne fai i te koga tela e saoloto i ei a tino;
- Me:
 - ≡ te tino sala ne mafaufau ko pati io me ko uiga kona e fai ne ia te tulaga se toka kae manavase ki nisi tino ko te mea ke isi ia latou te loto talitonu md ka tupu te tulaga se tonu kia latou io me ko nisi; io me
 - ≡ te tulaga ne oko ki pati io me ko uiga kona e mafai o fakatupu ne ia te loto se toka mo te manavase ki nisi tino i te mea mana oko kia latou a fakalavelave kona kia latou io me ko nisi.

Faitioga

Nisi taimi a mea foliki kola ne tupu e aumai foki ki te Fono. E tau loa o isi ne pogai tonu ne ala ei o futi te tino kae aumai ki mua o te Fono. A te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi ne ia me isi loa se manavase me sea te mea ka tupu ona ko pati kona ne fai io me ko faiga kona ne fai.

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia

te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi ki te Fono e tau o aumai ne ia a mau o fakapatonu me ko te tino sala ko ia loa tena ne fai ne ia a pati mo faiga kona.

A pati io me ko faiga

E tau o aumai ne mau lei menea a pati kona ne faipati io me ko mea ne fai, kae ne fai foki ne i.

Koga e saoloto i ei a tino

Te faitu tela e avaka sale ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia i mau me i te koga tena se koga tela e saoloto i ei a tino. I te masani a te fakamainaga o te koga e mafai o avaka me lei la me iloa ne koe te koga. I te mea mana avaka a mau ko te mea ke fakapatonu me i te koga tena e saoloto i ei a tino mai mua loa. Onoono ki te fakamatalaga o te koga e saoloto i ei a tino i te *sekiseni 4 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*.

Ofa ne ia te nofo lei

A te ofa ne ia te nofo lei ko tena uiga ko te fakatupu o te se nofo se toka io me ko te nofo manavase ki se tino e tokotasi io me tokouke atu, ona ko te olotou talitonu i mafai o oko kia latou a fakalavelave io me ko nisi tino.

Te mafaufauga o fakatupu te se nofo lei

Kafai e tenei te pogai ne avaka ei te tiati, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala e mafaufau o fakatupu te se nofo lei i ana pati mo ana faiga. Te mea tena e fakapatonu i mea a te tino sala i te taimi tena – te iloiloga e fakaaoga me ko te mafaufauga o te tino sala e taua i te taimi tena. E mafai ne koe o tuku taumate ki mea ne fai nete tino sala. I lalo i te vaega tenei, a faitu tela e avaka ne ia te keisi e se tau o fakapatonu ne ia me isi io me i te se nofo lei e mafai o tupu.

Te se nofo lei e mafai o tupu

Kafai tenei te pogai tela ne avaka ei te tiati, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i muna io me ko

faiga a te tino sala e mafai o fakatupu ne latou te se nofo lei.
Te iloilooga e fakaaoga me sea te fakatau a te tino lei ki mea a
te tino sala tena ne fai – e mata a te tino lei e talitonu me i mea
a te tino ne fai e mafai o fakatupu ei te se nofo lei?

I lalo i te pogai tenei, te feitu tela e avaka sale ne ia te keisi e
se tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne mafaufau ke
fakatupu ne ia te se nofo lei io me ko isi te se nofo lei ne fai.

Feitu e mafai ei o sao te tino sala

Manafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a
vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotua
i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o
sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki
te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se
tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se
fakatalitonugina*)

Fakasalaga 1 masina pei i te falepuipui io me \$10.00 sala tupe

Kona kae se maua o tausi tena foitino

Sekiseni *Sekiseni 170 Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Sose tino tela e maua atu i koga e saoloto i ei a tino e kona, kae ko se maua ne ia o tausi tena foitino, e sala i te agasala.

Vaega taki tasi

- Te tino tela e tusi tena igoa iluga i te tiati ko te tino foki tena e tu i mua o te Fono;
- Te tino ne maua atu i koga e saoloto i ei a tino;
- Te tino e kona i te taimi tena;
- Te tino e kona maloski se tulaga tela ko se maua ne ia o tausi tena foitino.

Faitioga

Te sekiseni tenei e se tau o fakaaoga ne Pulisimani o futi kae ave keatea a tino kola e inu kava i koga kola e saoloto i ei a tino kae fai ne latou a uiga kola e se lei kia latou foki loa. E fakapogai loa ki tino kola inu kava, tino kola e seai ne koga tonu mo nofo mo nisi tino kola inu valea tela ko fakamataku kia latou foki loa, kae masani o fakaaoga ki tino kola e moe i auala io me ko te malae vakalele.

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka a mau o fakapatonu me i te tino sala tena ne maua e kona i koga e saoloto i ei a tino.

E maua atu e kona tela ko se maua ne ia o tausī a tena fōitino

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me se gata fua i te tino ne kona io me ne inu kava. E tau o fakapatonu ne latou me i te tino sala e kona mo mau lei i tulaga o tena kona e tau foki o avaka. Te tulaga o tena kona tela ko te pogai ne se mafai ne te tino tena o tausī kae takitaki a ia.

Koga e saoloto i ei a tino

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia i mau me i te koga tena e saoloto i ei a tino tela ne maua atu i ei a te tino sala. Toe maua atuga a ia i te koga tela e se saoloto i ei a tino e se lava. I te masani a te fakaasiga o te koga e mafai o lava fua ia koe ona me iloa ne koe a koga. E ui ei e mafai loa o fakapatonu me i te koga tena e saoloto loa a tino i ei.

Onoono ki te fakamatalaga o te koga e saoloto i ei a tino i te *sekiseni 4 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono.*

Feitu kola e mafai ei o sao te tino sala

Manafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga \$20 sala tupe.

Lima oko

Sekiseni *sekiseni 237 Tulafono Lasi Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Sose tino tela e oko ona lima ki te sua tino kae seai se pogai tau e taia i te agasala.

Vaega taki tasi

- Te tino tela e tusi tena igoa iluga i te tiati ko te tino foki tena e tu i mua o te Fono;
- Te tino sala tela ne oko ona lima ki te sua tino;
- E seai se pogai tau i lalo i te tulafono ki te oko ona lima.

Faitioga Tiute mo te tulaga o te fakapotonu
Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapotonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala
Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka a mau o fakapotonu me ko te tino sala loa tena ne oko ona lima.

Fakamatalaga o te lima oko
Te lima oko se faiga ne fai nete tino mo tena mafaufauga ke oko ki te sua tino a te matakū me ka oko kiei se uiga masei.

Te tulaga o te faiga o te lima oko e taua kii:

- Sea te tulaga ne oko ki ei?
- Ne tupu i fea te lima oko tena?

Te mafaufauga o te tino sala e se taua i konei: *sekiseni 9(2) o te Tulafono Lasi Ofa Tulafono* .

Kafai te tino tela ne oko ki ei a lima ne pakia, ko tena uiga e tau ko te lima oko tela tai maluga atu e tai tau atu mana tiati ki ei te tino tena.

Fakamatalaga i lalo i te tulafono

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me sei loa se pogai tau ne oko a lima o te tino sala.

Manafai te feitu e tu ki ei te keisi e avaka ne ia me isi se pogai ne oko ei ona lima, sea tena, kae isi sena pogai?

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Manafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke sei loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga 6 masina pei i te falepuipui (io me \$100 sala tupe: *sekiseni 26 Tulafono Lasi Ofa Tulafono*)

Kaisoa o manu eva io me ko manu sasale

Sekiseni

sekiseni 269 mo te 251 Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)

Fakamainaga Sose tino e taia i te agasala manafai e kaisoa neia se manu eva, io me ko nisi manu aka kola e ola i te laukele kae tausi i se koga tausi io me se manu tausi.

Sekiseni 251 e fakamatala i ei me i te kaisoa se, togafiti kae seai se fakapatonuga me ia ia te mea tena, puke kae ave te mea tena e mafai o kaisoa, kase seai se taliaga a te tino tela ia ia te mea mo te mafaufauga ke se toe maua ne ia te mea tena a te mea tena.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki loa tena e tu atu i mua o te Fono.
- Te tino sala ne puke kae ave ne ia te manu eva io mese manu e ola i luga i te laukele tela seai ia latou;
- Te manu eva io me ko te manu ola iluga i te laukele e tausi i se koga e tausi i ei a manu io me tausi o fakaaoga nete kaiga;
- Te tino sala ne fai ne ia te togafiti tena kae seai loa sena saolotoga me ia ia;
- Te tino ia ia te manu eva io me ko te manu tena e ola iluga i te laukele e seki talia ne ia ke puke tena manu;
- Te tino sala e isi loa sena mafaufauga ke moa loa e toe fakafoki mai te manu eva io me ko te manu ola iluga i te laukele ki te tino tela ia ia te manu i te taimi tela ne puke ei ne ia.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia

te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau o fakapatonu me i te tino sala ne kaisoa ne ia a te manu eva io me ko te manu tela e ola iluga i te laukele.

Puke kae fano mo ia

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne puke ne ia a te manu eva io me ko te manu ola iluga i te laukele kae ne fano mo ia. Onono ki te fakamatalaga o te pati "Puke" i loto i te sekiseni 252(2)(a). Onono ki te fakamatalaga o te fuaiupu "ave keatea" iloto i te sekiseni 251(2)(b).

Manu eva io me ko manu ola iluga i te laukele tela e seai ia latou

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia i mau i mua o te Fono te tino tela ia ia a te manu eva io me ko te manu ola iluga i te laukele. Onono i te fakamatalaga o te uiga ki "tino ia ia" i te sekiseni 251(2)(c).

Manu eva io me ko te manu tela e ola iluga i te laukele tela e tausi i te koga tausi manu io mene manu fagai i te fale

Te faitu tela e avaka sale ne ia te keisi e tau o avaka ne mau ki te Fono ke fakapatonu i ei te tulaga tena.

Faitogafiti kae seai sena saolotoga tonu me ia ia

Te tino sala e tau o isi sena mafaufauga ke fakatogafiti io me kaisoa io kae seai foki me ia ia te manu eva io me ko te manu tela e ola iluga i te laukele. Mafaufau me kaia ne fai ei nete tino sala te mea tena? E tonu tena mafaufauga tena? Manafai te tino sala e avaka ne ia se fakasakoga o fakaasi me ia ia e tonu loa mo te patonu me isi loa sena taliaga o puke te manu eva io me ko te manu tela e ola iluga i te laukele, e mata te olotou fakasakoga e tonu? Te olotou talitonuga e tai lei?

Te tino tela ia ia te manu ne seki talia ne ia

Te faitu tela e avaka sale ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino tela ia ia te mau e seki talia ne ia ke puke te manu eva io me ko te manu tela e ola iluga i te laukele. Te mea tenei e faigofie fua me avaka fua a mau ki te Fono mai i te tino tela ia ia te manu ki te Fono.

Te mafaufauga ke moa loa e iloa nete tino ia ia a te manu

Te faitu tela e avaka te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala e isi loa sena mafaufauga ke tausi ne ia te manu eva mo manu kola e ola iluga i te laukele kae ke fai me ia ia. Manafai te tino sala e togi io me ave ne ia keatea, e fai ne ia e pela me ia ia totino loa. Te mea tena se iloiloga ki te fakatau a te tino tela ne fai ne ia – sea te manatu o te tino i te taimi i te

taimi tena e taua. E mafai ne koe o tuku taumate te tulaga tenei mai mea kona i iloa ne koe.

Te feitu tela e avaka sale ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia o fakaasi me i te tino sala tena e isi loa sena mafaufauga i **te taimi tena ne puke ei ne ia a te manu eva io me ko te manu tela e ola iluga o te laukele.**

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Manafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga \$100 sala tupe io me 6 masina pei ki te falepuipui.

Kaisoa io me ko te fakamaseiga o ika

Sekiseni *sekiseni 270 mo te 251 Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Famainaga Sose tino e taia i te agasala mana puke io ne fakamasei io me taumafai o puke io me fakamasei sose ika iloto i te vai tela ia te tino totino io me mai te koga tela e isi iei se saolotoga totino o faika.

Sekiseni 251 e fakamatala i ei me i te kaisoa se, fakatogafiti masei kae seai se fakapatonuga me ia ia te mea tena, puke kae ave keatea te mea tena e mafai o kaisoa, kae e seai se taliaga a te tino tela ia ia te mea mo te mafaufauga ke se toe maua ne te tino tela ia ia te mea a te mea tena.

Vaega taki tasi

- Te tino sala tela tena igoa iluga i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala ne:
 - Kaisoa io me fakamasei ne ia a ika kola e seai ia latou; io me ne
 - Taumafai o puke io me o fakamasei a ika kola te seai ia latou;
- A ika ne:
 - nofo i loto i se vai tela ia te tino loa ia ia
 - i loto i vai kola e isi iei ne saolotoga o faika;
- Te tino sala e faitogafiti kae seai sena saolotoga tonu me ia ia;
- Te tino ia ia a ika e seki talia ne ia;
- Te tino sala e isi sena mafaufauga ko te mea moa iloa e iloa nete tino ia ia a ika i te taimi tena ne puke i ei.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei

te keisi ne feitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te feitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia a mau i te Fono o fakapatonu me ko te tino sala ne kaisoa io mene fakamasei ne ia a ika.

Puke

Manafai te tiati e avaka i lalo o te pogai tenei, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala ne puke ne ia te ika. Onoono ki te fakamatalaga o te pati “puke” iloto i te *sekiseni 251(2)(a)*.

Fakamasei

Manafai te tiati e avaka i lalo o te pogai tenei, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala ne fakamasei ne ia te ika.

Taumafai o puke io me fakamasei

Onoono ki te fakamatalaga o te pati “taumafai” i te *sekiseni 371 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*. I te masani taumafai e aofia i ei ko te fai o te mea o taumafai o puke io me fakamasei a ika. E tau o siliga atu i te fakatokatoka o fai se mea.

A ika e se ia latou

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia a mau i te Fono e uiga mo ika kae fakapatonu me ia ai. Onoono ki te fakamatalaga o te pati “tino ia ia” i te *sekiseni 251(2)(c)*.

A ika e tuku iloto i te vai tela e ia te tino totino te kope io me isi se saolotoga o te kau faika

A te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka a mau i te Fono i te feitu tena.

Fai togafiti kae seai sena saoloto o taku me ia ia

Te tino sala e tau o isi ne ana mafaufauga o fakatogafiti io me o kaisoa io me fakamasei, kae seai ei ia ia a ika. Filifili me

kaia ne puke io me fakamasei ne ia te mea tena. E isi loa sena mafaufauga pena? Manafai te tino sala e avaka ne ia me isi loa sena iloa me isi loa sena saolotoga tena ne puke io me fakamasei ei ne ia a ika, e mata te olotou fakamainaga tena e tonu? E mata te olotou talitonu e lei?

Te tino ia ia e seki talia ne ia

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino tela ia ia a ika e seki talia ne ko ika ke pukeio me fakamasei. Te mea tena e tai faigofie fua me ko te avaka fua a mau i te Fono mai i te tino tela ia ia a ika.

Mafaufauga ko te mea ke seiloa loa nete tino tela ia ia a ika

Manafai te tiati i lalo o te pogai tenei, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala e isi ne anan mafaufauga o puke a ika kae o fakaaoga loa me ia ia pela loa me ia ia. Te mea tenei e fano ki tena mafaufau i te taimi tena – ko te mea e mafaufau ki ei te tino sala i te taimi tena e taua. E mafai ne koe o tuku taumate i mea ne fai i te taimi tena.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi me i te tino sala ne isi loa sena mafaufau pena i te **taimi tena ne puke ei ne ia a ika**.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Manafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a faitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (e maluqa atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina)

Fakasalaga \$10 fakasala tupe.

Kaisoa io me fakaseai o lakau lasi mo lakau foliki, fanatu loa pena

Sekiseni *sekiseni 272 mo te 251 Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Sose tino e taia i te agasala manafai e kaisoa, io me kati, ofa, unu ki luga io me fakamasei mo te mafaufau o kaisoa, mea katoa io se vaega o sose lakau lasi lakau foliki kola te olotou togi e nofo mai luga o te 10 sene.

Sekiseni 251 e fakamatala i ei me i te kaisoa se, fakatogafiti masei kae seai se fakapatonuga me ia ia te mea tena, puke kae ave keatea te mea tena e mafai o kaisoa, kae e seai se taliaga a te tino tela ia ia te mea mo te mafaufauga ke se toe maua ne te tino tela ia ia te mea a te mea tena.

Vaega taki tasi

- Te tino tela e tusi tena igoa iluga i te tiati ko te tino tena e tu atu i mua o te Fono;
- Me:
 - ⇒ i te tino sala ne kaisoa ne ia a lakau katoa io mene vaega o te lakau tena, fano pena, tela e seai ia ia; mo te
 - ⇒ te tino sala e isi ne ana mafaufauga ko te mea ke se iloa loa nete tino tena ia ia a lakau, fano loa pena, i te taimi tena ne puke ei ne ia.

Io me:

- ⇒ te tino sala ne kati, ofa, unu kiluga io me fakamasei te lakau katoa io mene vaega o te lakau, fano loa pena, tela e seai ia ia; mo te
- ⇒ te tino sala ne fai ne ia te mea tena mo tena fakamoemoega o kaisoa te mea tena;
- A lakau, fano loa pena, tena togi e nofo ki te 10 sene;
- Te tino sala ne fai ne ia te togafiti tena e aunoa loa mo sena taliaga ne tuku ki ei;
- Te tino tela ia ia a lakau, fano loa pena, ne seki talia ne ia ke puke mo te fakamaseiga tena.

Faitioga

Sose tiati e avaka ilalo i te sekiseni tenei:

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fai ne ia te agasala tena.

Lakau, fano loa pena, e seai ia latou

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau i te Fono me i te lakau, fano loa pena, mo te fakapatonuga o te tino tela ia ia. Onoono ki te fakamatalaga ki te pati "tino ia ia" i te *sekiseni 251(2)(c)*.

Te lakau katoa io mese vaega o ia

Sose vaega o te lakau, fano loa pena, kaisoa io me fakamasei ko lava loa i ei. E se manakogina ke ave katoa loa te faitino.

Fakatogafiti kae seai sena saolotoga o fai me ia ia

Te tino sala e tau o isi sena mafaufau o fakatogafiti io me kaisoa io me o fakamasei, kae seai ia ia te lakau, fano loa pena. Mafaufau me kaia te tino sala ne puke io me kaisoa ne ia? Ne isi loa ne ana fakamoemoega pena? Manafai te tino sala e avaka tena fakamatalaga o fakaasi ei me ia ia e tonu loa tena mea ne fai me isi loa sena saoloto o puke io me fakamasei te lakau tena, fano loa pena, e tonu te fakamatalaga a latou tena? E tai tonu te olotou mau?

Te tino tela ia ia te mea e seki talia ne ia

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino tela ia ia e seki talia ne ia tena lakau, fano loa pena, ko te mea ke puke io me fakamasei. Te mea tenei e faigofie fua me avaka fua ne koe a mau a te tino tela ia ia te lakau ki te

Fono.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Manafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Mo te tiati ki te kaisoa:

Puke kae ave keatea

Manafai te tiati ki te kaisoa, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ko ia tena ne puke ne ia te lakau, fano loa pena, kae ne ave ne ia keatea. Onoono ki te fakamatalaga o te pati “puke” iloto i te *sekiseni 251(2)(a)*. Onoono ki te fakamatalaga o muna konei “ave keatea” iloto i te *sekiseni 251(2)(b)*.

Mafaufauga ke se iloa nete tino ia te lakau

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala e isi sena mafaufauga o tausi te lakau, fano loa pena, kae fakaaoga ne ia pela loa me ia ia. Manafai te tino sala fakamuli ifo ko togi ne ia ki tua io me ave ne i te sua tino, e fakaaoga ne latou e pela me ia latou.

Te iloilooga tenei e fano ki te mea ne mafaufau ki ei te tino sala – ko te mafaufauga o tino sala e taua ikonei. E mafai ne koe o tuku taumate ki mea kona ne fai i te taimi tena.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi aka ne latou me i te tino sala ne isi ne ana **mafaufauga pena i te taimi tena ne puke ei ne ia te lakau, fano loa pena.**

Mo te tiati ki te fakamasei io me ofa:

Kati, ofa, unu ki luga io me ofa io me fakamasei te lakau katoa io me se vaega o ia

Manafai te tiati e faite iluga i te vaega tenei, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala ne fakamasei ne ia te lakau, fano loa pena, i nisi auala, io me ofa ne ia.

E isi ne ana mafaufauga o kaisoa

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me ko te tino sala ne fakamasei io me ofa te lakau, fano loa pena, mo tena mafaufauga o kaisoa. Te iloiloga tenei e fano ki te mafaufauga o te tino sala i te taimi tena e taua. E mafai ne koe o tuku taumate te mea ne tupu e pela mo mea kona ne tupu.

Fakasalaga

Te sekiseni e fai mai me i te tino sala e taia i te agasala tela tai foliki kae ko te fakalavelave e seai se fakasala fakapitoa ki te agasala tenei. *Sekiseni 42* o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono e fai mai me kafai e seai se fakasalaga e fakatoka i se koga mo agasala kola tai foliki, te fakasala e tau o 2 tausaga pei ki te falepuipui mo te fakasalaga tupe.

Masaua *sekiseni 275(b)* o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono, tela e fakaasi mai ne ia me i te tino sala e taia i te agasala tela maluga, e tau o pei ki te falepuipui ki te 5 tauasaga manafai:

- te agasala ne fai i sose koga kae ko togi o te lakau, fana loa pena, e nofo ki te 10 sene, kae ko te tino sala e 2 ana sala mua i lalo o te *sekiseni 272*; io me
- te lakau, fano loa pena, e ola iloto i sose koga e olo ei a tino tafao, koga matamata, fatoaga, koga e fakaola ei a lakau io me auala, io me i sose koga laukele tela e fakasoko io me io te fale falemoe, kae ko tena togi e siliga atu i te \$2; io
- te lakau, fano loa pena, e ola i sose koga, kae ko tena togi e siliga atu i te \$10.

E pela mese famasino o te Fono Tulafono a te Fenua, te maluga o te sala tupe tela e mafai ne koe o tu e \$100 mo te 6 masina pei ki te falepuipui. Manafai koe e mafaufau i mea kona ne fai i te keisi a te fakasalaga e tau o tai lasi atu mana tuku, e mafai ne koe o ave ki te Fono Famasino ke fakasala.

Kaisoa io me fakamasei te pui

Sekiseni *sekiseni 273 mo te 251 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Sose tino e taia i te agasala manafai a ia ne kaisoa, io me kati, ofa io me pei ne ia ki lalo mo te mafaufau o kaisoa, se vaega tela e ola io me mate o te pui, pou, fakatupuga, uaea, io mene lela kola e fakaaoga e pela mese pui, io mese mataloa.

Sekiseni 251 e fakamatala i ei me i te kaisoa se, fakatogafiti masei kae seai se fakapatonuga me ia ia te mea tena, puke kae ave keatea te mea tena e mafai o kaisoa, kae e seai se taliaga a te tino tela ia ia te mea mo te mafaufauga ke se toe maua ne te tino tela ia ia te mea a te mea tena.

Vaega taki tasi

- Te tino tela e tusi tena igoa iluga i te tiati ko te tino tena e tu atu i mua o te Fono;
- Me:
 - te tino sala ne kaisoa se vaega o te pui, fano loa pena, tela e seai ia ia; mo te
 - te tino sala e isi sena mafaufauga seiloa nete tino tela ia ia te pui, fano loa pena, i te taimi ne puke ei ne ia.
- Io me:**
 - te tino sala ne kati, ofa io mene ofa ne ia ki lalo te vaega o te pui, fano loa pena tela e seai ia ia; mo te
 - te tino sala ne fai ne ia te mea tena mo te mafaufauga ke kaisoa ne ia;
- Te tino sala ne fai ne ia te togaofiti tena kae seai loa sena mea totino i ei;
- Te tino tela ia ia te pui, fano loa pena, ne seki lotomalie ki te pukega, fakamaseiga io me ofa.

Faitioga Mo sose tiati i lalo o te sekiseni tenei:

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto

fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete feitu tela e tu ki ei te keisi ne feitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te feitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne kaisoa, fakamasei ia te pui.

Pui, fano loa pena, e seai ia latou

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia a mau ki te Fono me i te pui tela ne fakamasei e ola io me mate, a pou, a fakatupuga, uaea io me ko lela kola ne fakaaoga e pela mese pui, io mese mataloa o te pui, kae fakapatonu te tino ia ia. Onoono ki te fakamatalaga o te pati “tino ia ia” iloto i te *sekiseni 251(2)(c)*.

Sose vaega

Sose vaega o te pui, fano loa pena, tela ne kaisoa io me fakamasei ko lava loa i ei. E se manakomia te mea katoa.

Te koga

E se taua me ko te koga fea o te pui, fano loa pena, e manakogina fua me e isi se tino ia ia. Kaati la, ke fakapatonu me tu ifea e taua ki te tino tela ia ia – manafai e tu iluga i te manafa e mafai ne koe o tuku taumate me ia te tino tena te pui.

Fakatogafiti kae seai ia ia totino

Te tino sala e tau o isi sena mafaufauga ko te mea ke fakatogafiti, kaisoa, ofa io me fakamasei, kae seai loa ia ia te pui, fano loa pena. Mafaufau me kaia te tino sala ne puke, ofa io me fakamasei ne ia? E isi loa sena mafaufauga ne fai pena? Manafai te tino sala ne avaka tena fakamatalaga o fakaasi kia koe me isi loa sena loto talitonu me isi loa sena saolotoga o puke, ofa io me o fakamasei te pui, fano loa pena, e mata te olotou fakamatalaga e tonu? E mata te olotou talitonu e lei?

Te tino tela ia ia ne seki talia ne ia

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino tela ia ia te pui ne seki talia ne ia tena pui, fano loa pena ke puke io me fakamasei. Te mea tenei e faigofie fua me avaka fua a mau ki te Fono mai i te tino tela ia ia te pui, fano loa pena.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Mo te tiati ki te kaisoa:

Puke kae ave keatea

Manafai te tiati ki te kaisoa, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ko ia tena ne puke ne ia te pui, fano loa pena, kae ne ave ne ia keatea. Onoono ki te fakamatalaga o te pati “puke” iloto i te *sekiseni 251(2)(a)*. Onoono ki te fakamatalaga o muna konei “ave keatea” iloto i te *sekiseni 251(2)(b)*.

Maufaufauga ke se toe fakafoki ki te tino tela ia ia

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala e isi sena maufaufauga o tausi te pui, fano loa pena, kae fakaaoga ne ia pela loa me ia ia. Kafai te tino sala ne fakatau ne ia ki tua io me ave ne ia ki te sua tino, ko tena uiga ne fakaaoga ne latou e pela me ia latou.

Te iloilooga tenei e fano ki te mea ne maufaufau ki ei te tino sala – ko te maufaufauga o tino sala e taua ikonei. E mafai ne koe o tuku taumate ki mea kona ne fai i te taimi tena.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi aka ne latou me i te tino sala ne isi ne ana **maufaufauga pena i te taimi tena ne puke ei ne ia te pui, fano loa pena.**

Mo te tiati ki te fakamasei io me ofa:

Kati, ofa, unu ki luga

Manafai te tiati e faite iluga i te vaega tenei, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala ne fakamasei ne ia te pui, fano loa pena.

Fakasalaga

Te sekiseni e fai mai me i te tino sala e taia i te agasala tela tai foliki kae ko te fakalavelave e seai se fakasala fakapitoa ki te agasala tenei.

Sekiseni 42 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono e fai mai me kafari e seai se fakasalaga e fakatoka i se koga mo agasala kola tai foliki, te fakasala e tau o 2 tausaga pei ki te falepuipui mo te fakasalaga tupe.

E pela mese famasino o te Fono Tulafono a te Fenua, te maluga o te sala tupe tela e mafai ne koe o tu e \$100 mo te 6 masina pei ki te falepuipui. Manafai koe e mafaufau i mea kona ne fai i te keisi a te fakasalaga e tau o tai lasi atu mana tuku, e mafai ne koe o ave ki te Fono Famasino ke fakasala.

Kaisoa o te io me ofa/fakamasei fuaga o lakau mo lakau kaina

Sekiseni *Sekiseni 274 mo te 251 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Sose tino e taia i te agasala tela ne kaisoa, ofa unu kiluga io me fakamasei mo te manatu o kaisoa, sose vaega o te lakau, fuaga ilalo o te laukele, fuaga iluga o lakau io me ko lakau kaina, kola e fakaaoga mo se pogai fakapitoa kola e fakasolo atu, kola e ola i sose fatoaga, koga fakaola lakau, koga tafao, koga fakaola lakau foliki, koga tapu io me ko sose manafa.

Sekiseni 251 e fakamatala i ei me i te kaisoa se, fakatogafiti masei kae sei se fakapatonuga me ia ia te mea tena, puke kae ave keatea te mea tena e mafai o kaisoa, kae e sei se taliaga a te tino tela ia ia te mea mo te mafaufauga ke se toe maua ne te tino tela ia ia te mea a te mea tena.

Vaega taki tasi

- Te tino tela e tusi tena igoa iluga i te tiati ko te tino tena e tu atu i mua o te Fono;
- Me:
 - te tino sala ne kaisoa ne ia te lakau kaina, fuaga o te lakau ilalo o te laukele, fuaga o te lakau iluga i te lakau io me ko vesi apolo kola e sei ia ia; mo te
 - te tino sala ne isi loa sena mafaufauga pena ko te mea moa e iloa nete tino tela ia ia te lakau kaina, fuaga o lakau kola ilalo i te laukele, fuaga o lakau kola iluga i lakau io me ko vesi apolo i te taimi ne puke ei ne ia.
- Io me:**
 - te tino sala ne ofa, unu kiluga io mene fakamasei a te lakau kaina, fuaga o te lakau ilalo o te laukele, fuaga o te lakau iluga i te lakau io me ko vesi apolo kola e sei ia ia; mo te
 - te tino sala ne fai ne ia te mea tena kae isi sena mafaufauga ke kaisoa ne ia;
- Te tino sala ne fakatogafiti ne ia ia kae sei loa sena saolotoga totino me ia ia;
- Te lakau kaina, fuaga o lakau ilalo o te laukele, fuaga o lakau iluga i lakau io me ko vesi apolo kola e fakaaoga

ki pogai kola e fakasolo atu;

- Te lakau kaina, fuaga lakau ilalo o te laukele, fuaga o lakau kola iluga o lakau mo vesi apolo kola e ola iloto i fatoaga, koga kola fakaola lakau, koga matamata, koga fakaola tama lakau, koga tapu io me i sose laukele.
- Te tino ia ia te lakau kaina, fuaga lakau ilalo o te laukele, fuaga lakau iluga i lakau io me ko vesi apolo ne seki talia ne ia te pukega io me ko te fakamaseiga

Faitioga

Mo sose tiati i lalo o te sekiseni tenei:

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne kaisoa, fakamasei a te lakau.

Lakau kaina, fano loa pena, e seai ia latou

Te faitu tela e avaka ne ia keisi e tau avaka ne ia ne mau ki te Fono e uiga ki te lakau kaina, fano loa pena o fakapatonu me kooi te tino ia ia. Onoono ki te fakamatalaga o te pati "tino ia ia" i te *sekiseni 251(2)(c)*.

Koga

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu neia me i te lakau kaina, fano loa pena, e fakaola iloto i te fatoaga, koga fakaola lakau, koga matamata, koga e fakaola ei a lakau foliki, koga tapu io me i sose laukele.

Fakaaoga a lakau kaina, fano loa pena

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te lakau kaina, fano loa pena, ne fakaaoga:

- ki mea kai a tino mo manu vao; io me
- ki vailakau masaki; io me
- mo faite a vai; io me
- mo faite a vali (mea fakalanu); io
- me fakaaoga nese kamupane faite mea.

Fakatogafiti kae seai ia ia totino te mea

Te tino sala e tau o isi sena mafaufauga ko te mea ke fakatogafiti, kaisoa, ofa io me fakamasei, kae seai loa ia ia te lakau kaina, fano loa pena. Mafaufau me kaia te tino sala ne puke, ofa io me fakamasei ne ia? E isi loa sena mafaufauga ne fai pena? Manafai te tino sala ne avaka tena fakamatalaga o fakaasi kia koe me isi loa sena loto talitonu me isi loa sena saolotoga o puke, ofa io me o fakamasei te lakau kaina, fano loa pena, e mata te olotou fakamatalaga e tonu? E mata te olotou talitonu e lei?

Te tino tela ia ia ne seki talia ne ia

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino tela ia ia te lakau kaina ne seki talia ne ia tena lakau kaina, fano loa pena ke puke io me fakamasei. Te mea tenei e faigofie fua me avaka fua a mau ki te Fono mai i te tino tela ia ia te lakau kaina, fano loa pena.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a faitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Mo te tiati ki te kaisoa:

Puke kae ave keatea

Manafai te tiati ki te kaisoa, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ko ia tena ne puke

ne ia te lakau kaina, fano loa pena, kae ne ave ne ia keatea. Onoono ki te fakamatalaga o te pati “puke” iloto i te *sekiseni 251(2)(a)*. Onoono ki te fakamatalaga o muna konei “ave keatea” iloto i te *sekiseni 251(2)(b)*.

Mafaufauga ke se toe fakafoki ki te tino tela ia ia

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala e isi sena mafaufauga o tausi te lakau kaina, fano loa pena, kae fakaaoga ne ia pela loa me ia ia. Kafai te tino sala ne fakatau ne ia ki tua io me ave ne i te sua tino, ko tena uiga ne fakaaoga ne latou e pela me ia latou.

Te iloilooga tenei e fano ki te mea ne mafaufau ki ei te tino sala – ko te mafaufauga o tino sala e taua ikonei. E mafai ne koe o tuku taumate ki mea kona ne fai i te taimi tena.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi aka ne latou me i te tino sala ne isi ne ana **mafaufauga pena i te taimi tena ne puke ei ne ia te lakau kaina, fano loa pena.**

Mo te tiati ki te fakamasei io me ofa:

Ofa, unu kiluga io me fakamasei

Manafai te tiati e avaka i te vaega tenei, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala ne ofa, unu kiluga io me fakamasei a lakau kaina, fano loa pena.

E isi sena mafaufauga o kaisoa

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne fakamasei io mene ofa ne ia a te lakau kaina, fano loa pena, mo tena mafaufau o kaisoa te lakau kaina. Te iloilooga tena e fano loa ki te mafaufauga o te tino e taua. E mafai ne koe o tuku taumate mai i mea kona ne tupu.

Fakasalaga Te sekiseni e fai mai me i te tino sala e taia i te agasala tela tai foliki kae ko te fakalavelave e seai se fakasala fakapitoa ki te agasala tenei.

Sekiseni 42 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono manafai e seai se fakasalaga e fakatoka mo sose agasala tela tai mama, te fakasalaga e 2 tausaga pei ki te falepuipui mo te fakasala ki tupe.

Masaua sekiseni 275(c) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono, tela e fai mai me i te tino sala e se i te agasala mafa, kae e tau o pei ki te falepuipui ki te 5 tausaga manafai a ia e isi ne ana sala mua ilalo i te *sekiseni 274*.

E pela mese famasino o te Fono Tulafono a te Fenua, te maluga o te sala tupe tela e mafai ne koe o tu e \$100 mo te 6 masina pei ki te falepuipui. Manafai koe e mafaufau i mea kona ne fai i te keisi a te fakasalaga e tau o tai lasi atu mana tuku, e mafai ne koe o ave ki te Fono Famasino ke fakasala.

Kaisoa io me Ofa a mea ne fakatu iluga i te laukele

Sekiseni *sekiseni 275 mo te 251 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Tino katoa e taia i te agasala ko te kaisoa, io me sae, kati, fakapakia io me ofa mo te mafaufauga o kaisoa sose mea tela e fakatu, tela e fakasolo atu.

Sekiseni 251 e fakamatala i ei me i te kaisoa se, fakatogafiti masei kae seai se fakapatonuga me ia ia te mea tena, puke kae ave keatea te mea tena e mafai o kaisoa, kae e seai se taliaga a te tino tela ia ia te mea mo te mafaufauga ke se toe maua ne te tino tela ia ia te mea a te mea tena.

Vaega taki tasi

- Te tino tela e tusi tena igoa iluga i te tiati ko te tino tena e tu atu i mua o te Fono;
- Me ko:
 - te tino sala tela ne kaisoa ne ia te mea tena ne fakatu; mo te
 - te tino sala tela ne isi sena mafaufauga ko te mea kese iloa ne tino tela ia ia te mea ne fakatu i te taimi tena ne puke ei ne ia.
- Io me:**
 - te tino sala tela ne sae, kati, fakapakia io me ofa a te mea tena ne fakatu tela e seai ia ia; mo te
 - te tino sala ne fai ne ia te mea tena mo tena mafaufauga o kaisoa te mea tena;
- Te tino sala ne fai ne ia te togafiti tena kae seai foki loa sena saolotoga totino me ia ia;
- Te mea tena ne fakatu se:
 - kilasi, io mese mea tau kamuta tela e aoga ki te fale; io me
 - fiti io me kuka io mese mea ne fakapiki ki te iloto io me ki te fale; io me
 - sose mea tau fiti tela ne fakatu i te manafa tela ia ia totino loa te kope, io mese pui o te falemoa,

fatoaga, koga koga i kona, io me i sose maimoa io me se koga i te auala lasi, io me i sose tela ne tuke ke fakaaoga ne tino vavevale, io me ko sose koga tela e fakaasoga mo tanu a tino mate;

- Te tino ia ia te mea ne fakatu ne seki talia ne ia te pukega io me ko te fakamaseiga

Faitioga

Mo sose tiati i lalo o te sekiseni tenei:

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne kaisoa, fakamasei io me ofa ne ia te mea ne fakatu i luga i te laukele.

Mea Fakatu/Fakapiki

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te mea tela ne kaisoa io mene fakamasei se mea e tasi kola ne fakatu io mene fakapiki kola ne fakasolo atu. Masaua me i te koga ne fakatu io mene fakapiki i ei te mea tena e taua.

Te mea tena ne fakatu io mene fakapiki e seai i latou

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau avaka ne ia a mau ki te Fono o te mea tena ne fakatu io mene fakapiki kae fakapatonu te tino ia ia. Onono ki te fakamatalaga o te pati "tino ia ia" iloto i te *sekiseni 251(2)(c)*.

Fakatogafiti kae seai ia ia totino te mea

Te tino sala e tau o isi sena mafaufauga ko te mea ke fakatogafiti, kaisoa, ofa io me fakamasei, kae seai loa ia ia te mea ne fakatu io mene fakapiki, fano loa pena. Mafaufau me kaia te tino sala ne puke, ofa io me fakamasei ne ia? E isi loa sena mafaufauga ne fai pena? Manafai te tino sala ne avaka

tena fakamatalaga o fakaasi kia koe me isi loa sena loto talitonu me isi loa sena saolotoga o puke, ofa io me o fakamasei te mea ne fakatu io mene fakapiki, fano loa pena, e mata te olotou fakamatalaga e tonu? E mata te olotou talitonu e lei?

Te tino tela ia ia ne seki talia ne ia

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino tela ia ia te mea ne fakatu io mene fakapiki ne seki talia ne ia tena mea ne fakatu io mene fakapiki, fano loa pena ke puke io me fakamasei. Te mea tenei e faigofie fua me avaka fua a mau ki te Fono mai i te tino tela ia ia te mea ne fakatu io mene fakapiki, fano loa pena.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a faitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Mo te tiati ki te kaisoa:

Puke kae ave keatea

Manafai te tiati ki te kaisoa, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ko ia tena ne puke ne ia te mea ne fakatu i te laukele, fano loa pena, kae ne ave ne ia keatea. Onono ki te fakamatalaga o te pati “puke” iloto i te *sekiseni 251(2)(a)*. Onono ki te fakamatalaga o muna konei “ave keatea” iloto i te *sekiseni 251(2)(b)*.

Mafaufauga ke se toe fakafoki ki te tino tela ia ia

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala e isi sena mafaufauga o tausi te mea fakatu, fano loa pena, kae fakaaoga ne ia pela loa me ia ia. Kafai te tino sala ne fakatau ne ia ki tua io me ave ne i te sua tino, ko tena uiga ne fakaaoga ne latou e pela me ia latou.

Te iloilooga tenei e fano ki te mea ne mafaufau ki ei te tino sala – ko te mafaufauga o tino sala e taua ikonei. E mafai ne

koe o tuku taumate ki mea kona ne fai i te taimi tena.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi aka ne latou me i te tino sala ne isi ne ana **mafaufauga pena i te taimi tena ne puke ei ne ia te mea fakatu, fano loa pena.**

Mo te tiati ki te fakamasei:

Sae, kati, fakapakia io me Ofa

Manafai te tiati e avaka i te vaega tenei, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me ko te tino sala ne sae, kati, fakapakia io me ofa ne ia te mea tena ne fakatu io mene fakapiki.

E isi ne ana mafaufauga o kaisoa

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ko ia tela ne fakamasei ne ia te mea tena ne fakatu io mene fakapiki mo ana mafaufauga o kaisoa.

Te iloiloga tenei e fano ki te mea ne mafaufau ki ei te tino sala – ko te mafaufauga o tino sala e taua ikonei. E mafai ne koe o tuku taumate ki mea kona ne fai i te taimi tena.

Fakasalaga

Te tino sala e taia i te agasala tela mafa, kae mafai o pei ki te falepuipui i te leva e 5 tausaga.

E pela mese famasino o te Fono Famasino a Fenua, te maluga o te sala tupe tela e mafai ne koe o tu e \$100 mo te 6 masina pei ki te falepuipui. Manafai koe e mafaufau i mea kona ne fai i te keisi a te fakasalaga e tau o tai lasi atu mana tuku, e mafai ne koe o ave ki te Fono Famasino ke fakasala.

Tulafono Lasi mo te Nofo Lei (Napa 9)

Fanofano mo mea makaikai i koga e saoloto i ei a tino

Sekiseni *Sekiseni 25 Tulafono Lasi mo te Nofo Lei (Napa 9)*

Fakamainaga Tino katoa e taia i te agasala, tela e fanofano mo mea makaikai i koga kola e saoloto i ei a tino kae seai se pogai tau, kae fakatupu ne ia te matakū o tino.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala e puke ne ia te mea makaikai i koga e saoloto ei a tino;
- Te tino sala e seai sena saolotoga i lalo o te tulafono io mese pogai tau ke puke ne ia te mea makaikai;
- Te tino sala ne mafaufau ko te mea ke fakatupu ne ia se fakalavelave ki te sua tino;
- Te auala e fanofano ei te tino sala mo te mea makaikai e fai ne ia a te sua tino ke matakū.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete feitu tela e tu ki ei te keisi ne feitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te feitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fanofano mo te mea makaikai.

Mea makaikai

Mea makaikai e se fakamatala. E manakogina ke fakapatonu

me i te tino ne fanofano mo te mea makaikai tela e matakū ei a nisi tino. Te mea makaikai e tau se mea tela e mafai o fakapakia ki ei nisi tino io me ko kope.

I koga e saoloto i ei a tino

Te faitu tela e avaka sale ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te koga tena se koga tela e saoloto i ei a tino.

E masani o fakamaina me ko te koga tela e mafai o iloa ne koe e saoloto i ei a tino. Kafai e isi se faigata i ei e manakogina ke fakapatonu me i te koga tena se koga e saoloto i ei a tino.

Onono ki te fakamatalaga i te *sekiseni 4 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*.

E isi loa sena taliaga i lalo i te tulafono io me isi sena pogai tau

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me seai se pogai ilalo o te tulafono io mese pogai tau ko te tino sala ke fanofano mo te mea makaikai.

Manafai te faitu tela e tu ki ei te keisi e avaka ne ia a pogai, nea pogai kona, e lei a pogai kona?

Mafaufauga o fakatupu te fakalavelave

Te tino sala e tau o isi ne ana mafaufauga o fakatupu te mea ke matakū a nisi tino. Te iloiloga tenei e fano ki te mea ne mafaufau ki ei te tino sala – ko te mafaufauga o tino sala e taua ikonei. E mafai ne koe o tuku taumate ki mea kona ne fai i te taimi tena.

Fakatupu te fakalavelave

Te fanofano mo te mea makaikai i koga e saoloto i ei a tino e se lava tena ko te mea ke liu agasala te mea tena i lalo o te sekiseni tenei. Te fakaaogaga tonu o te fuaiupu “fakatupu te fakalavelave” ko tena uiga taua ko te fai o te sua tino ke matakū. E manakogina ke fakapatonu me:

- ne fanofano mo ia pefea te mea makaikai; mo te
- te tino fakatea ne lavea ne ia te naifi; mo te
- te mea ne oko ki ei, a latou ne matakū.

Te iloiloga tenei e fano loa ki te tino i tena mea ne mafaufau ki ei – a tino e tau o avaka olotou mau ki mua o te Fono me ia latou ne mataka.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga

Te tino sala e taia i te agasala tela mafa, kae mafai o pei ki te falepuipui i te leva e 5 tausaga kae sala tupe e \$200.

E pela mese famasino o te Fono Tulafono a te Fenua, te maluga o te sala tupe tela e mafai ne koe o tu e \$100 mo te 6 masina pei ki te falepuipui. Manafai koe e mafaufau i mea kona ne fai i te keisi a te fakasalaga e tau o tai lasi atu mana tuku, e mafai ne koe o ave ki te Fono Famasino ke fakasala.

Te Fusuga tela e seki talia i lalo i te tulafono

Sekiseni *sekiseni 28 o te Tulafono Lasi mo te Nofo Lei (Napa 9)*

Fakamainaga Tino katoa kola e aofia i se fusuga tela seki fakatalia i lalo o te tulafono ka taia i se agasala.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala ko ia tela ne kau i te fusuga tela ne fai mo te sua tino;
- Te fusuga e seki talia i lalo o te tulafono.
- Te fusuga e fai ne ia ke nofo matakū a tino.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete feitu tela e tu ki ei te keisi ne feitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te feitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fusu.

Fusuga

E tau o avaka ne mau tonu ki te Fono me i te tino sala se tino loa tela ne manako o kau ki te fusuga kae seai se tino fua tela ne taumafai ke puipui a ia mai te taka fiatoa o nisi tino kiluga ia ia.

E seki talia i lalo i te tulafono

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e manakogina ke

fakapatonu ne ia me i te fusu e seki talia i lalo i te tulafono. Ko tafaoga pela mo te fusu i te ligi, tafiti mo nisi tafaoga aka ei kola e fai sale e mafai o lau mene tafaoga kola ko oti ne fakatalia ki lalo i te tulafono ke fai. Kae kafai se tokolua ne lotomalie ke fusu laua, io mese tokotasi e manako o fia fusu ki te sua tino ke fusu laua, e tena te fusu tela e seki talia i lalo i te tulafono manafai e fakatupu ne ia te se nofo lei o tino ko te mea ke nofo manavase mo te matakū o nisi tino, ke nofo latou mo te matakū ona ia latou mana pakia e pela foki mo nisi tino.

Koga

Te fusu e mafai o fai i te koga e saoloto i ei a tino, e pela mo te koga e saoloto i ei a tino o inu kava i te koga inu io me ko te koga tela ne laisene, io me i koga totino o te tino. E ui i ei, kafai i koga totino o tino, te fakamataki ki te nofo lei o tino e tau o fakaasi.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te puipui o koe ke sao se mea masani o avaka ne te feitu tela e tu kiei te tagi i vaega agasala pena.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga

E pela mese famasino o te Fono Tulafono a te Fenua, te maluga o te sala tupe tela e mafai ne koe o tu e \$100 mo te 6 masina pei ki te falepuipui. Manafai koe e mafaufau i mea kona ne fai i te keisi a te fakasalaga e tau o tai lasi atu mana tuku, e mafai ne koe o ave ki te Fono Famasino ke fakasala.

Tulafono Lasi o Mea Fakateletele (Napa 71)

Fakatelele kae seai se pepa fakatelele

Sekiseni *sekiseni 13 o te Tulafono Lasi o Mea Fakatelele 1983 (Napa 71)*

Fakamainaga Tino katoa e taia i te agasala mana fakatele ne ia te mea fakatelele iluga i sose auala kae seai sena pepa fakatelele i te mea fakatelele tena, io me fakagalue ne ia te sua tino ke fakatele tela e seai foki sena pepa fakatelele.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino me:
 - fakatele ne ia te mea fakatelele kae seai sena pepa fakatelele; io me
 - fakagalue ne ia te sua tino ke fakatele kae seai sena pepa fakatelele;
- Ke fakatele i auala kola e saoloto i ei a tino.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fakatele ne ia te mea fakatelele kae seai sena pepa io mene fakagalue ne ia se tino tela e seai foki sena pepa fakatelele.

Auala e saoloto i ei a tino

Ke fakatele i koga kola e saoloto i ei a tino. I te masani a mau

i te Fono mai te Pulisimani i te tulaga o te auala ko lava loa i ei.

Fakatele

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia mene fakatele loa te mea fakatelele.

Seai se laisene

E taua ko te faitu tela e avaka ne ia te keisi ke fakapatonu me i te tino ne fakatele e seai sena pepa laisene o fakatele i te taimi tena. E mafai o aofia ikonei te tino tela ne fakaseai sena pepa fakatelele.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e mafai ne ia o avaka te tusi tela e fakamau i ei a igoa o tino kola e isi ne pepa fakatelele io me ko te mau a te tino tela ne fakatele.

E ui loa e isi se pepa a te tino fakatelele, e tau o lei tena laisene o fakatele te vaega mea fakatelele i te taimi tena. Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu te vaega mea fakatelele tela ne fakatele i te taimi tena, manafai te tino tela ne fakatele e isi sena laisene kae ki te sua vaega mea fakatelele.

Manafai te tino ne fakatele kae seki fakafou tena pepa fakatelele, ko tena uiga a ia e seai sena pepa lei o fakatele i te taimi tena.

Masaua me i te *sekiseni 13* e fano ki te *sekiseni 14*, tela e fakasaoloto ne ia te tino ke isi sena pepa fakatelele fakaakoako, kola e isi ne fakanofoga i ei. Manafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fai ne ia me i te tino tela ne fakatele kae se fakalogo ki fakanofoga o te pepa fakatelele fakaakoako, e manakogina ke fakapatonu menea a fakanofoga kona kae nea mea ne ofa ne ia.

Tino ne fakagalue

Manafai tenei te vaega ne fakavae ki ei te tiati tenei, te faitu tela ne avaka ne ia te keisi e tau o fakatonu ne ia me i te tino sala ne fakagalue ne ia te tino ke fakatele kae seai ei sena pepa fakatelele. E mafai o fakaasi nete tino sala i ana mau ki te Fono io me ko te tino fakatele io me ko te sua tino tela e mafai o fai tena mau ki te Fono o fakaasi te tulaga tena.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga

6 masina pei ki te falepuipui io me \$100 sala tupe: *sekiseni 27 Tulafono Lasi o Mea Faketeletele*. Masaua me mafai foki ne koe o tapale te pepa fakateletele o te tino sala: *sekiseni 25(1) o te Tulafono Lasi o Mea Faketeletele*. Mai tua o te 6 masina, e mafai ne latou o fakatagi ke toe fakafoki olotou pepa fakateletele i lalo o te *sekiseni 26 o te Tulafono Lasi o Mea Faketeletele*.

Onoono ki te keisi o *Tianamo Savave v R* (ki te keisi o *Pita v R*) [2002] TVHC 4.

Se tautali ki fakanofoga o te pepa fakateletele fakaakoako

Sekiseni *sekiseni 14(3) o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele (Napa 71)*

Fakamainaga Sose tino tela e isi sena pepa fakateletele fakaakoako kae se tautali i fakanofoga kola i te vaega laisene tena e taia i te agasala.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino e isi sena pepa fakateletele fakaakoako;
- Te tino e seki tautali kise fakanofoga e tasi io me uke atu i vaega laisene pena.

Faitioga Tiute mo te tulaga o te fakapatonu
Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala
Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne seki fakatautali ki fakanofoga o pepa fakateletele fakaakoako.

Pepa fakateletele fakaakoako
Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi ne ia me i te tino sala e isi sena pepa fakateletele fakaakoako.

Fakanofonoga o te laisene
A fakanofoga o te laisene e fakatoka mai lalo o *Tulafono Foliki*

kola e mafai o fuli mai i te sua taimi ki te sua taimi. A te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia a mau ki te Fono a fakanofoga o te pepa fakateletele o te tino sala kae ko te tino sala e seki tautali ki te fakanofoga tela e tasi io me uke atu.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a faitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga \$100 sala tupe mo te io me 6 masina pei ki te falepuipui.

Masaua me mafai foki ne koe o fakaseai te pepa fakateletele o te tino sala: *sekiseni 25(1) o te Tulafono Lasi o Mea Faketeletele*. Mai tua o te 6 masina, e mafai ne latou o fakatagi ke toe fakafoki atu olotou pepa fakateletele i lalo o te *skiseni26 o te Tulafono Lasi o Mea Faketeletelet*.

Onoono ki te keisi o *Tianamo Savave v R* (onoono ki te keisi o *Pita v R*) [2002] TVHC 4, 3/02 and *Viliamu v R* [2003] TVHC 9, 2/03.

Fakateletele kae se fakaeteete

Sekiseni *sekiseni 20 o te Tulafono Lasi o Mea Faketeletele 1983 (Napa 71)*

Fakamainaga Tino katoa e taia i te agasala mana fakatele ne ia te mea fakateletele io mese pasika takivae kae se fakaeteete mo te fautauta, io me seai se fakatau lei ki nisi tino.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala ne fakatele ne ia te mea fakateletele io me fakatele te pasika takivae;
- Te fakatelega o te mea fakateletele io me ko te fakatele te pasika takivae e:
 - seai se fakaeteete mo te tukutonu o te mafaufau tela e fakamoemoe koe me fai nese tino fakateletele tela e lei i te taimi tena;
 - se amanaia nisi tino.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fakatele i te mea fakateletele io mene fakatele ne ia te pasika takivae.

Kogakoga

E seai se fakaasiga me i te tino ne fakatele iluga i te auala tela e saoloto i ei a tino. E seai se mea taua te mea tena, tela la te fakateletele o te mea fakateletele io me ko te fakatele te pasika taki vae iluga i koga totino o tino. Te lasiga o te fakateletele kae se fakaeteete kola e avaka sale, e masani loa iluga i auala kola e saoloto i ei a tino.

Te vaega fakateletele o te mea fakateletele io me ko te pasika takivae

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia te vaega fakateletele o te mea fakateletele io me ko te pasika takivae e se lei tena fakatelega e pela manafai e fakatele ne se tino e lei.

E masani o lau me fakateletele kae se fakaeteete io mese mafaufau ki nisi tino mai i mea kola ne tupu i te taimi tena e pela mo fakalavelave tupu, io mese tino ne tupu ki ei se mea io me ko te se lei kia ia te mea tena ne tupu.

Manafai ne fakateletele kae se mafaufau ki nisi tino kola e fakaaoga foki te auala, a te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i nisi tino kola ne fakaaoga ne latou te auala ne seki lei foki kia latou

Fesili, “e mata te tulaga o te fakateletele o te mea fakateletele io me ko te pasika takivae e mai lalo ifo o te tulaga tela e lei?”

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga

6 masina pei ki loto i te falepuipui io me \$100 sala tupe. Masaua me mafai foki ne koe o tapale te pepa fakateletele o te tino sala ke moa e isi sena pepa fakateletele: *sekiseni 25(1) o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele*. Mai tua o te 6 masina

e mafai ne latou o fakatagi ke toe fakafoki atu olotou pepa fakateletele i lalo o te *sekiseni 26 o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele*.

Puke te mea fakateletele e aunoa mo se taliaga

Sekiseni *sekiseni 22 o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele 1983 (Napa 71)*

Fakamainaga Tino katoa e taia i te agasala mana puke kae fakatele ne ia te mea fakateletele kae seai se taliaga a te tino tela ia ia te mea fakateletele io mese taliaga ilalo o te tulafono.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
 - Te tino sala ne puke ne ia te mea fakateletele kae fakatele ne ia o fano mo ia;
 - Me:
 - Te tino ia ia te mea fakateletele e seki talia ne ia; io me
 - Te tino sala e seki mafaufau loa me i te tino ia ia te mea fakateletele ne talia ne ia; io me
 - Te tino sala e seai sena fekau ke puke ne kae fakatele te mea fakateletele;
- Te tino sala e manako ko te mea ke moa loa e iloa nete tino ia ia te mea fakateletele.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o

fakatinoga ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne puke ne ia te mea fakateletele.

Puke kae fakatele o fano mo ia

E faigofie manafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi o fakapatonu me i te mea fakateletele ne puke kae ne fakatele o fano mo ia.

E seki talia nete tino ia ia te mea

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e manakogina ke fakapatonu me koi te tino ia ia te mea fakateletele kae seki talia ne latou te pukega nete tino sala.

Kae seai se taliaga tela i lalo i te tulafono

I nisi taimi a te tino e isi loa sena taliaga ke puke ne ia te mea fakateletele, e pela mese tino fakagalua a tino kamupane tela e isi ne ana tupe e nofo mo latou kae ko toe pukle ne ia te mea fakateletelee. E fakamoemoe koe ko te Pulisimani ke fai ne latou te sukesukega ki se vaega fakatagi pena koi tuai o avaka ki te Fono.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me seai loa se taliaga kai tuku ki te tino sala ke puke ne ia te mea fakateletelele. Manafai te tino tela e tu ki ei te keisi e se avaka ne ia se pogai tau i lalo i te tulafono, e mafai loa o lava manafai te tino tela ia ia te mea fakateletele o fai tena mau ki mua o te Fono ki te faitu tena.

Manafai te feitu tela e tu ki ei te keisi e avaka ne ia se pogai tau, sea la te mea tena, kae isi ana mau tai lei?

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Manafai te tino sala e mafai ne ia o fakapatonu me ko ia tena ne puke ne ia te mea fakateletele kae ko ia ne talitonu me isi sena taliaga io me i te tino ia ia te mea fakateletele e iku o talia ne ia mana fai a ia ki ei, te mea tena e mafai o sao i ei a te tino sala i te tiati tena kae ko te tino sala e tau o sao: *sekiseni 22(2)*. Te talitonu o te tino sala ki te mea tena e tau o lei i feitu katoa. Fakalogologo fakalei ki te tala tena kae onoono fakalei me mafai koe o talitonu ki ei.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga \$100 sala tupe mo te 6 masina pei ki te falepuipui.

E mafai foki ne koe o tapale te pepa fakateletele ko te mea ke seai sena pepa fakateletel mea fakateletel: *sekiseni 25(1) o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele*. E tau mo koe o tapale te

pepa fakateletele o te tino sala manafai ko te fakalua taimi io me ko fakasalaga katoa a ia i te agasala a ia tena ki te puke o mea fakateletele kae seki talia nete tino ia ia te mea fakateletele kae seai se taliaga: sekiseni 26(2)(c) o te *Tulafono o Mea Fakateletele*. Mai tua o te 6 masina, ko mafai ei ne latou o fakatagi mai ke toe fakafoki atu olotou pepa fakateletele mai lalo o te *sekiseni 26 o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele*.

Fakateletele kae ko te mafai o fakatele ko se katoatoa ona ko ana meainu malosi ne inu io me ko vailakau malosi ne fakaoga

Sekiseni *Sekiseni 23 o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele 1983 (Napa 71)*

Fakamainaga Tino katoa e taia i te agasala manafai e fakatele io me taumafai o fakatele, io me nofo i te koga fakatele o te mea fakateletele kae ko tena mafai o fakatele pela mese tino fakateletele ko se lei ona tena mea inu malosi ne inu io me ko vailakau malosi ne fakaoga.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala ne fakatele, taumafai o fakatele, io me ko ia e nofo i te koga fakatele;
- Te tino fakateletele ne inu meainu malosi io me ne fakaoga nei ia a vailakau malosi;
- Mai i te malosi o meainu io me ko vailakau malosi, te tino fakatele ko se kafi ne ia o fakatele te mea fakateletele ki te lei tela e fakamoemoe ki ei a tino mai i te tino fakateletele ise tulaga tela lei mai i se tino fakateletele tela e lei io me se vale.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fakatele io mene taumafai o fakatele io me tela e nofo i te koga tela fakatele.

Kogaa koga

E seai se fakamatalaga e fakaasi me i te agasala ki te fakatelele e tau fua o fai iluga i auala. Ko tena uiga e seai se vaega taua, tela la te fakatelele, io me taumafai o fakatelele e mafai o fai iluga i kogaa koga o tino taki tokotasi.

Taumafai o fakatele io me e nofo i te koga fakatele

Onono ki te fakamatalaga o te pati "taumafai" i te *sekiseni 371 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*. I te masani te taumafai e aofia i ei sose faiga tela ne fai e aofia i ei te fakatokokaga o fakatele. Te sagasaga i te nofoaga o te tino fakatelele mo te ki e mau i te koga o te ki o te mea fakatelele ko lava loa i kona.

Meainu Malosi io me ko Vailakau Malosi

Te faitu tela e avaka neia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino fakatelele ne inu meainu malosi io me ko vailakau malosi. E mea kona e seai ne fakamainaga ki ei, kae ko koe e mafai ne koe o tuku taumate me i te agasala tela e tau fua ki meainu malosi mo vailakau malosi tela e pokotia ei a te mafai o te tino o mafai o fakatele, i meainu kola e maua eu te kona io me vale mo vailakau malosi.

I nisi taimi a pulisimani e puke sale ne latou a fakamatalaga kola e fesoasoani kia latou i te mea tenei. I nisi taimi a pulisimani e puke mai ne latou a te fakamatalaga tela e fesoasoani kia latou i te avakaga o te olotou keisi. Sua taimi e sogi fua ne latou te manogi o te meainu malosi io me ko te maluana i te tino. I te masani a te iloiloga e fai i te ofisa o pulisimani o tofotofo i ei me fakapatonu io me ikai te tino e vale mo te tulaga o tena vale. Te pulisimani tena e manakogina ke fai tena mau i te Fono manafai e tena te keisi.

Te mafai o te tino o fakatelele ko se katoatoa

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino fakatelele ko se katoatoa tena mafai o fakatelele ona ko ana meainu malosi ne inu io me ko vailakau malosi ne fakaoga ne ia. E tau o fakaasi ne latou me i te mafai o te tino fakatelele ko se katoatoa ona ko ana meainu kona ne inu.

Te se katoatoa o te mafai o fakateletele ko tena uiga ko te fakateletele ise tulaga pena tela e fakaasi i ei me i te mafai o te tino o fakateletele te mea fakateletele ko pokotia mai luga i ana meainu malosi kola ne inu. E mafai o fakapatonugina te mea tena ki te sega o te mea fakateletele ki te feitu, fakateletele makini mo nisi auala aka. A pulisimani e manakogina ne ia a mau ki te Fono pena ko te mea ke fakapatonu ne ia te feitu tena.

Masaua *sekiseni 23(3)*, tela e fai ne ia me kafai te tino e fakatele ne ia te mea fakateletele iloto i te 2 itula tela ne inu ne ia te meainu malosi kae ne tupu te agasala i tena fakateletele io mese fakalavelave ne tupu, e mafai ne koe o fai me i tena mafai o fakateletele ko se katoatoa, vagana i ei te tino sala e fakapatonu ne ia me ikai, i te mafai me se tonu te feitu tena.

Onoono ki te keisi o ***Lisale v R [2003] TVHC 7, 1/03.***

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Sentence

1 tausaga pei ki te falepuipui mo te \$200 sala tupe. E pela mese Famasino o te Fono Famasino a te fenua, te maluga o te fakasalaga tela e mafai ne koe o tuku e 6 masino pei ki te falepuipui io me \$100 sala tupe. Manafai koe e mafaufau me i tulaga kola ne oko ki ei te keisi e manakogina ke fakasala mafai atu ilo te fakasalaga tela ka tuku ne koe, ave te mea tena ki te Fono Famasino ke fai ne ia te fakasalaga.

Masaua me tau foki o tapale te pepa fakateletele o te tino sala ke seai sena pepa fakateletele: *sekiseni 26(2)(b) o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele*. Mai tua o te 6 masina, e tau mo latou o fakatagi mai ke toe fakafoki atu olotou pepa fakateletele ilalo o te *sekiseni 26 o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele*.

Fakateletele makini

Sekiseni *tulafono foliki 7(1), (2), (3) Tulafono Foliki o Mea Fakateletele (Napa 71)*

Fakamainaga Sose tino tela e fakatele ne ia te mea fakateletele fakamakini atu i te makini tela e fakaasi atu i te vaega mea fakateletele pena i te tulafono foliki 7(1) io me i te maluga o te makini tela e fakaasi atu i te fakapulaga o mea fakateletele i te kogakoga tena e taia i te agasala.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino e tau me:
 - Fakatele ne ia te mea fakateletele makini atu i te makini tela e tuku ki vaega mea fakateletele tena; io me
 - Fakateletele te mea fakateletele makini atu i te makini tela e fakaasi atu i te saina i te kogaa koga tena.

Faitioga *Sekiseni 30 o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele* e talia ne ia te Minisita ke fai ne ia a tulafono foliki ko te mea ke mafai o fakagalua a fakanofoga kola iloto i te Tulafono i te tulaga tela ki te fakatinoga o te gataga o te makini i kogaa koga.

Tulafono foliki 7(1) mo te (2) A mea fakateletele katoa kola e fakatino atu mai lalo e se mafai o fakatele iluga i sose auala e makini atu i te makini tela e fakaasi atu mai lalo:

- Mea fakateletele a te tino totino – 40 maila i te itula;
- Mea fakateletele kola e saoloto i ei a tino – 30 maila i te itula;
- Mea fakateletele kola fakapisinisi – 20 maila i te itula.

Sose tino tela e fakatele ne ia te mea fakateletele mai luga atu o te makini tela e talia i se kogaa koga tela te maluga o te

makini i te kogaa koga tena e isi se pou fakatino te makini o mea fakateletele e taia i se agasala. *Tulafono foliki 7(3)*

A tiati katoa i lalo o te tulafono foliki 7(1), (2) and (3)

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fakatele makini atu ilo te makini tela e talia i lalo o te tulafono.

Faitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono. Te tino sala ka avaka ne ia a faitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Tiati i lalo o te tulafono foliki 7(1) mo te (2)

Vaega mea fakateletele

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e manakogina ke matemate ne ia te mea fakateletele tela ne fakatele nete tino sala mo te vaega mea fakateletele tela ne fakatele ne ia, mese mea fakateletele totino, mea fakateletele tela e saoloto i ei a tino io me fakapisinisi.

Te makini fakapitoa

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi ne latou a makini fakapitoa ki vaega mea fakateletele penei tela ne fakatele nete tino sala.

Fakatele makini atu i te makini fakapitoa

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala ne fakatele makini atu i te makini fakapitoa i te kogaa koga tena.

Tiati i lalo o te *tulafono foliki 7(3)*

Mea fakateletele

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e manakogina ke fakatino ne ia te mea fakateletele tela ne fakatele nete tino sala.

Te makini tela ko fakatino

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o mafai ne ia te kogaa koga tela te tino sala ne fakatele kae ke fakatino foki ne ia te makini tela ko oti ne fai mo te kogaa koga tena iluga i te saina o mea fakateletele.

Fakatele mai luga atu o te makini tela ko oti ne talia

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala ne fakatele kae makini atu i te makini tela ko oti ne talia i te kogaa koga tena tela e fakaasi atu i te saina o mea fakateletele.

Fakasalaga \$50 sala tupe.

Agasala ilalo o te *Tulafono Lasi o Mea Faketeletele* kola e seai ne fakasalaga fakapitoa kia latou

- Sekiseni** *sekiseni 27 o te Tulafono Lasi o Mea Faketeletele (Napa 71)*
- Fakamainaga** A te fakasalaga masani tela e fakatoka mo agasala kola ilalo i te *Tulafono Lasi o Mea Faketeletele 1983* manafai e seai se fakasalaga e fakatoka ki ei.
- Vaega taki tasi**
 - Te tino ko oti ne maua atu e se i se agasala i lalo o te *Tulafono Lasi o Mea Faketeletele*;
 - Te agasala tena ne fai nete tino e seai se fakasalaga fakapitoa ki ei.
- Faitioga** Te *Tulafono Lasi o Mea Faketeletele* e isi ne agasala kola e seai ne fakasalaga fakapitoa ki ei. Manafai e isi se tino sala tela ko oti ne maua e se i te agasala i lalo o te, *sekiseni 27 o te Tulafono Lasi o Mea Faketeletele e fakagalue ki ei.*
- Fakasalaga** \$100 sala tupe mo te /io me 6 masina pei ki te falepuipui.

Tulafono Lasi o Meainu Malosi (Napa 69)

Vale iloto i koga inu kola laisene

Sekiseni *sekiseni 98 o te Tulafono Lasi o Meainu Malosi 1984 (Napa 69)*

Fakamainaga (1) A tino katoa e taia i te agasala manafai e talia ne ia te tino vale ke takafiatou, fakakinou, fakaasi a totoga o te foitino io me fai a uiga kola masei io me se lei i te koga tena io me fakatau atu io me ave a meainu malosi ki te tino tela e vale io me ki te tino tela e fai ne ia a vaega uiga pena, i koga laisese togi meainu.

(2) A tino katoa e taia manafai e ave a meainu malosi ki tino vale io me ki tino kola e fai ne latou a uiga pena, io me fesoasoani ki tino pena ke maua ne olotou meainu malosi, i koga laisene pena.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;

Mea fakapitoa i lalo o te sekiseni 98(1):

- Te tino sala e isi sena laisene o fakagalue te faleinu tela e saoloto i ei a tino;
- Te tino sala me:
 - talia te tino vale io me ko uiga kola fai taua, fakakinau, fakaasi a koga tapu io me fai a uiga kola fia fai taua io me fai a uiga kola e fakatupu fakalavelave kola e mafai o tupu i te koga tena e isi sena laisene; io me
 - fakatau io me ave a meainu malosi ki te tino vale io me ki te tino tela e amioga fia fai taua, fakakinau, fakaasi a koga tapu io me fai a uiga kola e fia fai taua io me uiga ia fai taua i koga kona ko oti ne laisene.
- Te tino tela e tusi atu tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala me:
 - funa io me taumafai o funa a meainu malosi ma te tino vale io me ma te tino tela e fai ne ia a uiga fia fai taua, fakakinau, fakaasi ne ia koga o te foitino tapu, fai taua, fia fai taua i koga kona laisene; io me
 - fesoasoani ki te tino vale io me ko te tino tela e fia fai taua, fakakinau, fakaasi a koga tapu o te foitino io me fia fakatupu taua io me fai a uiga fia fai taua ke maua a meainu malosi mai i te koga laisene tena.

Faitioga

Te vaega tenei e fakaautu tonu mo te manakoga ko tino laisene o fale inu ke fai ne faiga ke tausi olotou koga laisene fakalei, puipui a tino vale mana gasolo o vale malosi mo te puipui mai te fai o nisi uiga kola e masei kola e faigina ne tino vale i kona.

A tiati katoa i lalo o te sekiseni 98

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga

te feitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te feitu tela ne avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne mau ke fakapatonu me i te tino sala ko ia loa ne fai ne ia a mea kona.

Falekava ko oti ne laisene

Te feitu tela ne avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te koga tena ko oti ne laisene (te laisene e tau o fakaasi ki te fono) a ko mea kola ne tupu ne tupu loa i te koga tena.

Te tino tela ko vale a ko fakatuputaua, fakaasi ne ia ana totooga io me ko nisi uiga masei aka

Te feitu tela ne avaka ne ia keisi e tau o fakapatonu ne ia i te sua tino ne vale io me ne fai ne ua a uiga kola e fakaasi atu mai luga.

Kafai te pogai ko te vale, te feitu tela ne avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu i se tulaga tai maluga atu me i te tino ne pokotia mai luga i meainu malosio me ko tena inuuga i meainu malosio. E tau o fakapatonu ne latou me i te tino tena ne vale kae e manakogina ne molimau lei ke avaka mo te tulaga tena.

Masaua me i uiga masei kola ne fai e tau o masei kii.

E tau foki o isi ne mau lei ki luga i mea ne tupu, pati ne faipatigina mo kooi foki ne fai ne ia a mea kona.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono. Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (e *maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Tiati i lalo o te *sekiseni 98(1)*

Te tino tela io ia te laisene

Te tino sala e tau o isi sena laisene o fakatau meainu malosio. Te feitu tela ne avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi ki mua o te Fono a te laisene tena. E se manakogina ko te tino tela io ia te laisene ke fai pela me ko ia ne fakatalia io me ne tuku atu ne ia a meainu malosio –

kafai ne fai ne ana tino galue ko lava foki tena.

Fakatalia

Ko tena uiga me ne fakatalia. Kafai a uiga masei ko kamata o sae aka a ko te tino io ia te laisene ne seki fai ne faiga ke fakagata io me fai ki te tino tena ke fano keatea, e mafai o lavea atu iei me ia ia ne fakatalia ne ia a uiga kona ke fai.

Fakatau atu io me tuku atu a meainu malosi

I te lasiga o taimi, e mafai e mafaufau tatou me i te tino tela e nofo i se falekava ko oti ne laisene kae tela e inu i meainu malosi ne maua ne ia ana meainu mai te mai te koga tena.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono. Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Tiati i lalo o te *sekiseni 98(2)*

Te tino

Te tino sala e se koia ko te tino tela e isi sena laisene.

Fesoasoani ki te tino ke maua ne ana meainu malosi

I tulaga penei, te feitu tela ne avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne latou me i te tino sala ne maua io me ne taumafai ke maua ne ana meainu malosi, io me ne fesoasoani ki te sua tino ke maua se na meainu malosi.

Onoono ki te fakamatalaga o te pati “taumafai” i te sekiseni 371 o te Tulafon Lasi Sala ofa Tulafono. I te lasiga o taimi a te taumafaiga e aofia iei te faiga o se mea io me se taumafaiga ke maua ne meainu malosi mo te sua tino.

Fakasalaga \$200 sala tupe. E pela mese Famasino o te Fono Tulafono a fenua, te maluga o te sala tupe tela e mafai ne koe o tuku e \$100.00. Manafai e mafaufau koe me ona ko tulaga ne oko ki ei te keisi tela e manakogina te fakasalaga e tuku ke tai mafai atu, ave te keisi ki te Fono Famasino ke fakasala ne ia.

Ave a meainu ki tamaliki seki katoa ona tausaga

Sekiseni *sekiseni 99(1) and (2) o te Tulafono Lasi o Meainu Malosi 1984 (Napa 69)*

Fakamainaga (1) A tino kola e isi ne olotou laisene o fakatau e meainu malosi e taia i te agasala mana togi io me ave a meainu malosi ki tino kola seki olotou taki 18 tausaga olotou olaga i te matua, io mene fakatalia ne latou.

(2) A tino katoa kola e galue mai lalo o te tino tena ne laisene e taia i te agasala manafai e iloa ne latou kae togi io me ave sose meainu malosi ki te tino tela mai lalo o te 18 tausaga o tena olaga.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;

Fakapitoa i lalo o te sekiseni 99(1)

- Te tino sala ko ia ko te tino tela e isi sena laisene o fakatau mea malosi ki tino;
- Te tino sala ne togi ne ia ki tua io mene tuku ne ia a meainu malosi ki te tino, io mene talia ne ia;
- Te tino sala e iloa ne ia me i te tino tela e tuku ne ia ki ei a meainu malosi e seki katoa tena 18 tausaga o tena olaga i te matua.

Fakapitoa i lalo o te sekiseni 99(2)

- Te tino e fakaasi tena igoa iloto i te tiati ko te tino foki tena e tu i mua o te Fono;
- Te tino sala se sui e galue io mese tino galue a te tino laisene;
- Te tino sala ne togi ne ia io mene tuku ne ia a meainu malosi ki te tino tena;
- Te tino ne tuku ne ia ki ei seki katoa tena 18 tausaga o tena olaga i te matua;
- Te tino sala e iloa ne ia me i te tino tena e seki katoa tena 18 tausaga o tena olaga i te matua.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fai ne ia a faiga kona.

Te koga

Te agasala e se manakogina ko te togi io me ko te tuku e i sose koga tela fakapitoa, e ui ei i te lasiga o taimi e tupu foki loa i te kogaa koga kola e laisene.

Togi io me tuku a meainu malosi

I te masani e mafai o fai me i te tino tela e nofo i te kogaa koga laisene tena e inu ne aumai ana mea i te kogaa koga laisene tena. I sose keisi, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne fakatau atu io mene tuku ne ia a meainu malosi io mene talia ne ia.

Talia

Ko tena uiga talia. Manafai te tino laisene e iloa ne ia me isi se tino aka tela e ave ne ia a meainu malosi ki tino tela e seki katoa tena 18 tausaga o tena olaga i te matua kae seai sena mea ne fai ko te mea ke fakagata, ko tena uiga ko talia ne latou ke fai te uiga tena. Te tino laisene e manakogina ke isi ia ia te kilokiloga ki tino e tuku ki ei a meainu malosi, e pela mo te keisi o tino galue io me ko te tino tela e sui ne ia te tino laisene i te koga tena.

Mai lalo o te 18 tausaga o tena olaga i te matua

A te fakatalitonuga o tausaga o te matua o te tamaliki foliki tena e tau loa o avatu. E mafai mana avatu te pepa aso fanau io mese mau ki te Fono mai i se tino tela e iloa lei loa

ne ia te tino foliki tenei.

Tino e galue sui io me ko te tino galue a te tino laisene e iloa ne ia

Mo tiati i lalo i te *sekiseni 99(2)*, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala se tino galue e sui ne ia te tino laisene i te kogaa koga tena io mese tino galue a te tino laisene.

E tau foki mo latou o fakapatonu me i te tino sala e iloa ne ia me i te tino tela e ave ne latou ki ei a meainu malosi e seki katoa tena 18 tausaga o tena olaga i te matua. I nisi taimi e mafai o tuku taumate i mea tupu, e penei te ata i ei, manafai e iloa tonu io me ona ko te iloa masani.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono. Te tino sala ka avaka ne ia a faitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga

\$200 sala tupe. E pela mese Famasino o te Fono Tulafono a Fenua, te maluga o te sala tupe tela e mafai ne koe o tuku e \$100.00. Manafai e mafaufau koe me ona ko tulaga ne oko ki ei te keisi tela e manakogina te fakasalaga e tuku ke tai mafai atu, ave te keisi ki te Fono Famasino ke fakasala ne ia.

Tino seki katoa ona tausaga e inu i koga inu kola laisene io me i koga kola e saoloto i ei a tino

Sekiseni *sekiseni 99(3) o te Tulafono Lasi o Meainu Malosi (Napa 69)*

Fakamainaga Sose tino tela mai lalo o te 18 tausaga o tena olaga ne fai ne ia te agasala manafai:

- e maua io me taumafai ke maua ne ia sose meainu malosi i te koga io me mai i te koga laisene togi meainu malosi; io me
- inu io me nofo mo ia sose meainu malosi i koga laisene togi meainu malosi io me i koga kola e saoloto i ei a tino.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino e tau o mai lalo ona tausaga o tena olaga i te matua i te 18 tausaga i te taimi o te agasala tena;
- Te tino me:
 - ≡ maua i taumafai ke maua ne meainu malosi mai i te koga laisene; io me
 - ≡ e nofo mo ia op me inu a meainu malosi i koga laisene io me i koga e saoloto i ei a tino.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena e isi io me taumafai ke maua ne meainu malosi.

Mai lalo i te 18 tausaga o tena olaga i te matua

Te fakapatonuga o tausaga o te matua o te tino e tau o avatu. Te mea tenei e mafai i te avatu o te pepa aso fanau io mene mau ki te Fono mai i te tino tela e iloa ne ia te tino foliki tenei.

Koga laisene io me ko koga kola e saoloto i ei a tino

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te kogaa koga tena e laisene (*te laisene e tau o avaka e pela mese molimau ki te Fono*) mo vaega uiga pena ne tupu i kogaa koga kona.

io me

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne latou me i te kogaa koga tena se koga e saoloto i ei a tino mo vaega uiga pena ne fai i ei. A te fakatinoga masani o te koga tena e mafai o katoatoa manafai e iloa ne koe. Io me manakogina ne koe ke fakapatonu me i te kogaa koga tena se koga e saoloto i ei a tino.

Meainu Malosi

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e manakogina ke avaka ne ia ne mau ki te Fono me i meainu kona ne meainu malosi. Onono ki te fakamatalaga o te meainu malosi i te *sekiseni 2 o te Tulafono Lasi o Mea Faketeletele*.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono. Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga \$200 sala tupe.

Masaua me ia koe e mafai foki ne ko o fai se fakatonu o fakatapu te tino sala i te inu io me ko te nofo mo meainu malosi ki te leva tela e 12 masina manafai te tino sala ko oti

ne fakasala i te agasala foki tenei fakalua taimi i te 12 masina tenei ko teka atu. E mafai ne koe o tautali i te fakanofoga tela e tusi atu i *sekiseni 82–83 o te Tulafono o Meainu Malosi*.

Onono ki te keisi o *Lausaveve v R* [2003] TVHC 5; 5/02.

Ita mana liakina ne ia koga inu kola ne laisene

Sekiseni *sekiseni 101(2) o te Tulafono o Meainu Malosi (Napa 69)*

Fakamainaga Sose tino e fai ne ia te agasala mana inu meainu malosiloto i sose kogakoga tela ne laisene kae se liakina ne ia a kogakoga kona ne laisene i te otiga ne fakailoa kia ia nete tino galue i te koga laisene tena io mese pulisimani.

Te agasala tenei e se fano ki tino kami io me ki tino nofo togi i fale talimalo.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino e seai se tino e nofo togi i te koga laisene tena io mese tino kami tonu a te tino nofo togi i te koga laisene tena;
- Te tino e tau ko oti ne fai ki ei se tino galue i te koaga laisene tena io mese pulisimani ke liakina ne ia a koga laisene kona;
- Te tino e tau ne nofo loa i te koga laisene tena kae fakasoko o inu.

Faitioga

 Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

 Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne nofo

kae fakasoko tena inu.

Fale laisene

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i fale kona e laisene (*te laisene e tau o aumai e pela mese molimau ki te Fono*) kae ko uiga kona ne tupu iloto i fale kona.

Fakailoa ke liakina ne te koga tena

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o lei olotou mau ki te Fono me i te tino sala ne fai kiei ke liakina ne ia te fale laisene tena kae ne fai nete tino e tokotasi e galue i kona i te fale laisene io me nete pulisimani.

Te tino tells ne fai ki te tino sala e tau o iloa kae e masani sala o fai tena mau ki te Fono i tena tulaga i te taimi tena e pela mose tino galue io mese pulisimani manafai ne fai ki ei.

Seki talia ne ia ke liakina ne ia te koga tena kae ne nofo loa o inu meainu malosi

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi ne ia me i te tino sala ne nofo i fale laisene kae ko ia e inu meainu malosi mai tua te faiga ke liakina ne ia te fale tena.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a faitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Sentence \$200 sala tupe

Nofo mo te mea makaikai fakamataku i fale laisene

Sekiseni *sekiseni 105(1)(a) o te Tulafono Lasi o Meainu Malosi (Napa 69)*

Fakamainaga Sose tino e fai ne ia te agasala tela, e aunoa mo se pogai tau i lalo o te tulafono, e isi sena mea makaikai fakamataku io me se lei e nofo mo ia i koga laisene pena.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino e nofo i fale laisene;
- Te tino e nofo mo te mea makaikai io me se mea fakamataku.

Faitioga Tiute mo te tulaga o te fakapatonu
Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala
Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne nofo mo mea makaikai io mese mea fakamataku kae nofo i fale laisene.

Mea fakamataku io me makaikai
Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e manako ke avaka ne ia ne mau lei ki te Fono me i te mea io me ko te mea tela e nofo mo te tino sala e fakamataku io me makaikai. Te agasala e se fano ki taati io me ko nisi mea tafao kola e fakaaoga i

tafaoga kola e tafao i fale laisene.

I fale laisene

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i fale kona ne laisene (*te laisene e tau o avatu as pela mese molimau ki te Fono*) kae ko uiga pena ne fai i fale kona.

Fakapakia e se manakogina

E se manakogina me ko te mea tau tenei io me ko te mea tafao ne fakaaoga io mene manatu ke fakaaoga mo fakapakia te sua tino.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga \$200 sala tupe.

Nofo mo mea makaikai fakamataku kae vale

Sekiseni *sekiseni 105(1)(b) o te Tulafono Lasi o Meainu Malosi (Napa 69)*

Fakamainaga Sose tino e fai ne ia te agasala manafai e kona a ia i meainu malosi kae nofo mo se mea makaikai fakamataku e aunoa mo se pogai tau.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino e vale ona ko meainu malosi;
- Te tino e nofo mo ia te mea taua fakamataku io me makaikai io mese mea tafao.

Faitioga Tiute mo te tulaga o te fakapatonu
Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala
Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne nofo mo mea makaikai kae fakamataku a ko ia e kona.

Mea tau Fakamataku io me makaikai
Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e manakogina ke avaka ne ia ne mau lei ki te Fono me i te mea tela ne nofo mo te tino sala e fakamataku io me makaikai.

Kogaa koga

E mafai mese koga tela e saoloto i ei a tino io me koga kola ia tino totino a pela mo tena fale moe. A faiga a te tino tela e nofo mo te mea taua e tau o mataku ei a tino i te mea manafai ne ia se agasala mai pogai kola e iloa loa ne latou. Te mea tenei e kesekese e fano loa ki fakamatalaga kola e avanoa ki keisi taki tasi.

E vale ona mene inu i meainu malosi

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi me i te tino sala ne inu meainu malosi. I nisi taimi a pulisimani e puke ne ia te fakamatalaga tela e fesoasoani kia latou ki te faiga o te olotou keisi tenei. Te pulisimani e manakogina ke fai tena mau ki te Fono i te keisi tenei.

Fakapakia e se manakogina

E se manakogina me ko te mea tau io me ko te mea tafao ne fakaaoga io mene mafaufau ke fakaaoga o fakapakia te sua tino.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala e isi se feitu tela e mafai ei a ia o sao manafai e mafai ne ia o fakapatonu me isi iloa se pogai tau ki te nofo mo ia te mea tau i te fale laisene. Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga \$200 sala tupe.

Inu meainu malosi i koga kola e tapu e saoloto i ei a tino

Sekiseni *sekiseni 118(2) o te Tulafono Lasi o Meainu Malosi(Napa 69)*

Fakamainaga Sose tino e fai ne ia te agasala manafai e inu meainu malosi i sose koga tela e saoloto i ei a tino manafai te koga koga tena ko oti ne fai mese koga e tapu, sei vagana fua ko koga kola ne laisene.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino ne inu meainu malosi;
- Te tino e nofo i koga e saoloto i ei a tino kola ko oti ne fakasalalau nete Minisita mene kogaa koga tapu.

Faitioga Tiute mo te tulaga o te fakapatonu
Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala
Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne inu i te koga e saoloto iei a tino.

Kogaa koga e saoloto i ei a tino
Te faitu tela e avaka sale ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te koga tena se koga tela e saoloto i ei a tino tela ne fai i ei a uiga kona. A fakamatalaga masani o te koga tena e lava manafai e iloa ne koe. I me ka mea ke avaka a mau ki te Fono me i te kogaa koga tena e saoloto i ei a tino.

Kogaa koga e tapu i te inu o meainu malosi

Te Minisita e mafai ne ia o fakasalalau se kogaa koga o Tuvalu e tapu i te inu meainu malosi. Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e manakogina ke avaka ne ia a mau lei ki te Fono me i te Minisita ko oti ne fakasalalau ne ia i te pepa fakapaa a te tulaga tena.

I te taimi ne tusi ei te pepa tenei, a kogaa koga e tapu iloto i Tuvalu:

- iluga i Funafuti – mai i tane oela o fano ki te gataga o te faitu malae ki saute;
- iluga i Nui, te vaega o te fenua tela i va o Tabontebike mo te pui o te saipuaka; mo te
- iluga i Vaitupu, te vaega o te fenua tela e fakagamua tela e aofia i ei te fakai tonu tela e nofo kogaa koga tena ki te 600 iata mai i te faitu ki Matuu mo Saute o te laukele tena fakagamua.

Fale e seki laisene

Te agasala tenei e se fano ki fale kola e laisene ko te mea ke saoloto te inu o meainu malosi i te taimi tela ne tupu i ei te agasala. Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te fale tena ne seki laisene kae ko uiga kona ne fai i te fale tena.

Inu i meainu malosi

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala ne inu mea inu. Te pulisimani e puke ne ia a mau ki te Fono kola e avaka ne ia ei tena keisi. E tau o avaka ne latou me i te tino sala ne lavea ne inu meainu malosi i te kogaa koga tapu i te inu meainu malosi. E se lava manafai e fakaasi me i te tino sala ne fano mo meainu malosi io mese keni pia tala, e ui ei me mafai o fakaasi me i te tino sala ne fai ne ia kae isi foki sena mafaufauga o inu ikona.

Faitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga \$200 sala tupe.

Agasala konei e masani o fai olotou fakamasinoga nete Fono Famasino Tumau e ui iei a latou e to foki iloto i mea kola e mafai o fai nete Fono Tulafono a Fenua.

Ulu liisi

Sekiseni *sekiseni 182 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Tino katoa e taia i te agasala, mana:

(1)(a) ulu kiloto i te koga o te sua tino mo te mafaufauga o fai te agasala, io me o fakamatakutaku io me fakasaua te tino tena; io me

(1)(b) ulu kiloto mai i te taliaga ki te koga a te sua tino, nofo ikona kae seai se taliaga mo te mafaufauga o fakamatakutaku, lima oko io me o fakasaua te tino tena io me o fai te agasala; io

(1)(c) ulu malo loa kiloto kae seai taliaga io me nofo malo i te koga o te sua tino kae ko oti ne fakailoa kia ia kese vau kiloto io me ke fano keatea; io me

(2) ulu kiloto i te fale o te sua tino io me ko te fakaosoga o te koga tena, kae seai se pogai tau i te po.

Vaega taki tasi

Fakapitoa i lalo o te sekiseni 182(1)(a):

- Te tino e tusi tena igoa i te tiati ko te tino tena e tu i mua o te Fono;
- Te tino sala ne ulu ki loto i te koga o te sua tino;
- Te tino sala ne fai ne ia te mea tenei mo tena mafaufauga ke:
 - fai ne ia se agasala; io me
 - fakamatakutaku io me fakaitaita ne ia te sua tino.

Fakapitoa i lalo o te sekiseni 182(1)(b):

- Te tino e tusi tena igoa i te tiati ko te tino tena e tu i mua o te Fono;
- Te tino sala ne ulu ki loto i te koga o te sua tino;

- Te tino sala ne nofo iloto i te koga tena kae seai se taliaga mo te fakamoemoega o:
 - fai se agasala; io me
 - fakamatakutaku, lima oko io me fakaitaita te sua tino.

Fakapitoa i lalo o te sekiseni 182(1)(c):

- Te tino e tusi tena igoa i te tiati ko te tino tena e tu i mua o te Fono;
- Te tino sala:
 - e seai se pogai tau e tumau ei i te vau soko ki te koga o te sua tino kae ko oti ne fai kia ia kese toe vau; io me
 - e seai se pogai tau e nofo ei i te koga o te sua tino kae ko oti ne fakailoa kia ia ke liakina te koga tena.

Fakapitoa i lalo o te sekiseni 182 (2):

- Te tino e tusi tena igoa i te tiati ko te tino tena e tu i mua o te Fono;
- Te tino sala ne ulu ki loto i te fale moe io mese koga tela e soko tasi mo te koga tena;
- Te tino sala e seai se pogai tau ne ulu ei kiloto i te falemoa io me ko te koga tena;
- Te tino sala ne ulu ki loto i te fale moe io me ki te koga tena i te po.

Faitioga

A tiati katoa kola i lalo i te *sekiseni 182*

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne ulu liisi kae nofo eiloa i kona.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala e isi se faitu tela e mafai ei a ia o sao manafai e mafai ne ia o fakapatonu me isi iloa se pogai tau ki te nofo mo ia te mea tau i te fale laisene. Te tino sala ka avaka ne ia a faitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Tiati katoa kola i lalo i te *sekiseni 182(1)(a)*

Kope

Kope e aofia i ei ko te fale, vaka io me ko te laukele.

Nofo mo koe

Te mea tenei e aofia i ei te kope totino mo te liisi mo nisi mea aka kola e nofo mo koe. Te nofo mo koe e tau o fanotonu mo te tulafono.

E mafai ne koe o fai me i te tino tela e nofo mo kope e aofia i ei a tino o te kaiga io me nisi tino aka kola e nofo tasi, e aofia foki a tino kola e seai ne olotou igoa iloto i te fakasologa io me ko te liisi.

Maufaufau o fai te agasala

Manafai e tenei te pogai tela e fakavae ki ei te tiati, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala e maufaufau o fai te agasala. Te iloiloga tenei e fano loa ki te mea e talitonu ki ei te tino sala – ko te mea tela e maufaufau ki ei te tino sala e taua atu. E mafai ne koe o fai me ko ia tena i te tulaga ne fai.

I lalo i te pogai tenei, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e se tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne fai ne ia te agasala – tena maufaufauga i te taimi tena ko lava loa i ei.

Maufaufauga o fakamatakutaku io me fakaitaita

Manafai e tenei te pogai tela e fakavae i ei te tiati, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala ne maufaufau o fakamatakutaku io me fakaitaita te sua tino. Te iloiloga tenei e fano loa ki te mea e talitonu ki ei te tino sala – ko te mea tela e maufaufau ki ei te tino sala e taua atu. E mafai ne koe o fai me ko ia tena i te tulaga ne fai.

I lalo i te pogai tenei, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e se tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne fai ne ia te agasala – tena maufaufauga i te taimi tena ko lava loa i ei.

Tiati katoa i lalo i te *sekiseni 182(1)(b)*

Kope

Kope e aofia i ei a fale, vakamutu io me ko laukele.

Nofo mo koe

Te mea tenei e aofia i ei te kope totino mo te liisi mo nisi mea aka kola e nofo mo koe. Te nofo mo koe e tau o lei e pela mo te tulafono. E mafai ne koe o fai me i te tino tela e nofo mo kope e aofia i ei a tino o te kaiga io me nisi tino aka kola e nofo tasi, e aofia foki a tino kola e seai ne olotou igoa iloto i te fakasologa io me ko te liisi.

Ulu ki loto kae isi se pogai tau

Te tino sala e tau o ulu kiloto i te kope tena me isi se pogai tau. Te mea tena e aofia i ei manafai ne kami atu ke fanatu kiloto i te kope tena nete sua tino, io me ulu kiloto i te kope o tuku se mea io me ko nisi pogai tau aka.

Nofo iloto kae seai se pogai tau

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me seai se pogai tau e nofo ei te tino tena ikona.

Manafai te sua tino ne fai ki te tino sala ke liakina ne ia te koga tena kae ko ia seki fano, te tino sala ne nofo ikona kae seai se pogai tau. Kafai te ulu ki loto ne mafai ona ko te tukuga o te mea, kae ko oti ne fakataunu te mea tena, te tino sala ko tau o liakina ne ia te kope tena, ona me ia ia ko nofo i te kope tena kae seai se pogai tau.

Manafai te feitu e tu ki ei te keisi e avaka ne ia te pogai tela ne nofo ei a ia ikona, sea tena fakamatalaga tena, e isi sena tonu i te fakamatalaga tena?

Maufaufau o fai te agasala

Manafai e tena te pogai e fakavae i ei te tiati, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne mauaufau loa o fai te agasala. Te iloiloga tenei e fano loa kiluga i te tino sala – ko te mea e mauaufau ki ei a te tino sala e taua atu. E mafai ne koe o tuku taumate me tena te mea e manako a ia ki ei mai mea kola ne fai. I lalo o te pogai tenei, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e se manakogina ke fakapatonu ne ia me i te tino sala ne isi loa ne ana mauaufauga ke fai ne ia te agasala – mauaufauga ke fai ne ia ko lava loa ikona.

Maufaufauga o fakamatakutaku, pati mafa io me fakaitaita

Manafai e tenei te pogai ne fakavae ki ei te tiati, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne mauaufau o fakamatakutaku, lima oko io me fakaitaita te sua tino. Te iloiloga tenei e fano kiluga i te mea ne mauaufau ki ei te tino sala – ko te mea e mauaufau ki ei a te tino sala e taua ikonei. E mafai ne koe o tuku taumate me tena te mea e manako a ia ki ei mai mea kola ne fai. I lalo o te pogai tenei, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e se manakogina ke fakapatonu ne ia me i te tino sala ne isi loa ne ana mauaufauga ke fai ne ia te agasala – mauaufauga ke fai ne ia ko lava loa ikona.

Tiati ilalo o te sekiseni 182(1)(c)

Kope

Kope e aofia i ei a fale, foulua (vakamutu) io me ko manafa.

Nofo mo ia

E aofia i konei ko te tino ia ia totino te mea mo te liisi mo sose vaega tulaga tela ne nofo mo koe. Te nofo mo te mea e se manakogina ke lauiloa i te tulafono i te pogai tenei.

E mai ne koe o fai mene nofo mo te tino tena a te kope manafai e nofo mo se tino o te kaiga tena io me isi tino aka tela e nofo tasi i te koga tena, e mafai foki manafai e seai ko te tino tela e tusi tena igoa i te kope tena io me ko te liisi.

E tumau loa tena fai ke fanatu a ia ko me nofo i te kope tena manafai ko oti ne fakailoa kia ia ke liakina ne ia te koga tena

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me:

- i te tino sala ko oti ne fakailoa kia ia ke se vau ki kona, io me ke liakina ne ia te kogaa koga tena;
- ia e tumau loa tena vau ki te koga tena io me nofo i te koga tena; mo te
- e seai loa se pogai tau ki te vau ki te koga tena io me ko te nofo i te koga tena.

E penei te ata i ei, a te tino ne kami ke fanatu ki te koga tena o fai te fekau kae ne fai kia ia ke liakina ne ia te koga tena, kae ne ita manafai.

Manafai te feitu tela e tu ki ei te keisi e avaka ne ia te pogai e tumau ei tena fanatu ki te io me o nofo i te kope tena, se a tena, kae e tonu?

Tiati i lalo i te sekiseni 182(2)

I sose fale moe, fano loa pena

Mo te pogai tenei, te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala e ulu ki loto i te fale moe io me ko kogaa koga i ona tafa, e pela mo:

- sose fakaosoga io me ko te avanoaga tela e soko tasi ki te fale moe;

- sose kogaa koga, i te fatoaga io me ko te laukele tela soko ki ei, io me iloto i te lisi o te fale moe.

I te po

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me ko te po tena ne fai ei ne ia te agasala tena. I te masani, te po e lau manafai ko pouli.

E seai se pogai tau

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me seai se pogai tau tela ne ulu ei ki loto i te fale io me ko ana tafatafa. E se manakogina ke fakapatonu me I te tino sala ne manako o fai te agasala.

Manafai te tino sala e avaka ne ia me isi loa se pogai ne ulu a ia kiloto i te fale io me ko kogaa koga tena, e sea la tena fakamasakoga tena, e tonu?

Fakasalaga Fakasalaga i lalo o te *sekiseni 182(1)(a), (b) and (c)*

3 masina pei ki te falepuipui (*io me \$100 sala tupe: sekiseni 26 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*). E ui ei, manafai te kope tena ne ulu kiloto se:

- fale, faleie io mese foulua/vakamutu tela e fakaaoga e pela mese fale moe; io me
- sose fale tela e fakaaoga mo fai a tapuakiga io me tausi i ei a kope,

tena la e 1 tausaga pei ki te falepuipui. Te Famasino o te Fono Tulafono a te Fenua, te maluga o te mafai ne koe o pei te tino ki falepuipui e 6 masina io me \$100 sala tupe. Manafai koe e mafaufau me ona ko mea ne aofia i te agasala tenei tela e manakogina ko te tino sala e tau o fakasala mafa atu, e mafai ne koe o ave te mea tena ki te Fono Famasino ke fakasala.

Fakasalaga kola i lalo o te *sekiseni 182(2)*

1 tausaga pei ki te falepuipui. Te Famasino o te Fono Tulafono a te Fenua, te maluga o te mafai ne koe o pei te tino ki falepuipui e 6 masina io me \$100 sala tupe. Manafai koe e mafaufau me ona ko mea ne aofia i te agasala tenei tela e manakogina ko te tino sala e tau o fakasala mafa atu, e mafai ne koe o ave te mea tena ki te Fono Famasino ke fakasala.

Fakapakia tino

Sekiseni *sekiseni 238 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga A tino katoa kola e oko olotou lima ki te sua tino kae pakia te tino tena e taia i te agasala.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala ne fakaaoga ne ia tena malosi kiluga i te sua tino;
- E seai loa se pogai tau i lalo o te tulafono ke fakaaoga te malosi tena;
- A te mea ne tupu i te fakaaogaga o te lima oko ne fakapakia ne ia te tino.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fakaoga tena malosi.

Fakamatalaga o te lima oko

Te lima oko se faiga e fai nete tino mai tena loto tela e fai ne te sua tino ke matakua ona uiga taka fia toa kona. I te keisi tenei, te tino tela ne oko ki ei a lima e tau o pakia. E

manakogina a mau ki te Fono mai te Fakaimasaki o fakapatonu a pakiaga kona ne fai ki te foitino. Pakiaga ki te foitino e mafai o fakauiga ki te logomae io me ki pakiaga kola e mafai o oko ki te ola lei io me ko te logotonu o te tino pakia.

A te fusu tela malosio me ko te vaega mea taua tela ne mafai o fakaaoga. Te pakiaga tela ne maua e se manakogina ke masei, kae e tau o lasi atu i te fula fua kae uliuli io me mae. Te pakili e tau o pakia io me ko te ivi e mafai o fati. Te mea ne tupu e taua kii:

- Sea te mea ne tupu?
- Tefea te koga ne oko ki ei a lima?

Te mafaufauga o tino sala i te taimi tena ne tupu ei te mea se taua: *sekiseni 9(2) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono.*

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala e isi se feitu tela e mafai ei a ia o sao manafai e mafai ne ia o fakapatonu me isi iloa se pogai tau ki te nofo mo ia te mea tau i te fale laisene. Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga

Te maluga o te fakasalaga ki te pei ki te falepuipui e 5 tausaga. Te Famasino o te Fono Tulafono, te maluga o te mafai ne koe o pei te tino ki falepuipui e 6 masina (*io me \$100 sala tupe: sekiseni 26 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*). Manafai koe e mafaufau me ona ko mea ne aofia i te agasala tenei tela e manakogina ko te tino sala e tau o fakasala mafa atu, e mafai ne koe o ave te mea tena ki te Fono Famasino ke fakasala.

Lima oko mo te mafaufauga o fai te agasala maluga io me taumafai ke sao io me ke moa e puke a ia io me loka

Sekiseni *sekiseni 240(a) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga A tino katoa e taia i te agasala mana oko ana lima ki te sua tino mo te mafaufauga o:

- fai te agasala maluga; io me
- ita ki pulisimani io me teke ki te pukega io me loka a ia i lalo te tulafono io me ko te sua tino, ona ko sose agasala.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala ne fakaaoga ne ia tena malosi kiluga i te sua tino;
- E seai se pogai tau tela ne fakaaoga i ei te malosi tena;
- Te tino sala ne fai ne ia mo tena mafaufau ke:
 - ≡ fai ne ia te agasala mafa; io me
 - ≡ ita ma puke io me ke moa e puke a ia io me kola a io me ko te sua tino i sose agasala.

Faitioga Tiute mo te tulaga o te fakapatonu
Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala
Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau

ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fakaoga tena malosi.

Te fakamatalaga o te lima oko

Te lima oko se faiga e fai nese tino mai i tena mafaufauga ko te sua tino ke matakū i uiga taka fia toa kona e fai.

Te mafaufauga o fai te agasala mafa

Te feitu tela e avak ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne mafaufau o fai te agasala mafa tena. Te iloiloga tena e fano ki te mea ne mafaufau ki ei te tino sala – e taua i konei ko mea e mafaufau ki ei te tino sala. E mafai ne koe o tuku taumate e mea e mafaufau a ia ki ei mai mea kona ne fai.

Te tino sala e tau o fakaasi neia me i te tino sala ne mafaufau ke fai ne ia te agasala mafa, e pela mo te ulu fale i te po. Manafai, ko te mea ke fai ne ia te agasala mafa, te tino sala ne oko ona lima ki te sua tino, tela se agasala ilalo i te sekiseni tenei.

Te agasala tela ne fai se agasala mafa. Onoono ki te fakamatalaga i lalo o te *sekiseni 4 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*.

Mafaufauga o ita io me taofi ke moa e puke io me loka a ia io me ko te sua tino i sose agasala

Te tino sala ne mafaufau o ita io me taofi te tino ke moa e puke a ia io me ko te sua tino. Te pukega io me ko te lokaga, e tau o talia i lalo o te tulafono. Manafai, i te taumafaiga o ita mana puke io me loka, te tino ne oko ona lima ki te sua tino, te mea tena se agasala i lalo o te sekiseni tenei.

Te tino tela ne oko a lima ki ei e se manakogina se pulisimani io me se tino aka tela e taumafai o puke io me o loka a te tino sala.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala e isi se feitu tela e mafai ei a ia o sao manafai e mafai ne ia o fakapatonu me isi iloa se pogai tau ki te nofo mo

ia te mea tau i te fale laisene. Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga

Te maluga o te fakasalaga e pei ki te falepuipui e 2 tausaga. Te Famasino o te Fono Tulafono, te maluga o te mafai ne koe o pei te tino ki falepuipui e 6 masina (*io me \$100 sala tupe: sekiseni 26 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*). Manafai koe e mafaufau me ona ko mea ne aofia i te agasala tenei tela e manakogina ko te tino sala e tau o fakasala mafa atu, e mafai ne koe o ave te mea tena ki te Fono Famasino ke fakasala.

Lima oko, ita ma puke, teke ki pulisimani

Sekiseni *sekiseni 240(b) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Tino katoa e taia i te agasala mana oko ona lima, ita mana puke io me fakalavelave i tena loto:

- a te pulisimani tela e fai tena galuega; io me
- sose tino tela e galue o fesoasoani ki te pulisimani.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala:
 - fakaaoga tena malosiluga i te pulisimani io me ki te tino tela e fesoasoani ki te pulisimani; io me
 - ita ma puke nete pulisimani io me ko te tino tela e fesoasoani ki te pulisimani; io me
 - mai i tena loto loa o fakalavelave a te pulisimani io me ko te tino tela e fesoasoani ki te pulisimani;
- E seai loa se pogai tau tela ne fakaaoga i ei te malosiluga tena;
- Te pulisimani ne fai tena tiute.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne lima oko, ita io me fakalavelave atu.

Fakamatalaga o te lima oko

Te lima oko se faiga tela e fai nete tino mo tena mafaufauga ko te mea ke maua nete sua tino a te matakū ona ko faiga taka fiatōa kona e fai.

Te mafaufauga o te tino sala e se taua: *sekiseni 9(2) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono.*

Fakamatalaga o te ita ma puke

Te ita ma puke ko tena uiga ko te taofiga ko te mea ke se fai te tiute o te pulisimani ona ko te ita ma puke.

Te mafaufauga o te tino sala e se taua: *sekiseni 9(2) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono.*

Fakamatalaga ki te fakalavelave ki te fai o te galuega

Manafai e tena te pogai o te tiati, masaua me i te fakalavelave e tau o fai mai i tena lotomalie io me ko te iloa tonu. Tela la, te faitu tela e avaka te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne mafaufau o taofi te pulisimani mai i te fai ne ia a tena tiute, mo te tino tela e fesoasoani ki te pulisimani.

Pulisimani e fai tena tiute

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakamatala ko te mea ke lotomalie koe me i te pulisimani ne fai tena tiute, ko tena uiga e isi loa se taliaga ke fai tena tiute.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala e isi se faitu tela e mafai ei a ia o sao manafai e mafai ne ia o fakapatonu me isi iloa se pogai tau ki te nofo mo ia te mea tau i te fale laisene. Te tino sala ka avaka ne ia a faitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga Te maluga o te fakasalaga ki te pei ki te falepuipui e 2 tausaga. Te Famasino o te Fono Tulafono, te maluga o te mafai ne koe o pei te tino ki falepuipui e 6 masina (*io me \$100 sala tupe: sekiseni 26 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*). Manafai koe e mafaufau me ona ko mea ne aofia i te agasala tenei tela e manakogina ko te tino sala e tau o fakasala mafa atu, e mafai ne koe o ave te mea tena ki te Fono Famasino ke fakasala.

Lima oko, ita ma puke io me teke ki te tino ela e fai te galuega io me fesoasoani

Sekiseni *sekiseni 240(d) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga Tino katoa e taia i te agasala:

- mana oko ona lima, ita mana puke io me fakalavelave ki sose tino tela e galue ki te faiga o te galuega i lalo te o tulafono io me fesoasoani tela ilalo o te tulafono;
- e isi sena mafaufauga i te fakasaoga i lalo te tulafono o kope i lalo i te galuega fesoasoani.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala:
 - fakaaoga tena malosiluga i te tino tela e galue i te faiga o te galuega io me ko te fesoasoaniga; io me
 - ita ma puke te tino tela e galue i te faiga o te galuega io me fesoasoani; io me
 - fakalavelave te tino tela e fai ne ia te galuega io me fesoasoani;
- Te faiga o te galuega io me ko te fesoasoani e lei i lalo o te tulafono;
- Te tino sala e fakamoemoe ko te mea ke fakasao a kope kola ne puke i te taimi ne fai ei te galuega io me ko te fesoasoani.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloti i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloti i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne lima oko, ita ma puke io me fakalavelave atu.

Fakamatalaga o te lima oko

Te lima oko se faiga tela e fai nete tino mo tena mafaufauga ko te mea ke mau nete sua tino a te matakua ona ko faiga taka fiatua kona e fai.

Fakamatalaga o te ita ma puke

Te ita ma puke ko tena uiga ko te taofiga o te tino moa e fai tena tiute io me ko te fai ke mau se fesoasoani, i te ita mana puke.

Te fakamatalaga o te fakalavelave ki te faiga o te galuega

Te fakalavelave moa e fai te galuega ko tena uiga ko te taofiga o te tino ke moa ke fai tena tiute io me ko te fia ke mau se fesoasoani i te tulaga tena.

Te mafaufauga o te tino sala e se taua: *sekiseni 9(2) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono.*

Te faiga o te galuega io me ko te fesoasoani

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia a mau ke lotomalie koe me i te tino e fai tena tiute, tela, me isi loa sena taliaga.

Mo te mafaufauga o fakasao a kope kola ne puke i te taimi ne fai ei te galuega io me ko te fesoasoani

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia a mau ke lotomalie ke me i te tino sala me fai ne ia mo te fakamoemoega ke fakasao mai ne ia a kope.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala e isi se faitu tela e mafai ei a ia o sao manafai e

mafai ne ia o fakapatonu me isi iloa se pogai tau ki te nofo mo ia te mea tau i te fale laisene.

Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga

Te maluga o te fakasalaga ki te pei ki te falepuipui e 2 tausaga. Te Famasino o te Fono Tulafono, te maluga o te mafai ne koe o pei te tino ki falepuipui e 6 masina (*io me \$100 sala tupe: sekiseni 26 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*). Manafai koe e mafaufau me ona ko mea ne aofia i te agasala tenei tela e manakogina ko te tino sala e tau o fakasala mafa atu, e mafai ne koe o ave te mea tena ki te Fono Famasino ke fakasala.

Lima oko ki sose tino tela e fai ne ia se galuega tela e talia mai lalo o te tulafono

Sekiseni *sekiseni 240(e) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga A tino katoa e taia i te agasala mana oko olotou lima ki sose tino ki ana mea ne fai i te taimi i te faiga o te galuega tela i lalo o te tulafono.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala e fakaaoga tena malosi kiluga i te sua tino;
- Te tino tena e fai ne ia tena tiute tela e fakatino mai lalo o te tulafono, kae isi foki sena malosi o fai te tiute tena ona ko tena tulaga.

Faitioga Tiute mo te tulaga o te fakapatonu
Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala
Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne fakaoga tena malosi.

Te fakamatalaga o te fakalavelave ki te faiga o te galuega
Te fakalavelave moa e fai te galuega ko tena uiga ko te taofiga o te tino ke moa ke fai tena tiute io me ko te fia ke mau se fesoasoani i te tulaga tena.

Te pogai ne fai ei te faiga tena

Te lima oko ne fai nete tino i te taimi ne fakataunu i ei te faiga o tena tiute.

Te faiga o te tiute tela e fakatino mai i lalo o te tulafono

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino tela ne oko ki ei a lima e fai tena tiute tela e fakatino atu i lalo o te tulafono.

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te faitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotolua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se faitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala e isi se faitu tela e mafai ei a ia o sao manafai e mafai ne ia o fakapatonu me isi iloa se pogai tau ki te nofo mo ia te mea tau i te fale laisene. Te tino sala ka avaka ne ia a faitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga

Te maluga o te fakasalaga ki te pei ki te falepuipui e 2 tausaga. Te Famasino o te Fono Tulafono a te Fenua, te maluga o te mafai ne koe o pei te tino ki falepuipui e 6 masina (*io me \$100 sala tupe: sekiseni 26 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*). Manafai koe e mafaufau me ona ko mea ne aofia i te agasala tenei tela e manakogina ko te tino sala e tau o fakasala mafa atu, e mafai ne koe o ave te mea tena ki te Fono Famasino ke fakasala.

Kaisoa

Sekiseni *sekiseni 251 mo te 254 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono (Napa 8)*

Fakamainaga A tino katoa e taia i te agasala mana kaisoa ne ia se mea.

Sekiseni 250 e fakatoka ne ia a mea kola e mafai o kaisoa.

Sekiseni 251 e fakamatala fakalei i ei te kaisoa mese, faitogafiti kae seai loa se saolotoga ia ia ia, puke kae ave te mea tena e mafai o kaisoa, kae seai se taliaga te tino ia ia te mea mo te mafauauga ke moa e iloa ne te tino ia ia te mea.

Vaega taki tasi

- Te tino tena e tusi tena igoa i te tiati ko te tino foki tena e tu atu i mua o te Fono;
- Te tino sala e puke kae ave ne ia te mea tela e seai ia latou;
- Te mea tela ne puke se mea tela e mafai o kaisoa;
- Te tino sala ne puke kaisoa ne ia kae seai loa sena taliaga me ia ia totino te mea;
- Te tino ia ia te mea e seki talia ne ia te pukega;
- Te tino sala ne isi sena mafauauga ko te mea ke moa loa toe fakafoki te mea tena ne puke.

Faitioga

Tiute mo te tulaga o te fakapatonu

Te faitu tela e avaka ne ia te keisi e io ia te tiute o fakapatonu a vaega katoa taki tasi o te agasala ko te mea ke seai se loto fakalotolotolua i te Fono. Kafai e avaka nete faitu tela e tu ki ei te keisi ne faitu kola ko talitonu koe ki ei me isi loa se loto fakalotolotolua ia koe, ko tena uiga te faitu tela e avaka ne ia te keisi ko takavale.

Fakatinoga o te tino sala

Iloto i te Fono, te faitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakatino ne ia te tino tela e ave ki te Fono e auala i se fakatinoga fakalei o te tino tena iloto i te Fono.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono o fakapatonu me ko te tino sala loa tena ne kaisoa.

Puke kae ave ne ia

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino sala ne puke ne ia te mea kae ave ne ia. Onoono ki te uiga o te pati “puke” i te *sekiseni 251(2)(a)*. Onoono ki te uiga o te fuaiupu “ave ne ia” iloto i te *sekiseni 251(2)(b)*.

Te mea tela e mafai o kaisoa

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia a mau ki te Fono ke fakatino i ei te mea tela ne kaisoa. Te mea tela ne ave e tau se mea tela e mafai o kaisoa. Onoono ki te *sekiseni 250 ki te fakasologa o mea kola e mafai o kaisoa*.

E seai ia latou

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o avaka ne ia ne mau ki te Fono ke fakatalitoni i ei te tino ia ia te mea. Onoono ki te fakamatalaga o te fuaiupu “te tino ia ia” i te *sekiseni 251(2)(c)*.

Fakatogafiti kae seai sena saolotoga o fai me ia ia

Te tino sala e tau o isi sena mafaufauga o fakatogafiti io me o kaisoa kae seai ia ia te mea tena. Mafaufau me kaia te tino sala ne puke ei ne ia? E tonu tena mafaufauga tena? Manafai te tino sala e avaka ne ia se fakamasakoga o fakaasi me ia ia e talitoni me isi loa sena saolotoga o puke te mea tena, e mata te fakamasakoga tena e tonu? E mata te olotou talitoniuga e lei?

Tino ia ia e seki talia ne ia

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu ne ia me i te tino ia ia e seki talia ne ke ave a te mea tena. E faigofie fua te mea tena me masani sale fua ki te avaka o mau ki te Fono mai i te tino tela ia ia te mea.

Mafuafuaga ke moa e toe fakafoki te mea

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu me i te tino sala e isi sena mafaufauga o tausi te mea kae ke fakaaoga loa e pela me ia ia. Manafai te tino sala e fakamuli ifo e togi ne ia ki tua io me ave ne ia keatea, kae ko ti ne fakaaoga ne latou e pela me ia latou. Te mea tena e fano ki te mea e manako ki ei te tino – ko mafaufauga o te tino sala e taua. E mafai ne koe o tuku taumate ki mea ne tupu i te keisi

tena.

Te feitu tela e avaka ne ia te keisi e tau o fakaasi aka ne ia me i te tino sala ne mafaufau ne ia ke fai pena **i te taimi tela ne puke ne ia te mea tena.**

Mea kola e mafai o fai nete Fono

Masaua me i mea kola e mafai nete Fono Tulafono a Fenua o fai i lalo o te sekisenit tenei e fakatapula ki mea kola te olotou togi e \$50 io me mutana: *Pepa Fakapiki2 o te Tulafono o Fono Tulafono a Fenua.*

Feitu kola e mafai ei o sao a te tino sala

Kafai te feitu tela e avaka ne ia te keisi e fakapatonu ne ia a vaega taki tasi o te agasala, ke seai loa se loto fakalotolotua i a koe, te tino sala e mafai o loa o isi se feitu tela e mafai o sao ei a ia i lalo o te tulafono.

Te tino sala e isi se feitu tela e mafai ei a ia o sao manafai e mafai ne ia o fakapatonu me isi iloa se pogai tau ki te nofo mo ia te mea tau i te fale laisene. Te tino sala ka avaka ne ia a feitu kona e mafai ei a ia o sao ki te malie o tou loto i se tulaga tela e lasi atu te tonu i lo te se tonu (*e maluga atu te fakatalitonugina i lo te se fakatalitonugina*)

Fakasalaga

Te maluga o te fakasalaga ki te pei ki te falepuipui e 5 tausaga: *sekiseni 254 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono.* Te Famasino o te Fono Tulafono a te Fenua, te maluga o te mafai ne koe o pei te tino ki falepuipui e 6 masina (*io me \$100 sala tupe: sekiseni 26 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono*). Manafai koe e mafaufau me ona ko mea ne aofia i te agasala tenei tela e manakogina ko te tino sala e tau o fakasala mafa atu, e mafai ne koe o ave te mea tena ki te Fono Famasino ke fakasala.

E:

TAGI I VA O TINO

Te vaega tenei e fakaasi fua ne ia a mea kola e mafai nete Fono Tulafono a Fenua o fai. E:

- fakatulaga ne ia te mea tela ne tagi ei koe i mea kola e mafai nete Fono o fai;
- fakamatala likiliki te faiga, mai i te faipatiga muamua a feitu kola e kau i te keisi koi tuai o fai te filifiliga o te mea e tau o fai;
- e fakamatala te tiute mo te tulaga e fakapatonu i ei a keisi i va o tino;
- e fakaasi te tulafono tela e tautonu ki te fegaiga galue mo agasala ki te sua tino;

1 Fakatomuaga

A keisi i va o tino tela ka tino takitasi, ka aumai ne latou a fakatagi ki te sua tino tokotasi (*io me i nisi taimi a pisinis io me ko nisi tino taki tokotasi ko kau fakatasi*), me ko te ofa ne latou a feagaiga io me ko sega ki te sua tino.

Te tino tela e avaka ne ia te tagi e fakaigoa ko te tino tagi.

Te tino tela e tali ki te tagi e fakaioa ko te tino sala.

Te tino tagi kafai ki te Fono ke:

- fai se fakapulaga me koi te tino e isi sena saolotoga ilalo i te tulafono; mo te
- fai se fakatonuga ki te togi o mea kola ne fakamasei.

2 Mea kola e mafai o fai nete Fono i tagi i va o tino

Onoono ki te *sekiseni 5 mo te Pepa Fakapiki 1 i te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

Fono Tulafono e mafai ne ia o fakalogologo i tagi i va o tino i:

- feagai (*feagaiga kola ne fai i te va o te tokolua io me siliga atu*), e aofia i ei ko kaitalafu; mo te
- sega i va o tino mo kope.

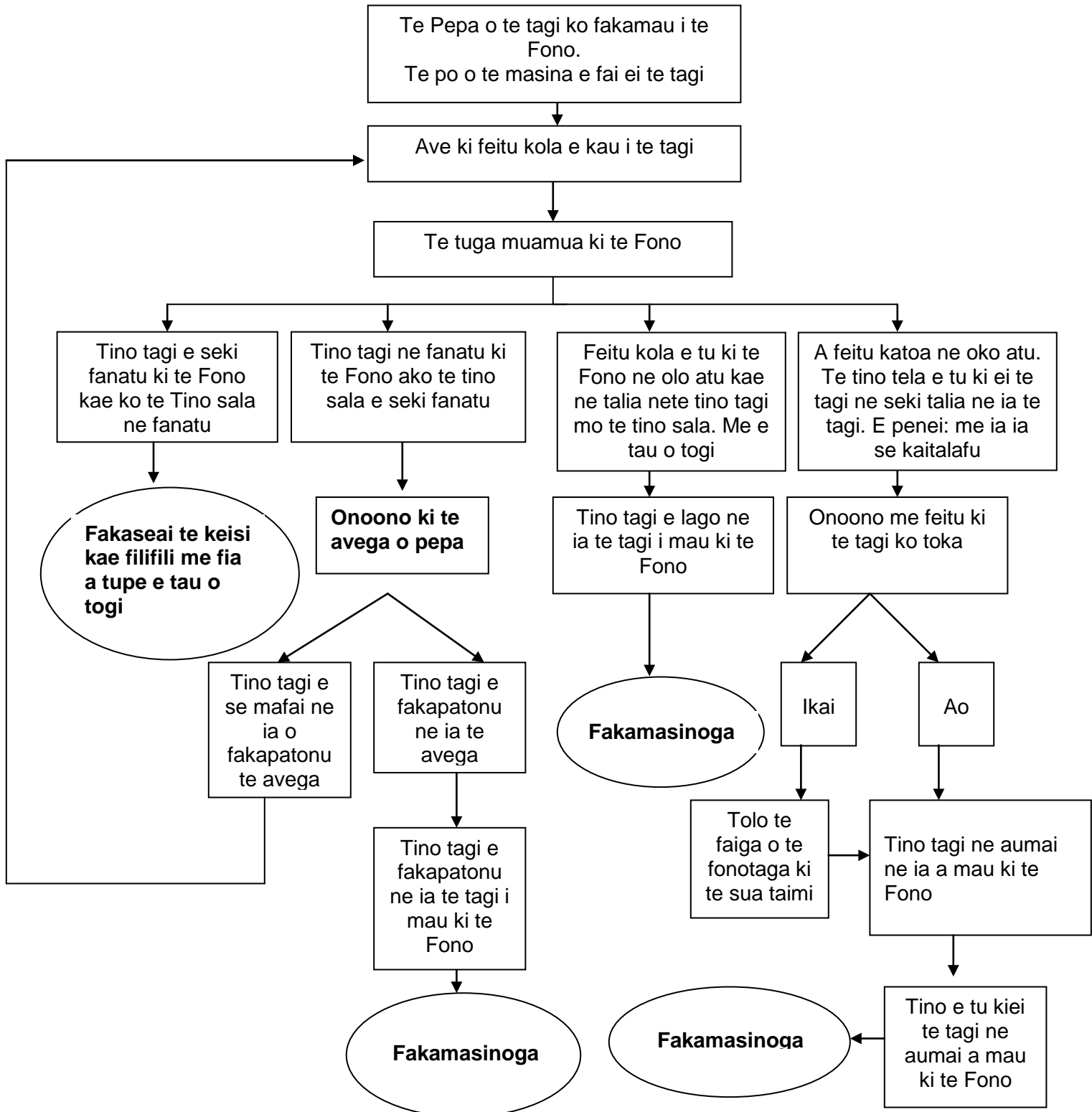
Te togi o te kope, kaitalafu io me ko fakamaseiga kola ne fakatagi e tau o mai lalo tena togi i te \$60.

A te tino tagi e mafai o tusi tena tagi ko te mea ke mafai o to kiloto i mea kola e mafai o fai nete Fono Tulafono a Fenua.

A tagi e mafai o avaka ne:

- tino taki tokotasi;
- pisinisi; io me
- Kaupule.

3 Auala i te Faiga o Tagi i va o Tino

3.1 Faiga o te Fonotaga

Ko te mea ke mafai o fai te tagi i va o tino i te Fono Tulafono a Fenua:

- a mea kola ne fai i te tagi i te va o tino e tau ne tupu i te fenua foki loa tena; io me
- manafai te feagaiga tela ne fai ise koga fakatea, e ofaga o te feagaiga e tau ne tupu iluga i te fenua tena tela te tagi e avaka i ei; io me
- manafai se tagi (**action**) io mese mea ne seki fai tela ne tupu ise koga fakatea, te fakamaseiga tela ne tupu iluga i te fenua tela ne avaka i ei te tagi.

Ke kamata se tagi, te tino tagi (*te tino tela e aumai tena tagi*) e mafai ne ia o fakatagi ki te Fono Tulafono a te Fenua i te Pepa tela e tusi i ei te Tagi ke Kami ki te Fono (*Fomu 9*). Te Pepa Kami e tau o fakaasi i ei a mea konei:

- koi e fai tena tagi;
- e fai kia ai te tagi; mo te
- fakaasiga likiliki o te tagi kae sea foki.

Te pepa e fai i ei te tagi e tau o saina nete tino tagi mo te Pelesitene. Te tagi e tau o fakamau i te Kalaki o te Fono, tela ko ia ka tuku ne ia te po o te masina tela ka fai i ei te tagi tena: tulafono foliki 19 o te Tulafono Foliki o te Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*)

I taimi tela e oti ei ne fakamau te tagi, a te kopi o te Pepa tela e Tusi i ei te tagi e tau o ave ki te tino tela te tagi e tu ki ei (*tino tela e tu ki ei te tagi*): tulafono foliki 18 tulafono foliki o te Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*).

Te tino tagi, io me ko te tino tokotasi, e tau o ave te kopi o te pepa tela e tusi i ei te tagi ki te tino sala. Manafai e isi se pogai tela ko se mafai o ave kiluga i te tino tela e tu ki ei, te Fono Tulafono a Fenua e mafai ne ia o fakatonu ko te pepa tela e tusi i ei a te tagi ko te mea ke tuku fua kise tino e nofo kona i tafa o te tino sala.

Ke fai te mea tenei, te Fono Tulafono a Fenua e tau o lotomalie i te:

- te pepa tela e tusi i ei te tagi e se mafai o ave kiluga mai i te mau a te tino tagi, mai i te fakapatonuga a te tino tagi;
- te tino sala e nofo i te fenua tenei kae nofo mai malo i mea kola e mafai nete Fono o fai; mo te
- manafai te samani e tuku ki te sua tino, te tino sala ka iloa ne ia a mea kona iloto i te pepa tena: tulafono foliki 19 o te tulafono foliki a Fono Tulafono a Fenua (*Napa 3*).

Manafai te po o te masina tela e fai i ei te tagi, manatua mese mutana ifo i te 14 asi mai i te taimi tela e ave ei te fakailoaga. E faifaiga tenei ko te mea ke toka te tino sala i te faiga o tena keisi, puke a pepa ki te tagi, mo fautuaga i feitu tau te tulafono.

3.2 Pepa Kami o Tino Molimau ke Vau ki te Fono

A feitu katoa kola e tu ki ei te tagi e mafai o manako ke aumai a olotou tino molimau ki te Fono. E fai te mea tenei, e mafai ne latou ke maua te samani (*Fomu 10*) mai i te Fono Tulafono a Fenua ko te mea ke aumai te tino molimau ke fai tena mau i te taimi e fai ei te fonotaga.

Mai ise fakatagi kise samani ke aumai a te tino molimau ki te Fono, a te Fono e tau o talia neia te fakatagi tena: *tulafono foliki 19(2) o te tulafono foliki o te Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

3.3 Manafai a Feitu kola ki Tagi e se olo atu ki te Fono

Manafai te **tino tagi** e se fanatu i te aso tela e fakaasi atu i te pepa tela e tusi i ei te tagi ki te fonotag, te Fono e mafai ne ia o fakaseai te tagi kae fakatonu ne ia te tino tagi ke togi ne ia ki te tino sala fakatasi mo ana tino molimau mo taimi kola ne fakamaumau ne latou o aumai ki te Fono: *tulafono foliki 23 o te tulafono foliki a Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

Manafai te **tino sala** e se fanatu i te aso tena e fakaasi atu iloto i te pepa tela e tusi i ei tagi ki te fonotaga, te Fono e mafai:

- filifili a mau kola e avaka ki te Fono nete tino tagi kae, manafai te tagi e fakapatonu, fai te fakatonuga e pela mo te mea e fakavae ki ei te tagi;
- faktonu te tino sala ke togi e pela mo te manakoga o te tino tagi, e pela foki mo taimi mo te taumafaiga ne fai ne ana tino molimau: *tulafono foliki 24 o te tulafono foliki o te Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

Te Fono e mafai fua ne ia o fai te fakatonuga manafai te tino tagi e avaka ne ia a fakapatonuga me i te tino sala ne ave tena kopi o te pepa tela e tusi i ei te tagi.

3.4 Te Fonotaga

I te taimi e oti ei ne fakalogolog a te Fono ki te pepa tela e tusi i ei te tagi, te Fono ka fai ne ia te kanoloto o te tagi ki te tino sala kae fai kia ia me ko ia e nofo kaitalafu io me taia I te tagi tenei.

E kaitalafu/e taia i te tagi

Manafai te tino sala e fakaasi ne ia me ia ia e “nofo kaitalafu” io me “taia”, te tino tagi ka avaka ne ia a vaega likiliki o te tagi, fakatasi mo sose pepa tela e mafai ei o fakapatonu te tagi.

Manafai te tiute o te tino tagi o fakapatonu te tagi tela la te tiute o te tino tagi ko te avaka mua o mau ki te Fono ki te tulaga tenei.

I te taimi e lotomalie i ei ki te aofaki o te tagi e tonu, pasene mo te togi o te Fono e tau o aofia i te filifiliga. Te faitu tela e manumalo e tau fakafoki o te togi o te tagi tela ko ne togi, mo tena pasene.

E se nofo kaitalafu/e se taia

Manafai te tino sala e tali me ia ia e se kaitalafu io me se taia, te Fono Tulafono a Fenua ka fakalogologo ki mau katoa loa a te tino tagi ki te Fono mo nisi mau aka kola e manako ki ei te Fono. A kopi o pepa kola e avaka pela mene mau e tau foki o ave ki te tino sala.

Te tino sala e isi sena saolotoga o fesili ki te tino tagi, io me ko sose tino molimau, a fesili konei: *tulafono foliki 20(1) o te tulafono foliki a te Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*

Ka oti ko te tino sala ka avaka ana mau ki te Fono, kae avaka ana tino molimau, o fesoasoani ki tena keisi. Te tino tagi ka isi sena saolotoga o fai ana fesili ki sose tino molimau a te tino sala, io me fesili ki te tino sala me isi sena tino molimau: *tulafono 20(2) o te tulafono foliki a te Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

I te taimi e fai ei te fonotaga, te Kilaki o te Fono e tau o tusi fakalei ne ia a mau katoa kola ne fai i te Fono. A koe foki e tau o tusitusi neau mea ki lalo, ko te mea ke fesoasoani kia koe i te taimi e fai ei tau ikuga.

Tolo te faiga o te Tagi ki te sua taimi

Manafai te tagi e se talia, te mea tena e mafai o tolo atu tena faiga ki te sua taimi ko te mea ke mafai ne tino molimau io me ko nisi mau ki te Fono ke aumai o avaka, manafai e toka i te taimi muamua tena e avaka i ei te tagi: *tulafono foliki 20(1) o te Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

Manafai te tagi ko talia ke tolo, manatua ke toka a faitu kola e tu ki ei te tagi mo olotou tino molimau ke toka i te aso tela ne tolo ki ei i te sua taimi. Se fakalavelave masani me i faitu kola e tu ki ei te tagi e olo sale ki nisi fenua kae mafua ikonei a te lave o vaega keisi penei.

Manafai se faitu e tasi io me ko faitu katoa o te keisi o se aumai ki te sua taimi ne tolo ki ei te faiga o te fonotaga, te Fono e mafai ne ia o fai te keisi e pela loa a faitu kola e tu ki ei te keisi ne olo atu ki te fonotaga: *tulafono foliki 21(2) o te Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

Manafai seai aka foki ne tino molimau kae ko faitu fua kola e tu i te keisi, te Fono e mafai ne ia o fai te keisi i te taimi foki loa tena.

4 Mau ki te Fono

Onoono ki te Vaega A: 5 Mau ki te Fono.

4.1 Tiute o Fakapatonu

Te tino tela e nofo mo ia te tiute o fakapatonu sose tagi i va o tino ko te tino tagi. Ko tena uiga, ia te tino tela ia ia te tagi te filifiliiga i te avakaga o mau ki te Fono o lalo ki te tulafono tela e fakavae ki ei te tagi a ia i tena keisi.

4.2 Te Tulaga e Fakapatonu i ei

Te tulaga e fakapatonu i ei e nof ki te “paleni o te mafai o tupu”. Ko tena uiga a te tino tagi e tau o fakapatonu ne ia me i te tela o te mea tela ne tupu tela ko oti ne ave ne ia e mafai o lavea i ei mene tupu loa te mea tena ilo te fai mese tonu.

Te tino tagi e tau o aumai ne ia ne mau ki te Fono kola e lave ki mea kola e manakogina ke fakapatonu o fakatalitonu te tagi.

5 Ikuga

I te taimi e oti a mau ki te Fono ne avaka, te Famasino e manakogina ke fai tena ikuga fakavae mai i mau kola ne avaka kia latou i te auala tela e taumafai o fakapatonu te keisi.

Te ikuga ko te ikuga ne lotomalie kiei a Famasino e tokotlu kola ne nofo i te fonotaga, manafai e seai se lotomalie ne maua, ko te tokoukega (*toko 2 mai te toko 3*): *sekiseni 10 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

Te ikuga e tau o faigina ne Famasino. E ui te fesoasoani i mea tau te tulafono e mafai o maua mai i nisi tusi mo Loia, te ikuga e se mafai o fai nete sua tino.

5.1 Fakatakitakiga o te Faiga o te Ikuga

Onoono ki te Vaega E: Agasala Ofa Tulafono, 8.1 ki te faipatiga ki fakatakitakiga ki te faiga o ikuga lei.

5.2 Filifiliga o te Ikuga

i te otiga o te fonotaga, te Fono ka faipati ki mau kola ne avaka ki te Fono ne faitu o te tagi kae fai te olotou ikuga. Te Fono e mafai ne latou o malolo malie o faipati ki te mea tena manafai e manako ki ei.

E tenei te toe vaega taua ki sui o te Fono ke iloa tonu me ia latou e nofo mai lalo o fakatakitakiga i te faiga o fono ki te faiga ko te mea ke lei te faiga o te fonotaga ki faitu katoa, mo te taumafaiga ke taunu kise ikuga tela e lei kae tonu i lalo o te tulafono.

Te Pelesitene e takitaki ne ia te faipatiga.

A Famasino e tau o galue fakatasi mo te malamalama mo oltou mafaufau e matala. E seai se Famasino e fai ona mafaufauga ke tali io me faimalo ona mafaufauga ne nisi sui.

5.3 Auala ne fakatoka ke Tautali kiei ma fai te Ikuga

Te faiga o te ikuga ko te fakagaluegaga o fakamatalaga taua kola ne avaka ki te tulafono tela e tau tonu ki ei.

E se tau mo koe o fai sua ikuga mai mua koi tuai o fakalogologo koe ki mau kola e avaka ki te tagi mo fakakinauga kola e avaka. Te auala i te faiga ko te fakagalue o te auala tela ne fakatoka i te faiga o ikuga.

E tolu e galuega e tau o aofia i ei:

1. Ke maina lei mesea te mea e manakogina ke fai nete Fono.

I tagi i va o tino, te tagi a te tino tagi tela e tau o fakaasi i te pepa tela e tusi i ei tena tagi. Ko te mea ke manumalo te tagi a te tino tagi, a ia e tau o aumai ne ia a maua ki te Fono kola e fesoasoani ki te tagi, ko te mea ke lotomalie te Fono i te paleni mene mafai loa tupu te mea tena, e pela, ne mafai loa o tupu ilo te se mafai.

2. Ke filifili menea a fakamatalaga kola lei o te keisi e pela – sea te mea ne tupu; nea mea kola e seki tupu.

Ke filifili a fakamatalaga kola lei, e manakogina ke onoono kae filifili ki te lei o tino molimau kae fakatuagagina olotou mau ki te Fono. I te masani, e tau o isi ne pepa kola e tusi ei a fakapatonuga o mea kona e tau o avaka ko te mea ke fakapatonu ne latou te ikuga.

E lei te molimau: “Ea te mau ki te Fono e tau o fakatalitonugina?” “E tau o talitonu ki ei?” “A tino molimau e fakmaoni?”

E fakatuagagina te molimau: “E tau o talitonu au ki te tino molimau?” “A te mau tela ne avaka i Fono e tonu?” “E mafai te tino molimau o fakatau se?” “E pefea te lei olotou mafaufau ki te mea ne tupu?”

I te taimi e filifili ei te mau tela e faipatigina nete tino molimau, puke ese gata fua i ana pati e fai kae ne faipati neia pefea. E fuafua ne koe pefea a uiga mo folikiga o te tino molimau mese vaega taua kia koe i te faiga o tau ikuga ki te lei mo te fakatuagagina o te molimau tena.

E mafai ne koe o talia ne vaega o te mau a se tino molimau kae se talia te sua vaega.

A te tino molimau e mafai o fakafesilisiligina ko te mea ke se fakapatonufina te lei o tena mau.

3. Te faiga o tau ikuga, e pela mo te manakoga o te tulafono.

Te mea tenei e fai i te fakagaluega ne koe a fakamatalaga taua kola ne avaka ki te tulafono.

E tau mo koe o fai te ikuga. E seai lele loa se taimi e tau ei mo koe o fai ki se isi tino aka ke fai ne ia te ikuga ki te mea tena.

I tagi i va o tino i mua o te Fono, te tulafono i te lasiga o taimi e fakaaoga te tulafono tela lau iloa, e pela, avaka a fakatakitakiga kola ko oti ne fai ne Fono, E penei te ata tena, te tulafono tela e tautonu ki te feagaiga mo te tagi ki tino kola e se fakasolo atu i tulafono kae kae ko lauilo a latou.

5.4 Fakatonuga

I te ikuga ke togi se aofaki tupe, te Fono e mafai ne o:

- fakatonu ko te aofaki ke togi fakavave loa mo te, kae kafai e se togi, fakatonu te tino sala ke pei ki te falepuipui; io me

- fakatonu ko te aofaki tupe ke togi fakasolosolo kae, kafai e se togi, ke fai te fakatonuga ko te mea ko te tino se ke pai ki te falepuipui.

Manafai e fakatonu ke pei ki te falepuipui ona ko te se togi o te tupe, a te fakasalaga ki te pei ki te falepuipui e tau o tautali ki te aofaki tena e tusi atu i te taipola tena e fakaasi atu mai lalo: *tulafono foliki 26(1) o te tulafono foliki o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

Aofaki	Maluga o te fakasalaga
E se siliga atu i te \$2	7 aso
Siliga atu i te \$2 kae se siliga atu i te \$4	14 aso
Siliga atu i te \$4 kae se siliga atu i te \$20	6 vaiaso
Siliga atu i te \$20	2 masina

E se tau mo koe o pei te tino ki te falepuipui ke mutana ifo manafai e fakapatonu ne koe me i te tino tela e se togi tena kaitalafu e isi ne ana tupe o togi, kae ita io me se togi ne ia: *tulafono foliki 26(1) o te tulafono foliki o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

E pela foki mo te *Tulafono Lasi o te Fakamalosiiiga o Ikuga Fono (Togitogi mai Peofuuga) (Napa 94)* e avatu ne ia kia koe se malosii faopoopo o fakatonu ke kati mai i te peofuga o tino tena manafai e galue a ia. E mafai kii o fesoasoani te tulaga tena i te lasiga o keisi kae puipui ne ia ke moa e pei te tino ki te falepuipui.

Masaua me i te pei ki te falepuipui ona ko te se togi o te kaitalafu ese taofi ne ia te togi o te kaitalafu: *tulafono foliki 26(1) o te tulafono foliki o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

5.5 Tukuga o tau Ikuga

Tautali i te fakanofoga tela i te faitu laupepa tela i te sua faitu manafai e fai kae tuku tau ikuga.

Manatua me taua te mea tenei:

- filifili a mau katoa kola ne avaka ki te Fono me talia io me se talia ne koe; mo te
- fai a pogai.

Te Faiga o te Ikuga i Tagi i va o tino

Fakatomuaga

Sea te mea e manako ki ei te keisi tena.

Fakatoetoega o te mea tena e fakatagi ki ei te tino tagi

Te tagi a te tino tagi, e fakasolo atu i te pepa tela e tusi i ei te tagi.

Te Tulafono

Te tulafono tela ne fakavae ne Fono mua tela e tautonu ki te tagi tenei. Onono ki te 6 Feagaiga mo te 7.1 Te se tausi te tiute tena mai lalo.

Mea kola e mafai nete Fono o fai i tagi i va o tino. Onono ki te 2 mai luga.

Fakamatalaga kola e se fakakinou ki ei

Ko fakamatalaga kola e talia nete tino sala.

Ko fakamatalaga kola e fakakinou ki ei

Ko tau ikuga ki fakamatalaga kola e toe, mo pogai. Ko fea a mau ki te Fono kola e talia ne koe kae kaia. Mo keisi kola e aofia i ei a feagaiga mo te se tausi o te tiute, onono ki te fakasologa tela e tusi atu i te 6.10 mo te 7.2 tena mai lalo.

Fakagalua a fakamatalaga ki te tulafono

Fakagalua a fakamatalaga kola ko oti ne maua ne koe ki te tulafono tela e tautonu ki ei. E mata a fakamatalaga e fakapatonu katoa ne ia a mea kola e manakogina ke fakapatonu i te tagi?

E tau mo koe o talitonu i te paleni mene tupu loa te mea tena, e penei. ne mafai loa tupu ilo te se mafai.

Tuku tau ikuga

Fakatulaga fakalei a tau ikuga kae koi tuai o tuku. Manatua ke lava a pogai kae ko feitu ki te tagi e malamalama menea olotou mea e tau o fai. Tusi tau ikuga ki lalo o tusi a te Fono.

Fakatonuga

6 Feagaiga

6.1 Sea te Feagaiga?

A te feagaiga e mafai o fakamatala mese:

- fakatau lotomaliega tela e mafai o fakagalue i lalo o te tulafono i te va o feitu e lua kona ne loto ki ei; io me
- se fakatuga feagaiga kola e fakagaluegina i lalo o te tulafono.

A Feagaiga e mafai o fai i pati kola e faipatigina nete gutu io me ko mea kola e tusi ki lalo.

E tasi te feagaiga masani tela e avaka sale i fenua ko te se togi o kaitalafu.

6.2 Vaega taki tasi o te Feagaiga

Ko te tiute o te Fono o filifili i mea kola ne fai tela ne fai feagaiga i ei tela ko fakagalue i lalo o te tulafono e aofia i ei te tino io me ko tino kola ne fai ne latou.

Ko te mea ke faigofie o filifili me ko te feagaiga io me ko te lotomaliega tela ne fai se feagaiga, e te tulafono e manakogina ne ia a vaega taua e tolu ke katoatoa:

1. Lotomaliega;
2. Te mea ne fesuiaki mo ia;
3. Te fakamoemoega ke faite se va ia laua kae tausii nete tulafono; mo te
4. Te mafai ne laua o fai te feagaiga.

I te taimi e oti ei ne mafaufau koe me i vaega taki tasi katoa e isi, ko oti te feagaiga.

6.3 Lotomaliega

Ke fakapatonu me isi se lotomaliega e fai nete filifiligina ne fakanofoga ne tulafono foliki ki te tuku fakamealofa kae ne taliagina, mo te iloa tonu. A fakanofoga konei e talia maea ne ia a fesili taua konei e fa:

- E isi lotomaliega ne fai?
- Ana fea i fai ei te lotomaliega tene?
- Ne fai i fea te lotomaliega tena?
- Nea mea kona ne lotomalie ki ei i te Feagaiga

Ofo

Te ofo ilalo i te tulafono o feagaiga e lua ona vaega:

- se fakaasiga manino i fakamunga a te tino tela e fai tena ofo me toka a ia o tautali mana avaka nete sua tino; mo te
- se mea tela e ave ne ia te kamiga ki te sua tino ke talia ne ia te ofo.

Te ofo e mafai o fai i pati e faipati i gutu, pati tusi ki lalo io me ko uiga o faiga a te tino io me ko tagaa a te feitu. I nisi taimi e mafai o fai a faipatiga i va o tino mai mua koi tuai o fai te ofo. I te taimi e fai ei a faipatiga, a te feitu e mafai ne latou o fakaasi a te mea tela e toka latou o ofo. E ui ei te feitu tena, e taua ke fakakese te mafaufauga tena e fai i te taimi o te faipatiga mai i te tina ofo tonu loa.

Filifili me isi se ofo ko oti ne fai

Te tesi o filifili me isi se ofo ko oti ne fai me i te ofo e tau:

- ne tau o fai ki se tino io me ki tino tokouke (*e pela mo te fakapulalga i te letino io me ko te nusipepa*); mo te
- e tau se tautoga mai i te tino tela e fai tena ofo ki tena tautoga ko te mea ke puipui i ei manafai e isi ne fakamunaga o te ofo kola ne talia. E penei, te tino tela e fai tena ofo e tau o toka o fai tena tautoga.

Taliaga

Te taliaga manafai te tino tela ne fai ki ei te ofo te tautoga ne fai ana pati ki te tino tela ne fai tena ofo me ia latou e:

- talia a fakamunaga o te ofo; mo te
- talia ne ia latou ka tautali ki te feagaiga i fakamunaga taki tasi o ia.

I te tulaga tena a te ofo ko talia, a te feagaiga ko isi, seiloa a vaega taua taki tasi ei loto i te fakavae.

A te taliaga e mafai o faipati ipati, tusi ki lalo a pati io me ko faiga.

Filifili me ko isi se taliaga ko oti ne fai

E tau o isi ne mau ki te Fono ki pati kola ko oti ne fai io me ko faiga kola ne fai nete tino tela e talia ne ia te ofo. Te fakamatalaga me i te tino ko oti ne filifili ne ia i tena loto me ko talia ne latou te ofo e se lava. E tau o fai ne latou se faiga ko te mea ke iloa nete tino ia ia te ofo ise auala.

Onoono i te keisi o *Lomiata Niuatui v Elisaia Alesana* (HC 2/99) ki te sautalaga ki te feagaiga ki te togiga o te komipiuta.

Tonu kae oti

Te tulafono lauiloa me i te feagaiga ke kau a tino katoa i ei, te fakamunaga tonu o te feagaiga e tau o tonu, tela ko tena uiga e tau o maina kae palele lei. A te feagaiga e mafai o se mafai o fakagalue manafai e isi ne koga kola e se tonu kae oti lei ko te mea ke iloa ne faitu a mea kola ko oti ne lotomalie ki ei a latou.

E tau mo koe o fesili: “e mata a faitu o te tagi e malamalama menea mea kola ne lotomalie a latou ki ei?”

6.4 Te Mea e tuku o fesuiaki mo te ofo

E ui ei e mafai ne koe o fai tau ofo kae ko oti ne talia, a te feagaiga e se mafai o katoatoa vagana e isi se mea tela e fakaigoa “te mea e tuku o togi ki ei te ofo”.

Te mea tela e tuku e togi ki ei te ofo se:

- sea te mea a te faitu e tasi e tuku io me tauto e suiakigina ei mo te mea a te sua faitu e tuku mai io me tauto ne ia; io me
- te faitu e tasi ko lotomalie ko te mea ke seai sena mea e ave o suiakigina ki te mea a te sua faitu tela ne aumai; io me
- e tauto o fai se mea io me kese fai se mea i se taimi mai mua.

Se mea e tau ko oti ne ave io me tauto e ave o suiaki mo te mea tela ne ofo mai.

6.5 Mafaufauga ke Faite se va lei i lalo o te Tulafono

Ko te mea ke isi se feagaiga ne fai, a faitu ki te tagi e tau ne mafauafau ko te mea ko latou ke puipuigina i lalo o te feagaiga tenei kae mafai o fakagalue. A te tulafono e se talia ne ia se feagaiga ke isi ona ko tautoga kola ne fai ne faitu kola e kau i te feagaiga.

Manafai se feagaiga i mea tau te maumea, e mafai ne koe o tuku taumate mene isi se mafaufauga ke pena ona ko faifaiga e olotou loa mo feagaiga i mea tau maumea.

Se mea faigata ke filifili ne koe mene isi se mafaufauga ke puipui a latou nete feagaiga manafai te feagaiga tela ne fai se feagaiga masani e fai sale ne faitu kona i aso takitasi io me iloto i kaiga kola e to mai tua o te faiga i mea tau te maumea. I te lasiga o keisi, e seai loa se mafaufauga pena o faitu o te tagi o aumai ki te Fono manafai te tautoga ko oti ne ofa io me ko te feagaiga ko se fakamalugina.

Te fesili e tau o fesili ne koe kia koe e penei:

- “I te taimi tela ne fai i ei te feagaiga, io me ko te tautoga tela ne suiakigina, e mata ne mafaufau a faitu o te tagi o olo ki te Fono manafai te tautoga ko se fakataunu io me ko te feagaiga ko se fakamalu?”

6.6 Malosi

A te faitu e mafai ne ia o fai te feagaiga. E tau ke asi ne koe:

- tausaga o te matua o te tino; mo te
- me ia ia e lei katoatoa tena mafaufau.

6.7 Tulaga se katoatoa iloto i te Feagaiga tela ko se Mafai ei o Fakagalue

I te otiiga o te filifiliiga a koe me i te feagaiga ko isi ne fai, e tau o filifili ne koe me isi ne vaega o ia tela ko se katoatoa i ei tela ko se mafai ei o fakagalue. A tulaga kola ko se katoatoa i ei:

- ne fakamatalaga loi; io
- e se tonu i lalo o te tulafono.

Fakamatalaga loi

Fakamatalaga kola ne avaka ne fakamatalaga o mea tonu ne fai nete faitu e tasi ki te sua faitu, me i te taimi ne fai ei a fesokotakiga ki te feagaiga io mene fakamunaga iloto i te feagaiga, tela ne mafuli ei a mafaufauga o te sua faitu o talia te feagaiga.

Manafai a fakamatalaga konei o mea tonu e loi, e tenei te mea e igoa ki te fakamatalaga loi kae ko te feagaiga ka fakasea galue. A mea kola e mafai o tuku o fakalei ei te sua faitu tela se e avaanoa faeloa.

E tau o iloa ne koe te kese o fakamatalaga o mea tonu mai i fakamatalaga o te tulafono, mafaufauga io me ko tau fakatau aua me i fakamatalaga o mea tonu kona e loi fua kola e mafai o fai ne ia ke tuku ki ei a mea fakalei kona i lalo o te tulafono o feagaiga.

E penei te ata tena:

Manafai ne fai koe ki te tino tela ko talia ne ia o togi tau pasika takivae ki te \$10 kae ne tuku atu ne ia te tupe, me i te pasika takivae se mea fou loa, kae tela la i te tonuga ko 5 tausaga i te matua, e tena te mea e igoa ki te fakamatalaga loi.

E se tonu i lalo i te tulafono

A te feagaiga tela e se tonu i lalo o te tulafono io me ko te feagaiga tela ne faite mo se pogai tela e se tonu i lalo o te tulafono e se fakagalue io me seai sena malosi.

E penei te ata tena:

A te feagaiga o nofo kae togitogi te nofoga i te fale e se tonu i lalo i te tulafono manafai te feagaiga ne fai mo te pogai ko te mea ke fai i ei a uiga togi o fafine iloto i te fale. Te feagaiga tenei e se lei.

6.8 Soli te Feagaiga

A te soli o te feagaiga se faiga tela e se olo tonu mo te io me ko te se tausi a fakanofoga o te feagaiga. A te soli o te feagaiga e mafai o fai i vaega e uke:

- te tino e toko tasi ne fai ana pati ki te sua tino me ia ia e se fakataunu a tena vaega i te feagaiga; io me
- te tino e toko tasi ne fai io mene seki fai te mea tela e tau o fai ne ia i lalo o te feagaiga.

A te soli o te feagaiga e mafai o tupu i sose taimi mai te taimi tela ne kamata i ei o fai te feagaiga ke oko ki te taimi e oti ei. I te taimi e fai ei te faitu e tasi ki te sua faitu me i te olotou tusaga tela iloto i te feagaiga e se fai, te sua faitu e mafai:

- o avaka sena tagi fakavave mana talia ne ia a pati a te sua faitu tela ko se fai te olotou tusaga tela e fakatino mai lalo i te feagaig ki te Fono; io me
- fai loa pela me i te feagaiga e fakataunu loa ka i te taimi, tela e se fakataunu i ei , avaka ei tena tagi i te taimi tena.

6.9 Mea kola e fakatagi ki te Fono manafai te feagaiga e se fakataunu

I te taimi e soli ei te feagaiga, a te faitu tela ne seki soli ne ia te feagaiga e mafai ne ia o avaka tena tagi ke togi atu kia ia te soliga o te feagaiga.

Te manakoga o mea kola e fakatagi ei ki te Fono ke togi atu mana soli te feagaiga ke toe fakafoki te tino tagi ki te tulaga tela e tau oko ki ei moi ne fakataunu te feagaiga e pela mo te manakoga.

Te mea masani tela e fakatagi sale ki ei a tino manafai e se fakataunu te feagaiga ko te toe togi o mea kola ne seki fakataunu, manafai te tino tagi ne fakapatonu aka ne ia te aofaki tupe tela e tau o togi atu.

Te Fono Tulafono a Fenua e mafai ne ia o fakatonu ke togi atu a mea kola e tau o togi atu e se siliga atu i te \$60.

6.10 Faiga o te Ikuga i Keisi tau te Feagaiga

Te pepa tela e fakasolo atu i ei a mea kola e fakatoka ne ia a auala taua kola e tau o fakaaoga i tagi i mea feagaiga. E tau muamua mo koe o filifili me isi se feagaiga tela e mafai o fakagalue, me mata ko oti ne soli, kae kafai e isi, sea te mea tela e tau o tuku ne koe i te tulaga tena.

Mea kola e tau o onoono koe ki ei i Feagaiga

Lotomaliega

E isi se ofo ne fai?

E mata te tino tela ne fai tena ofo ko oti ne ave tena fakamatalaga o fakamunaga kola ne mafaufau a ia ki tautali a ia i ei kae tela e kami ne ia te sua tino ke talia ne ia tena ofo?

Ko oti ne talia?

E mata te tino tela ne fai ki ei te ofo ko isi ne ana pati ne fai io mene faiga ne fai e fakaasi i ei me ko oti ne talia ne ia te ofo?

E mata ko oti ne talia ne latou me ia latou ko kau kiloto i te feagaiga?

E mata e tonu?

A fakamunaga o te feagaiga e manino lei kae katoatoa, ko te mea ke iloa ne feitu katoa a mea kola ne lotomalie ki ei a latou?

Manafai a koe ne tali ao ki fesili katoa, ko tena uiga ko isi se lotomaliega ne fai.

Te Mea e tuku o fesuiaki mo te ofo

E mata te feitu e tasi ne tuku io mene tauto se mea, io me ne tauto ke se fai ne ia se mea, o fesuiaki mo te tauto a te sua feitu?

Manafai a koe ne tali ao, ko tena uiga e isi se mea ne tuku o fesuiaki mo te ofo.

Maufaufauga

E mata a feitu katoa ki te tagi, i te taimi tela ne fai i ei a tautoga, ne mafaufau ko te mea ke mafai olotou tiute ilalo o te faegaiga ke mafai o fakagalue i lalo o te tulafono ko te mea ke mafai ne latou olo ki te Fono manafai a tautoga kona ne fai ne ofa?

Manafai a koe ne tali ao, ko tena uiga e isi ne olotou mafaufauga.

Manafai a koe ne tali ao ki fesili katoa kona mai luga, ko tena uiga ko isi se feagaiga ne fai.

Te mafai o fai te Feagaiga

E mata a feitu katoa ki te feagaiga e mafai ne latou o fai te feagaiga? A latou e lei olotou mafaufau, kae ko matua lei?

Manafai a koe ne tali ao, ko tena uiga ko mafai loa ne latou o fai te feagaiga.

Manafai a koe ne tali ao ki fesili kona mai luga, ko tena uiga e isi feagaiga ko oti ne fai.

E mafai o fakagalue te feagaiga

E mata e isi se pogai tela e mafai o se fakagalue i ei te feagaiga, e pela mo te fai o fakamatalaga loi io me ko te se talia i lalo o te tulafono?

Manafai a koe ne tali ao, ko tena uiga te feagaiga i se mafai o fakagalue kae ko te tagi e tau o fakaseai.

Manafai a koe ne tali ikai, ko tena uiga te feagaiga e mafai o fakagalue kae ko filifili ei ne koe me ko te feagaiga ne soli.

Soli te feagaiga

Filifili a fakamunaga o te feagaiga mo pati io me ko faiga a te tino e tu ki ei te tagi. E mata te tino e tu ki ei te tagi e seki fai ne ia a fakamunaga kola e fakasolo atu i te feagaiga?

Manafai a koe ne tali ao, ko tena uiga ko oti ne soli te feagaiga.

Ko mea kola e mafai o fai manafai ne soli te feagaiga

Manafai te feagaiga ne soli, te sua mea e tau ke onoono ki ei me isi ne mea e tau o togi manafai ne soli te feagaiga kae kafai e isi, nea mea kona e mafai o fai manafai ne soli te feagaiga ne. E masani ke togi a mea kola ne soli. Manatua a mea kola e mafai ne koe o fai ko mea kola e tau o tuku e se uke atu i te \$60 fua.

Manafai e isi se pogai lei i te soli o te feagaiga, a mea kola e tau o fai manafai e soli te feagaiga e mafai faeloa o se tau o fai. E penei te ata tena, te faitu tela e tu ki ei te tagi e mafai ne ia o ita o fai a fakamunga o te feagaiga ona ko te tino tagi ne soli ne ia muamua. Mafaufau fakalei ki fakakinauga a faitu kona mo olotou mau kola e avaka ki te Fono.

7 Segā ki te sua tino

A te se ki te sua tino e mafai o fakamatala mese se e fai nete tino e tokotasi (*io me mo tino tela e isi sena iloga i lalo i te tulafono*) ki te sua tino (*io me ki te tino tela e isi sena iloga ilalo i te tulafono*) ki mea kola e mafai o fai i tagi ke togi atu a mea ne fakamasei.

Te mea se e pau fua mene fakamoemoe ne koe io me ko te se faeteete.

Te ata e penei:

A loane se tino galue a te Kaupule. Ne fai ki ei te fakatonuga ke fano o fai te asiga i se fale. Ne fano i te pasikaiti a te Kaupule. I te telega ki te fale, A loane ne fepaki i te pasikaiti mo Petelu. A Petelu ne pakia tona vae tela ne mae e lua aso. Te fepakiga ne mafua ia loane. A Petelu e mafai ne ia o avaka tena tagi kia loane ki te pakiaga tela ne oko kia ia i te Fono Tulafono a te Fenua tena, kae ke se siliga atu i te \$60.

A te tino e mafai o losi ki ei me ko ia loa ne pogai ki ei te mea se tena ne tupu, kae ke togi ne ia a te pakiga tena ne maua, manafai e mafai o fakapatonu me i ana faiga kola ne fai e aofia iloti i fakamatalaga o muna konei:

- fakalavelave;
- fakamatakutaku mo te lima oko;
- fakatamala; io me
- soli tino.

7.1 Te Segā ki te fakatamala

Te segā masani loa i mea penei ko te fakatamala. Te fakatamala ko tena uiga me i te tino tela e tu ki ei te tagi ne soli ne ia te faiga o tena tiute i lalo o te tulafono ke fai fakalei ana mea ki te tino tela ne tagi, mene :

- fai ana faiga kola ne maua ei a te mae ki te tino tela ne tagi; io me
- ne seki fai ne ia se mea ke puipui ei a mae kola ne oko ki te tino tela ne tagi.

Ko te mea ke mautinoa ia koe me i te agasala ki te fakatamala ne tupu, e tolu a vaega taua e tau o katoatoa.

- 1 Te mea taua e tasi ko te tino e tu ki ei te tagi e tau o isi sena tiute e fai ki te tino tagi.
- 2 Te lua o mea taua ko te tino e tu ki ei te tagi ne soli ne ia tena tiute tena ki te tino tela ne tagi.

- 3 Te tolu o vaega taua me i te tino tela ne tagi ne maua ne ia fakamaseiga io mene mae ona ko mea a te tino tena e tu ki si te tagi ona ko te soli ne ia tena tiute tela e tau o fai.

1. Tiute e tau o fai fakalei

Te faka-ataataaga me isi se tiute o te tino o atafai fakalei ki te sua tino e tau o lavea ne ia me i ana e faiga ka fakatupu ne ia te fakamaseiga io me ko te mae ki te sua tino.

Manafai te tali ao, ko tena uiga a te tiute ke fai ko isi ki te tino io me ki te sua tino tela e to foki i te vaega tela e pela mo te sua tino.

Te ata e penei:

A te tulaiva o te mea fakateletele e isi sena tiute o fai fakalei ki nisi tino kola e fakaaoga ne latou a mea fakateletele, tino sasale i te auala, mo tamaliki kola e tafao pili ki te auala ko te mea ke se tui ne latou ki olotou mea fakateletele.

2. Soli te tiute o fai fakalei

I te filifiliga me mata ne soli te tiute o fai fakalei, e tau mo koe o fesili:

- “Mata te tino tela e fanofano i te auala e atafia ia ia me i ana mea ne fai (*io me seki ai ne ana mea ne fai*) ne mafai o tupu a fakamaseiga kae ne taumafai malosi ke moa e tupu a mea kona (*io mene seki ai loa ne mea ne fai*) ki ei?” mo te
- “E mata te tino e tu ki ei te tagi seki ai ne ana mea ne fai ko te mea kafai se tino foki e lei tena mafaufau ka fai foki ne ia pena mana pena te tulaga e oko ki ei?”

E taua ke manatua me:

- ko te maluga o te mae tela e fai ki te tino, ko te maluga foki o te faeteete tela e manakogina ke fai; mo te
- e se manakogina ko te tino lei ko te mea ke lavea mao ne ia te mea tonu loa tela io me ko te masei o mea kola ne fai. Ko lava fua mana lavea ne latou te fakalavelave tela ka oko ki ei ona ko mea kona ne *fai* (*io me ko te se fai o mea*).

3. A mea kola ne masei io me ko mae ona ko faiga kona ne fai

Ko te mea ko faiga a te tino ke lau mene se a fakamatalaga, te soli a te tiute o fai fakalei ne tupu ona ko te fakalavelave tutonu loa ki mea masei io me ko mae ki te tino tagi. E lua a fakanofoga taua:

- 1 Te se fai fakalei nete tino tela e tu ki ei te tagi tela ne fakamafua ei te masei.
- 2 Te masei tela ne oko ki te tino tagi e se tau o mao katoa loa a mea kola ne tupu i sega o fakamatalaga io me ko faiga a te tino tela e tu ki ei te tagi.

Ko te mea ke mafai o filifili me ko faiga a te tino e tu ki ei te tagi ke mafua i ei a fakamaseiga konei io me ko mae, e mafai ne koe o fakaaoga te tesi ki te “**kae ko au mea ne fai**”. Manafai te masei io me ko mea mae ne seki tupu *kae ona* ko faiga a te tino tela e tu ki ei te tagi, ko tena uiga te mafauga ko oti ne avaka.

7.2 Te Faiga o te Ikuga i Keisi o mea tau fakatamala

Te pepa tela e fakasolo atu i ei a mea koa e tau o fai se faiga tela e tau o mafaufaugina ne koe manafai e fai ne koe se keisi i te faiga o fakamatalaga se. E tau muamua mo koe o filifili me mata e isi se tiute o fai fakalei, e mata ko oti ne soli, e mata e isi ne mea masei io me mae ne oko ki te tino tagi ona ko te soli o te tiute tena o fai fakalei, kae kafai e isi, nea mea kola e tau o tuku mo togi a te soli tena.

Te fakasologa o mea i keisi o mea tau fakatamala

Tiute o fai fakalei

E mata e tau o lavea nete tino tela e tu ki ei te tagi me i ana faiga e mafai o fakatupu ne ia te masei io me ko te mae ki se tino?

E mata te tino lei e mafai o lavea ne ia a feitu kona i tulaga tena?

Manafai a koe ne tali ao ko tena uiga a te tiute o fai fakalei e isi ki te tino tena.

Soli te tiute o fai fakalei

E mata te tino lei e mafai ne ia o matemate me i olotou faiga (*io me ko mea seki fai*) e mafai o mafua mai ei ne mea masei io me mae kae e seki ai ne ana mea ne fai ko te mea ke se mafai o tupu a mea kona (*io me seai ne mea a ia ne fai*)?

E mata te tino e tu ki ei te tagi ne seki fai ne ia a faiga kola e fai ne te tino lei kola e mafai ei o se tupu a mea mana oko ki te tulaga tena?

Manafai a koe ne tali ao ki fesili kona e lua, ko tena uiga i ei ne soli loa a te tino o fai fakalei.

Mea masei io me ko mae ona ko faiga kona ne fai

E mata te tino e tu kiei te tagi mo te soli ne ia tena tiute o atafai fakalei ko te fakamafuaga o te masei io me ko te mae ki te tino tagi?

E mata te masei io me ko te mae ne seki tupu loa kae ona ko faiga a te tino tela e tu ki ei te tagi ki te soli o te tiute tela ke fai fakalei?

Manafai a koe ne tali ao ki fesili kona mai luga, ko tena uiga ko faigofie o atagina te pau o faiga a te tino tela e tu ki ei te tagi mo mea kola ne masei.

Ko mea kola e mafai o tuku mana soli te feagaiga

Manafai a fakamatalaga loi ko oti ne fakapatonu, te sua mea ko te filifili menea mea kola e toka o tuku mana soli te feagaiga. Te masani ko te mea tenei ke togi a mea ne fakamasei. Manatua a mea kola e mafai nete Fono o fai e gata fua i te \$60.

8 Toe tagi mo te Iloiloga

8.1 Toe Tagi

Te toe tagi e mafai o fai mai i sose fakamasinoga io me ko te ikugafono a te Fono Tulafono a te Fenua, me ko te fakaikuga ui me ikai, te Fono Famasino Tumau i tagi i va o tino io me ko vaega mea pena, manafai te keisi tela te kope e aofia i ei, kaitalafu io me ko mea ne fakamasei tela e fakaatu ki ei te tagi e siliga atu i te \$10: *sekiseni 28 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

A te Pepa tela e Fakaasi i ei te Toe Tagi io me ko te Toe Tagi e se tau o taofi ne laua te fakagaluega o te ikuga tela ko oti ne fai, vagana i ei e isi se fakatonuga mai i te:

- te Fono Tulafono a Fenua tela ne fai ne ia te ikuga; io me
- te Fono Famasino Tumau tela e fai ne ia te toe tagi.

Te fakatonuga tenei e mafai o ave ona ko te fakatagi io me seai se fakatagi mai feitu e lua: *sekiseni 36 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

8.2 Iloiloga o Ikuga

A te Fono Famasino Tumau e mafai, mai i te ikuga io me mai i te fakatagi a sose tino tela e isi sena aia i te tagi, fai ke maua sena kopi i te faiga o te tagi io me ko te mea tenei i mua o te Fono Tulafono a te Fenua.

Mene lavea io mene seki lavea ne ia te kopi tena, mene fai a fakamatalaga io mene seki fai, a te Famasino e mafai:

- fakatafa sose fakamasinoga, ikugafono, io mese fakatonuga tela ne fai nete Fono Tulafono a te Fenua kae sui ne ia ki sose fakamasinoga, ikugafono io me se fakatonuga tela ka fai ne ia;
- fakatonu te Fono Tulafono a Fenua tela ne fai ne ia te ikugafono, fakamasinoga io me ko te fakatonuga ke toe puke ne mau ki te Fono me mai i nisi io me mai ise mea tela e fakatonu atu;
 - te Fono Tulafono a Fenua e tau o fakatonu ne ia ke taofi te faiga o te fonotaga ko te mea ko te Fono Tulafono a te Fenua ke toe puke aka a nisi mau ki te Fono kola e toe manakogina
- fakatafa a te fakamasinoga mo te fakafakatonuga ke toe fai te fakasinoga i mua o te Fono Tulafono a Fenua tela ne fai muamua ne ia te tagi i te kamataga kae fai te ikuga io me i mua o sose isi Fono Tulafono a Fenua; io me

- fai sose isi fakatonuga tela e manakogia i ei te tonu e manakogina i ei kae tuku sose fakatonuga tela e tau mo te fakatonuga: *sekiseni37(1), (3) o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

Te Fono Tulafono a Fenua e se tau o fakaaoga tena malosi o iloilo manafai te ikugafono e isi se toe tagi ne fai ki ei.

A te ikugafono, fakamasinoga io me ko te fakatonuga a te Fono Tulafono a Fenua e se mafai o iloilogina manafai te:

- 12 masina ko oti ne seke mai i te po o te masina tela ne fai i ei te ikugafono, fakatonuga io me ko te fakamasinoga a te Fono Tulafono a Fenua; mo te
- seai se faiga ne fai ne sose Famasino i lalo o tena malosi o iloilo *sekiseni37 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono a Fenua (Napa 3)*.

F:

TE KAIGA

Te vaega tenei e fakamaina ke iloa menea a mea e mafai nete Fono Tulafono a Fenua o fai i mea tau te kaiga. E:

- fakatoka ne ia menea mea kola e to iloto i te kaiga;
- fakamaina auala i te faiga, i te taimi mai mua o te Fono ke oko ki te taimi e fai ei te filifiliga;
- fakatoka ne ia te fakatakitakiga tafasili i te lei i te faiga o fonotaga i mea tau te kaiga;
- fakatoka a fakatakitakiga ki fakatonuga kola e mafai ne koe o fai.

1 Mea kola e Mafai nete Fono o fai i Keisi o te Kaiga

Onoono i te *sekiseni 5 mo te Pepa Fakapiki 1 o te Tulafono Lasi o Fono Tulafono o Fenua (Napa 3)*.

Te Fono Tulafono a Fenua e mafai ne ia a fai a mea kola e to iloto i tena malosi o fai a mea kola e tau ki kaiga, e aofia i ei:

- tuku te **laisene o avaga** i fakanofoga i vaega mea pena, e pela mo te fakatokaga ilalo o te *sekiseni 11 o te Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29)*;
- fakatagi ke **tala te avaga** manafai:
 - ≡ a laua kona e fai ke tala tela avaga ne tino Tuvalu;
 - ≡ a laua kona ne lotomalie i te taimi ne kamata i ei a fonotaga; mo te
 - ≡ te Fono ko lotomalie me seai ne fakalavelave ki te fonotaga tenei ki te talaga o te avaga, te vaega o kope o te tauavaga, te tausiga mo te fakanofoga o tamaliki: *sekiseni 5(1) o te Tulafono Lasi ki te Talaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*;
- sose fakatagi me **nofo mo oi te tamaliki** fakatonuga i lalo o te *Tulafono Lasi ki te Tausiga o Tamaliki (Napa 20)*, sei vagana e se fanotonu mo te sekiseni 5 o te Tulafono Lasi tena, io me mai lalo o te *sekiseni 12 Tulafono Lasi ki te Talaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*;
- fakatagi ki **kope tauavaga** e fai mai lalo o te sekiseni 13 o te Tulafono Lasi ki te Talaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21);
- sose fakatagi kise fakatonuga ke **tausii** i lalo o te *Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga (Napa 4)* sei vagana e se olotonu mo te *sekiseni 4 mo te 7 o te Tulafono Lasi tena*.

E mafai o avaka te tagi tenei ne tino taki tokotasi, e tokotasi e tau o nofo tumau i te fenua tena kae ko te sua tino e tau o nofo i te sua fenua iloto i Tuvalu.

Ko mea kola e to iloto i te Avaga

Mea	Taliaga	Malosi o te Fono Tulafono a Fenua
Avaga Onoono i te lua mai lalo	<i>Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29)</i>	O tuku te laisene faopopo ke avaga (<i>sekiseni 8-12</i>)
Talaga o te avaga mo nisi fonotaga kola e tau ki ei	<i>Tulafono Lasi ki te Talaga mo nisi mea tau avaga</i>	Manafai a te tokolua kona ko lotomalie, te malosi o

<p>Onoono ki te 3, 4, 5 mo te 6 mai lalo</p>	<p><i>(Napa 21)</i></p>	<p>talia:</p> <ul style="list-style-type: none"> • tala te avaga; • fakanofoga o tamaliki; • tausiga. <p>Manafai a laua kona ne se lotomalie, te mea tena e tau o ave ki fai nete Fono Famasino (<i>sekiseni 5</i>)</p>
<p>Fakanofoga o tamaliki Onoono ki te 4 mai lalo</p>	<p><i>Tulafono Lasi ki te Tausiga o Tamaliki (Napa 20)</i></p>	<p>Te fakatagi mai i te tino tela e isi sena aia (<i>e pela mo matua, tino ne nofo mo ia, tupuna</i>), malosi o tuku:</p> <ul style="list-style-type: none"> • fakanofoga o se tamaliki; • asiasi ki sose tamaliki; • tino e nofo mo kope e mafai o pokotia kiluga ki tamaliki; mo te • te togi o tupe ki se tamaliki manafai e tau.
<p>Kope a te tauavaga Onoono ki te 5 mai lalo</p>	<p><i>Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)</i></p>	<p>I fonotaga i te talaga o avaga, manafai a laua e lotomalie ki ei, te malosi onoono me koi e tau o nofo mo ia te saolotoga ki la kope:</p> <ul style="list-style-type: none"> • laua kola ne avaga; • tamaliki mai te avaga; mo te • nisi tino kola e pokotia.

		Manafai a laua e seki lotomalie, te mea ke ave ki fai i te Fono Famasino (<i>sekiseni 5</i>)
Tausiga: (fakanofoga i mea tau tupe) Onoono ki te 6 mai lalo	<i>Tulafono Lasi ki te talaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)</i>	Mai i te fakatagi a sose tino tela e fakatagi i lalo o te tulafono io me mai i mea fai i feitu tau tupe, malosi o: <ul style="list-style-type: none">• fai se fakatonuga ki te tausiga; mo te• fakatonu ke togi mo te/io me ko te fale mo nofo.

2 Avaga

Te tulafono o te Avaga e maua i te *Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29)*. Te Tulafono tenei e fakatoka ki:

- fakatapuga ki te fai o te avaga; mo te
- auala kola e tau o fai ne laua mai mua, i te taimi, mo te mai tua o te faiga o te avaga.

Te *Tulafono Lasi o Avaga (Napa 29)* e tuku foki ki te Fono Tulafono a Fenua a malosi fakapitoa ke talia ne latou a te avaga i te va o tino tokolua manafai a laua e manako o avaga ise taimi fakavave. I te keisi tenei, te Fono Tulafono a Fenua e mafai ne ia o tuku se laisene kese pena.

Koi tuai o tuku ne koe se laisene kese pena, a koe e tau o isi sou iloa i fakataputapuga i te faiga o avaga.

2.1 Fakataputapuga i te Faiga o Avaga

E isi ne fakataputapuga kola e tuku ki te faiga o avaga kola e fakasoloatu i te *Vaega II o te Tulafono Lasi o Avaga (Napa 29)*. E taua kii ke iloa ne koe menea a fakataputapuga kona kae e tau o se talia ne koe manafai e soli a fakataputapuga kona, io me fai ne koe me i te avaga tena ne fai e seai i lalo o te tulafono mai i te taimi tena.

Avaga kae tapu ona me to iloto i kaiga kola e tapu

A tino tokolua e se mafai o avaga manafai a laua e sautua lua io me kaiga pili atu. *Pepa fakapiki napa 1 o te Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29)* e fakasolo i ei me koi a tino mese tagata io mese fafine kola e tapu ma avaga.

A te avaga tela e fai kae e tapu mana avaga ona me to iloto i kaiga kola e tapu e seai se olotou malosai mai i te taimi tela ne fai i ei, kae fakaseaoga foki te faiga tena.

Te mea tena se fakalavelave ona ko fenua e foliki, mo kaiga e masani loa o fai mea fakatasitasi.

Tausaga o te olaga kola e Fakatapu

E seai se tino mai lalo o te 16 tausaga e tau o avaga. Manafai te avaga tena e fakamanuia i te va o tino kona, e tokotasi io me ko laua tokolua kona e mai lalo olotou tausaga i te 16, a te avaga tena e tau o fakaseai mai i te taimi tela ne fai i ei: *sekiseni 5 o te Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29)*.

Manafai se tino ia laua kona e fai tela avaga ana tausaga o tena olaga e nofo mai lalo o te 21 tausaga, a te taliaga tusi i te pepa mai i te tamana tonu e manakogina, vagana i ei te tino tena e seki katoa ona tausaga ko oti ne avaga mua kae ko oti ne mate io me mavae tena avaga tena: *sekiseni 7(1) o te Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29)*.

Manafai te tamana ko mate, me masei tena mafaufau io me nofo i vaka itua, te taliaga tusi i te pepa e mafai o aumai nete matua. Manafai te tamana mo te matua ko mate, e masei o la mafaufau io me galo, te tino tela e nofo i ei te tino tela e seki katoa tena 21 e manakogina ke aumai tena taliaga: *sekiseni 7(1) o te Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29)*.

Te Failautusi Fakamau Aoao e mafai ne ia o fai kese avatu te taliaga tena manafai:

- manafai e seai se matua, tamana io me ko te tino tela ne tausi aka ne ia; mo te
- ko oti ne fai ne ia se sukesukega ke mea tena me ko te faiga o te avaga tena e lei katoatoa: *sekiseni 7(1)(a) o te Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29)*.

Manafai te taliaga e se talia ne tino kola e fakatino atu e tau o aumai ne latou te taliaga, a te Failautusi Fakamau Aoao e mafai ne ia o kese avatu te taliaga tena manafai te se taliaga tena e se tau kae kafai te manakoga o laua kona e manako ke fai tela avaga: *sekiseni 7(1)(b) o te Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29)*.

Avaga te tino tela ko oti ne avaga

E seai se avaga i te va o tino kola ko oti ne avaga fakalei loa. Manafai e isi se avaga pena ne fai e tau o fakaseai mai i te taimi loa tela ne fai: *sekiseni 6 o te Tulafono ki te*

Faiga o Avaga (Napa 29). E mafai foki te faitu tena mese agasala i te ofa tulafono, tela e iloa me ko te avaga uke.

2.2 Tukuga o te Laisene Fakavave ki te faiga o te Avaga

I te masani, a te Pepa o Fakailoa e tau o ave nese tino e tokotasi ki te Failautusi , 21 aso mai mua koi tuai o tuku nete Faulautusi te Pepa ke Avaga: *sekiseni 8 mo te 9 o te Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29).* I te lasiga o keisi, avaga e fai i pepa fakavave ona ko tino kona e fai ke fai tela avaga ne mafaufau iloto i te 24 ki te 48 itula. I vaega keisi penei, a laisene fakavave penei e tau o tuku nete Fono Tulafono a Fenua. I te lasiga o avaga i Tuvalu e fai i vaega laisene fakavave penei.

Te Fono Tulafono a Fenua e tau o tuku ne ia te laisene penei manafai e lotomalie a ia me:

- e isi se pogai i te tulafono me se tau o fai te avaga tena:
 - ≡ Me ko laua e kaiga i te kaiga kola e tapu?
 - ≡ E lei loa te faiga o te la avaga i lalo o te tulafono?
- te taliaga tela e manakogina ko oti ne maua:
 - ≡ Me koi te faitu tela e seki katoa tena 21 tausaga o tena olaga, ko oti ne maua te taliaga a tena tamana?
 - ≡ Manafai e se aumai i te tusi, fakailoa ki te tamana, io me ko te matua ke vau ki te Fono koi tuai o fai te ikuga.
 - ≡ Masaua kafai te tamana ko talia ne ia kae ko te matua e se talia ne ia, e seai se mea e mafai nete matua o fai i te tulaga tena;
- te Failautusi ki te Malo ko oti ne ave ki ei te fakailoaga i te uaelesi e uiga ki te fakatagi tena
- te taliaga o te fakatagi e tau i faitu katoa: *sekiseni11(2) o te Tulafono Lasi i te Faiga o Avaga (Napa 29).*

Manafai a fakanofoga konei e fa ko lotomalie koe ki ei, te laisene fakavave tena e mafai o tuku. Te fakamauga o miniti i te faiga o te fonotaga a te Fono e tau o fakamau fakalei kae ke fai katoa ne ia a fakanofoga ki te faiga o te avaga.

2.3 Te Faiga o te Fonotaga ki te Laisene Fakavave

Te fonotaga tenei e tala ki tino. Te tino tela e isi se faitu e teke ei a ia ki te faiga o te avaga tena e saoloto fua o avaka ne ia.

E tau o sili ne koe sose vaega fesili ki feitu e lua kona e manako o fai tela avaga, ke tauto, ke fesoasoani atu kia koe ki te filifiliga me tau o tuku ne koe te laisene o avaga fakavave.

I te taimi e lotomalie ei koe me i fakanofoga katoa kona ko oti ne fakataunu, ko mafai ei ne koe o tuku te laisene o avaga fakavave.

I te taimi e ave ne koe te laisene, ikona ko mafai ei o fai te fakamanuiaga o te avaga tena, me fai fua i te malo io me i te Lotu, e tau o fai foki loa i te aso foki loa tena.

2.4 Fakalavelave Masani

A keisi e masani o avaka i te Fono Tulafono a Fenua tela te laisene fakavave e avaka ne ia e penei:

- e tapu i te avaga ona me to iloto i kaiga kola e tapu ;
- e tokotasi te tino ne avaga kae ne seki tala tela avaga;
- te taliaga e seki maua, me tusi i te pepa, io me ko matua ne fanatu;
- a te matua ne taofi ke moa ke ulu atu ki te Fono nete Kilaaki i te taimi ne fai ei te fonotaga i te mea tena.

E ia te Fono te filifiliiga ki te fakataunuga o fakanofoga ki te faiga o te avaga i laisene fakavave ke fakataunu fakalei i te fonotaga i mea kona.

3 Talaga o te Avaga

Manafai te va fakatau avaga ko se lei kae ko tokolua kona ko manako ke gata te avaga, se tino ia laua kona e mafai ne ia o avaka ke tala tela avaga.

Te tulafono mo auala i te faiga ke tala te avaga kona e fakasolo manino atu i te *Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*.

3.1 Mea kola e mafai o fai nete Fono Tulafono a Fenua

A Fono Tulafono a Fenua e mafai ne ia o fai a keisi ki luga i te talaga o avaga manafai a:

- feitu katoa o te keisi ne tino Tuvalu; io me

- mana oti ne kamata te fonotaga, a faitu katoa ki te avaga ko oti ne lotomalie ki ei; mo te
- te Fono ko lotomalie me seai se fakalavelave lasi ki te mea tena (e pela me koi te tino e nofo ki ei a tamaliki, te tausiga o tamaliki io me ko te talaga o te avaga).

Manafai e tokotasi te tino e galo i Tuvalu i te taimi e kamata i ei te fonotaga, te Fono e se mafai ne ia o fai te keisi vagana i ei te faitu tena ko talia ne ia i te tusi i te taimi ko oti ne kamata i ei a te Fonotaga. Te faifaiga tena e fakaasi i ei me i te sua faitu ko iloa ne ia mesea te mea tena, kae ko lotomali ki ei, te pepa ki te talaga o te avaga mo ana fakanofoga kona i ei. Manafai te tusi o te taliaga ne tusi mai mua o te faiga o te fonotaga ko oti ne kamata, a te sua faitu e tau loa o ave te pepa ki ei kae ke aumai ne ia se fakaasiga me ko oti ne maua ne ia te fakatagi tena.

E **tau** o ave te faiga o te fonotaga ki te Fono Famasino Tumau manafai:

- e fakatau me ka isi io me mafai o isi se fakalavelave lasi tela e mafai o tau ki te talaga o te avaga; io me
- te sua faitu e seki lotomalie ki ei.

3.2 Pogai kola e mafai ei o Tala te Avaga

Te *Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)* e talia ne koe ke tala te avaga i vaega e tolu:

- E tasi te faitu ki te avaga e se loto ke moe fakatau avaga a laua; io me
- Te avaga ne mafai ona mene fakaloilo, fakamatakutaku io mene fakatau se; io me
- Te avaga ko se mafai loa o toe fai ke lei.

I te keisi o pogai kola e 2 muamua, te faitu tela e pokotia e mafai ne ia o avaka ke tala tela avaga, e fano ki nisi fonotaga kola ne fai ilalo i te *Vaega IV* o te Tulafono: *sekiseni 8 o te Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*.

Manafai te pogai me i te avaga ko se toe mafai o fai ke lei, te Fono e tau o lotomalie mai i mau ki te Fono me i te avaga ko se toe mafai o fai ke lei. A mau ki te Fono e mafai o aofia i ei (*kae se gata fua i kona*):

- sula i te tapu; io me
- tiakina te avaga kae seai se pogai tau; io me
- kaitaua; io me
- se tokotasi o laua ko oti ne fakapatonu nese tino o te fakaimasaki mese tino e masei tena mafaufau kae e se mafai o lei tena masaki; io me

- ona ko tulaga ko oko ki ei ko se toe mafai o isi se fakamoemoega ko te sua tino ke mafai o fakatumau te tulaga fakatau avaga: *sekiseni 9(2) o te Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*.

3.3 E Ave pefea te Keisi i te Talaga o te Avaga ki te Fono

Te *Tulafono Foliki ki te Talaga o Avaga (Fono Famasino)*(Napa 21) e fakasolo atu i ei auala i te faiga o te fonotaga ke tala te avaga.

Te Fonotaga e kamata i te pepa tela e fakamau i ei a te tagi. Te pepa tela e fakamau i ei te tagi tela ko te Fomu1 kae e tau o fakaasi i ei a mea konei:

- igoa/fakatuatusiga o feitu e lua;
- galuega a te tino tagi;
- te igoa o te fafine kae seki avaga;
- manafai e tautonu, te igoa, fakatuatusiga mo te galuega a te tino tela e tu ki ei te tagi tela e fai mene sula i te tapu mo ia tena
- te koga ne avaga i ei;
- te koga e nofo i ei;
- te avaga ko se toe mafai o toe lei;
- te fakamatalaga, te pogai tela e autu ki ei feitu tena e avaka ne ia te keisi ke tala te avaga;
- e seai loa se fonotaga muamua ko oti ne fai i te avaga tenei. Manafai ne isi se fonotaga muamua i te keisi tenei me iloto io me itua o Tuvalu, e tau o fakaasi i konei: *tulafono foliki 5 mo te 6 o te Tulafono Foliki ki te Talaga o Avaga (Fono Famasino) (Napa 21)*.

Te tino tagi e tau o:

- saina kae tusi te po o te masina i te te pepa tena e tusi i ei te tagi mo te po o te masina tena e fakamau i ei te tagi i te Ofisa o te Fono;
- tuku ke fakamau nete Kilaaki o te Fono, fakatasi mo kopi e lua mo te setifiketi o te faipoipo (te kopi o te setifiketi tela ne fakapatonu): *tulafono foliki 8 o te Tulafono Foliki i te Talaga o Avaga (Fono Famasino) (Napa 21)*.

I te taimi e oti ei ne fakamau te pepa e tusi i ei te tagi, te Kilaaki a te Fono ke aumai ne ia te pepa kami ki te faiga o te tagi, tela e fakatoka atu ne ia a te taimi mo te koga e fai ei te tagi.

A te kopi o te pepa tela e tusi i ei te keisi mo te pepa kami e tau o ave tonu loa ki sose tino tela e tusi tena igoa iluga i te pepa o te tagi, i te Fono, e se mutana ifo i te 8 o aso mai mua o te faiga o te tagi.

I nisi keisi kola e tai kese te faiga te Fono e mafai:

- mafaufau me ko se mafai o ave tonu loa ki te tino a te pepa e tusi i ei te tagi mo te pepa kami kae e mafai o fai se fakatonuga ke fakaaoga te sua vaega avega o pepa e pela mo te fakasalalau i te nusipepa: *tulafono foliki11(4) o te Tulafono i te Talaga o Avaga (Fono Famasino)(Napa 21)*;
- fakaseai te taimi tela e fakagata i ei.

Manafai se faitu e tasi e se fanatu i te taimi o te fakamasinoga, e manakogina ke fakapatonu nete tino tela ne ave ne ia te pepa mene ave loa: *tulafono foliki14 o te Tulafono Foliki ki te Talaga o Avaga (Fono Famasino) (Napa 21)*.

3.4 Fakamasinoga

Ko te mea ke mafai o tala te avaga, e manakogina ko te tino tagi e tau o nofo i te Fono i te taimi tena. E pela mo muna a te Famasino Maluga ne fai i te keisi o ***Kesia Martin v Graeme Leigh Martin Case No. 2/03***:

“e tasi fua te auala i te fakapatonuga e talia i keisi i te tala o avaga ko te avaka o mau ki te Fono. Manafai a faitu o te tagi e se olo atu, e se mafai o isi ne mau ki te Fono. A te pepa tela e tusi i ei a te tagi e seai tena ko te fakapatonuga, se fakamatalaga fua ki te keisi tela te tino tagi e taumafai o fakapatonu.”

E ui mafai te tino tagi e nofo i te fakamasinoga, te Fono e se mafai ne ia o fai te keisi vagana te tino tela e tu ki ei te tagi e nofo i te fakamasinoga io me ko te fakapatonuga ki te avega o te pepa o te tagi ki te tino tena e avatu ki te Fono.

Te fakamasinoga i te talaga o avaga i te Fono Tulafono a Fenua e **mafai o fai manafai ko lotomalie**, tela la a pepa e tau o onoono fakalei mene lotomalie ki ei a faitu ki te fakamasinoga.

- Manafai te faitu e tasi e nofo itua atu o Tuvalu, te taliaga e tau o tusi i te pepa. Te mea tena e tau o fai mana ito ne kamata a fakamasinoga kae e tau o avaka a pepa tauto i te e fakapatonu i ei te avega o pepa (*te mea tenei e fakapatonu ne ia me i te sua faitu e iloa foki ne ia mesea te mea tenei e fai, kae ne laotomalie ki te pepa tena ke tala te avaga mo fakamunafa i ei*).
- Manafai te tusi o talia ne tusi mai mua o te fakamasinoga, te sua faitu e tau o ave ki ei a te pepa kae ke fakailoa mai ne ia me ko oti ne maua ne ia a pepa kona.
- Te taliaga e tau o tusi i se pepa manafai te sua faitu ese oko atu ki te Fono.

Manafai e isi se fakakinauga, te Fono Tulafono a Fenua e se mafai ne ia o fai te mea tena kae e tau o ave ne ia te mea tena kite Fono Famasino Tumau.

Te Fono e tau o fakalogologo i mau ki te Fono kola ne tauto e uiga ki pogai kola e fakavae ki ei te talaga o te avaga.

E ui ei a mau ki te Fono ka avaka i ei me ko se toe mafai o lei te avaga, te faiga tena ese taofi neia te Fono i tena tiute onono fakalei me mata te avaga tena ko se toe mafai o toe fai ke lei.

Te Fono e tau o fuafua ne ia te mafa o mau ki te Fono, i te paleni me tefea e tai mafa atu, ko te mea ke mafai ne ia o fuafua fakalei me mata te avaga ko se toe mafai o fai ke lei tela e fakatonuga ke tala te avaga ko tau o tuku. Ko tena uiga e tau mo koe o maua lei me tau loa o tuku kae se ko tena uiga ko fakamatalaga e isi.

Manafai a feitu e manako ke fakaavanoa se taimi ke faipati aka latou i nisi mea, ko tena uiga e tau o tolo atu te fakaikuga o te keisi ki te sua taimi. I te keisi tenei, a te po o te masina tela e toe fai i ei te fakamasinoga tenei e tau o tuku: *tulafono foliki17(2)* o te *Tulafono Foliki ki te Talaga o Avaga (Fono Famasino)(Napa 21)*.

Fakaleiga

Manafai te fakamasinoga ne avaka ona ko te se toe mafai o fakalei te avaga, te Fono e tau, mai mua tuku tena ikuga, tolo te fakamasinoga ki te leva e tolu masina, ko te mea ke avanoa ki feitu o fai fakalei a la kesekesega. Ikona ko fatoa mafai ei o tuku te ikuga.

Te Fono e mafai ne ia o se taumafai o fakalei manafai:

- e fakatau a ia me i te taumafaiga ke fakalei te tauavaga e seaise lei e mafai o maua mai i ei; io me
- e tau o isi ne pogai fakapitoa me kaia e tau ei o tala te avaga fakavave: *sekiseni 10* o te *Tulafono Foliki ki te Talaga o Avaga (Napa 21)*.

3.5 Tukuga o te Fakatonuga o te Talaga o Avaga

I te taimi e oti katoa a mau ki te Fono kola ne avaka ne fakalogologo a ia ki ei kae ko te fakaleiga ko oti foki ne taumafai ki ei, e mafai ne koe o tuku te talaga o te avaga manafai a koe ko lotomalie me i feitu katoa e lua ko oti ne fakatau ne lau a fakanofoga kola i lalo i te Tulafono, kola e fakatoka atu i te *Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*.

Te nofo lei o tamaliki

I fonotaga i te talaga o te avaga kola a tamaliki (*me ko tamaliki ne tamaliki tonu a te tauavaga, tamaliki puke io mese tamaliki a se tino ne avaga tokotasi*) te lei o tamaliki se vaega taua, ke pau te faiga ki feitu katoa o te avaga: sekiseni 12(1) o te Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21).

Ki vaega likiliki i te faiga o fakatonuga i te lei o tamaliki, onoono ki te 4.1 mai lalo.

E ui loa a feitu katoa o te tagi ko lotomalie ke tala te avaga, kae ko laua e se lotomalie i fakatokaga e lei ei a la tamaliki, e seai se pogai tau e se tau ei o tuku ne koe te fakatonuga ke tala te avaga. E pefea loa te feitu tena, e tau o tuku ne koe se fakatokaga mo te lei o tamaliki i te vaitaimi tena ke oko ki te taimi e oti ei ne fakatoka te feitu tena.

I te taimi e tuku ei ne koe te fakatonuga me ko tala te avaga kae fai ne koe se fakanofoga mo te lei o tamaliki i se vaitaimi toetoe tena, te keisi ke ave ki te Fono Famasino Tumau. I te taimi e maua ei ne ia te keisi, te Famasino e tau o tuku ne ia ne fakatonuga me kafai pefea te faiga o te keisi tena.

Te fakatonuga ke tala te avaga

Te fakatonuga ke tala te avaga e tau o manino fakalei:

- te po o te masina tela ne tala i ei te avaga;
- a fakanofoga likiliki ki tamaliki;
- sose tupe tausi e tau o togi – e togi pefea kae mafea.

A te fakatonuga ke tala te avaga e tau o fakagalue mai i te taimi tela ne fai ei te fakatonuga.

I te taimi e tuku ei te talaga o te avaga, te Fono e tau o ave ne ia te setifikeit o te talaga o te avaga ki te:

- te Failautusi Aoao; mo te
- ki feitu takitasi o te keisi, manafai e manako ei.

Te Failautusi Fakamau Aoao e tau o faulu te setifiketi kiloto i te Tusi o Avaga Tala: *sekiseni 11 o te Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21).*

3.6 Fonotaga kola e tau atu ki ei

I fonotaga i te talaga o avaga i lalo o te *Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*, te Fono e mafai ne ia o fai nisi fakatonuga. A mea kona kola e tau atu ki:

- fakanofoga o tamaliki (*mana isi*);
- kope o te tauavaga; io me
- tausiga.

Ki te Fono Tulafono a Fenua ke fai ne ia nisi fakatonuga aka, a feitu e lua e tau o lotomalie mai tua i te taimi ko oti ne kamata i ei a te faiga o fonotaga mo te Fono e tau o lotomalie me seai se fakalavelave lasi e tau atu ki fonotaga kola e tau ki ei. Onono ki te *sekiseni 5 o te Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*.

3.7 Te Fakasologa o mea e tau o fai i te Talaga o Avaga

Te fakasologa i te pepa tena e fakatoka atu i te sua laupepa e taua te fakatokaga tenei mana tala te avaga.

Te fakasologa o mea e tau o fai mana tala te Avaga

Mea kola e mafai nete Fono o Fai

A laua katoa ne tino Tuvalu?

Manafai te tino e tokotasi e nofo i tua atu o Tuvalu, e tau a laua o tusi a la tusi me ko lotomalie a laua ke tala tela avaga mo te fakapatonuga mene ave loa te pepa tela e fakaasi ei te mea tenei

A laua ko oti ne lotomalie ke tala tela avaga?

A koe e isi fua sou malosi o fai te keisi tena manafai a laua kona ko lotomalie ki ei.

Ko isi ne fonotaga mua pena ko oti ne fai, kola e tautonu ki kope a te tauavaga, te fakanofoga o tamaliki io me ko te tausiga?

Manafai ao, ko talia ne feitu katoa a fonotaga katoa kona?

A fonotaga kona e faigata io me matua fakalavelave ki mea kona?

E tau o avaka ne koe te keisi ki te Fono Famasino Tumau manafai:

- a feitu katoa e seki talia ke tala te avaga io me ki fonotaga kona e tau ki ei; io me
- manafai te fonotaga e tau atu ki ei e faigata io me isi ne fakalavelave lasi ki te tulaga tena.

Pepa a tusi i ei te tagi

A te tino tagi ko oti ne fakafonu fakalei ne ia te Fomu 1 kae ne aofia i ei a fakamatalaga katoa kola e manakogina?

A te tino tagi ne faulu te setifiketi avaga io me ko te kopi o te setifiketi tela ne fakapatonu?

Manafai seki fai, toe fakafoki te pepa tena e tusi i ei te tagi ki te tino tagi ke fakafonu fakalei.

Taliaga

E mata a feitu ne talia ne laua – manafai a laua tokolua e galo katoa, e mata a laua ko talia ne laua a mea katoa kona e tusi atu, i te po o te masina mai tua o te taimi ne kamata a fonotaga kona?

E mafai fua o fai ne koe a tagi penei manafai a feitu katoa e loto ke tala tela avaga.

Pogai e mafai ei o tala te avaga

Ko oti ne avaka a mau ki te Fono kola ko lotomalie koe ki ei me i te avaga ko se toe maua o toe fakalei?

E tau mo koe o lotomalie me i te avaga ko se toe mafai o toe fakalei.

A Fonotaga kola mua e tau atu ki ei

E mata a feitu katoa kona ko talia katoa ne laua a fakatokaga kola ko oti ne fai ki tamaliki, tausiga mo te vaega o kope a laua fakatauavaga?

Manatua me i te lei o tamaliki se vaega taua i te filifiliga tena.

E mafai fua o fai ne koe te fakatonuga pena manafai a feitu katoa ko talia ne laua. Manafai e se mafai, ave te keisi ki te Fono Famasino Tumau.

Fakaleiga o te Tauavaga

E mata a te taumafaiga ke toe lei te tauavaga e iku manuia?
E mata e isi ne pogai kese tela ne tau ei o ave te talaga o te avaga fakavave?

Vagana i ei te Fono ko oti ne fakapatonu ne ia me se tau o toe fakalei te tauavaga tenei ona me se toe mafai o fakalei io me isi loa ne pogai kola ko tau loa o tala te avaga, e tau o tolo te faiga o te fonotaga ki te sua taimi i te leva e se siliga atu i te 3 masina ko te mea ke fakasaoloto a laua kona ke fai fakalei a la kesekesega

Fakatonuga

E mafai ne koe o tuku te talia ke tala te avaga mo sose fakatonuga e tau atu ki te fakanofoga o tamaliki, tausiga o tamaliki mo kope fakatauvaga.

Te saolotoga o fai a la toe tagi**3.8 Saolotoga o Toe Tagi**

A te saolotoga o toe tagi e mafai o fakagalue ne sose feitu o te keisi. Te faiga tenei e tai faigata loa ona ko fakamasinoga i te Fono Tulafono a Fenua e mafai fua o fai manafai a feitu e lua e lotomalie ki ei.

4 Fakanofoga o Tamaliki

Te Fono Tulafono a Fenua e mafai ne ia o fai ne ia a keisi o fakinauga ki luga i fakanofoga o tamaliki i lalo o te *Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)* io me i lalo o te *Tulafono Lasi ki te Tausiga o Tamaliki (Napa 20)*.

Fakamatalaga o te tamaliki

E ui loa te *Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)* e se fakamaina ne ia me sea te tamaliki ki te tulaga o te tausiga io me ki te fakanofoga, i te keisi o ***Kesia Martin v Graeme Leigh Martin Case No. 2/03***, te Famasino Maluga ne fakamatala ne ia te “tamaliki” me ko te tino tela ana tausaga mai lalo o te 18 i te matua. Ko tena uiga a te fakatonuga ki te fakanofoga o tamaliki e fai fua ki tamaliki kola olotou tausaga i te matua e nofo mai lalo o te 18 tausaga i te matua.

A setifikei o Aso-fanau e tau o avaka ke fai mene mau ki te Fono i te matua o tausaga o te tamaliki. Manafai te setifiketi o te Aso-fanau e se mafai o fakatoka, te tino tagi e tau o fai ki te Fono ke talia ke fai te Fono kae seai. A te taliaga e mafai fua o talia manafai e lave a mau ki te Fono a te tulaga tena.

4.1 Te Tulafono Lasi ki te Talaga o Avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)

Te *Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga* e fakatoka ne ia me fai ne ia pefea nete Fono a te fakanofoga o tamaliki i vaega mea pena i keisi i te talaga o avaga. Onoono i te 3.5 tena mai luga.

Manafai a koe e se lotomalie me ko lava a fakatokaga ko oti ne fai io me fai mo te lei o tamaliki, e tau mo koe o se talia te talaga o te avaga io me tuku atu te talaga ki te sua taimi: *sekiseni 12(2) o te Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*

Te kilokiloga me ko lava a fakatokaga kola ko oti ne fai io me kafai mo tamaliki, e tau o fai ne koe ke avaka ne mau ki te Fono me:

- te tulaga o te tamaliki i te taimi tenei;
- nea a fakatokaga fou kola ko oti ne fakatoka;
- nea lagona o tamaliki i te koga e fakanofu latou ki ei, kae maise loa manafai a tamaliki ko matua.

Sose fakatonuga tela e isi sena aia i te fakanofoga o tamaliki:

- e se tau o seki mo sose tulafono io me ko kasitamu kola e fakagalua iloto i Tuvalu, mo te
- e mafai o aofia i fakatonuga kona:
 - ≡ fakanofoga o tamaliki, te tino tela e tausii ne ia a tamaliki mo te tino io me ko te feitu tela e mafai o fano o asiasi ki te tamaliki;
 - ≡ te tino tela ia ia a kope kola e mafai o pokita i ei sose tamaliki;
 - ≡ te tausiga o tamaliki: *sekiseni 12(4) o te Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*.

4.2 Te Tulafono Lasi ki te tausiga o Tamaliki (Napa 20)

Te Tulafono tenei e fakatoka ne ia me i sose tino e mafai o fakatagi ki se fakatonuga e autu tonu ki:

- te fakanofoga o sose tamaliki; mo te
- te saolotoga o asiasi ki te tamaliki a te matua mo te tamana: *sekiseni 3 o te Tulafono Lasi ki te tausiga o Tamaliki (Napa 20)*.

Te fakatagi e mafai o avaka ne “sose tino”. E masani ko te tamana, io me ko te matua, te fakamatua, tuaina io me ko te fakamatua, taina, io me ko te tuagane.

4.3 Mea ke aofia i te Filifiliga a te Fono

Koi tuai o fai te fakatonuga me fakanofa kia ia a tamaliki te Fono e tau o:

- fai te sukesukega fakalei ki tulaga katoa ko e aofia i te keisi tena; mo te
- fai ke avaka a mau ki te Fono io me ko te lipoti tela i tena fakatau me ko tau ona ko te manakogina ke fai te mea tonu.

I te faiga o te iloiloga o te fakatagi, te Fono e tau o fakatautau ne ia me sea te me tafasili i te lei ki te tamaliki, i te taimi nei mo aso mai mua: *sekiseni 3(1)(a) o te Tulafono Lasi ki te tausiga o Tamaliki (Napa 20)*. E tenei e toe mea taua ke filifili ki ei te Fono: *sekiseni 3(3) o te Tulafono Lasi ki te tausiga o Tamaliki (Napa 20)*.

Te Fono e **se** o filifili ne ia mai ise isi fakatauga aka me i te tagi a te tamana e tai maluga atu i te tagi a te matua io me ko te tagi a te matua e tai maluga atu i te tagi a te tamana i fonotaga kola e fai ki te fakanofoga o tamaliki: *sekiseni 3(1)(b) o te Tulafono Lasi ki te tausiga o Tamaliki (Napa 20)*.

Te Fono e mafai ne ia o fakatonu ke avatu se lipoti mai i te Tino Galue mo te Lei o tino. Te Tino Galue mo te Lei o tino ka fai ne ia fakafesililiga gutu mo feitu kola e tu i te tagi tena, matua mo nisi kaiga aka foki. Te lipoti ka fakamatala ne ia a vaega taua mo tala tuku fakasolopito, kae fai ne ia ne fautuaga mo aso mai mua o te tamaliki tena.

A Fautuaga kona ne fai nete Tino Galue mo te Lei o tino i tena lipoti e taua ki. E fesoasoani ki te Fono i te faiga o te iloiloga me sea te mea tafasili i te lei mo te olaga o te tamaliki.

Onoona i te keisi o ***Faalo Liai v Puatalo Pasama (HC 39/03)***, tela e fakapati fakamaina ne ia te taua o te fai o te sukesukega maea kae o filifili te mea tafasili i te lei ke fai ki te tamaliki.

4.4 Tuu a Tuvalu mo te Fakanofoga o Tamaliki

Te tiute i te faiga o tu a Tuvalu e taua kii i te filifiliga me fai pefea te fakanofoga o tamaliki. Te tulafono e fai mai me i sose fakatagi ki te fakanofoga o tamaliki e fano ki fakanofoga ilalo o te *Tulafono Lasi o Manafa (Napa 22)*.

Te fakalavelave e nofo i te tamaliki tela e fanau mai ne matua kola e seki avaga. I te keisi tenei, manafai te tamaliki ko katoa ana tausaga te matua kola e fakamatea, te tamaliki e mafai o fakatonu ke nofo mo tena tamana e pela mo te fakanofoga o tu a Tuvalu: *sekiseni 3(5) Tulafono Lasi ki te tausiga o Tamaliki (Napa 20)*; *sekiseni 20(2) Tulafono Lasi o Manafa (Napa 22)*.

4.5 Te Faiga o te Fakatagi ki te Fakanofoga o te Tamaliki

Te fakatagi e tau o fai ko te mea ke fakailoa ki te Fono Tulafono a te Fenua. E fakaasi i ei a mea konei:

- koi e avaka ne ia te fakatagi;
- a igoa o tino kona e iloto i te tagi;

Te fakatagi e mafai o fakatagi ke:

- ko te fakanofoga mo te vaitaimi toetoe ke fai manafai e tau; mo te
- te Fono io me ko te Tino Galue mo te lei ke fakatoka ne ia te lipoti ki te tulaga ko nofo i ei te tamaliki, kae ke avaka ne fautuaga.

A sose tino tela e isi sena aia e tau o ave sena kopi i te fakatagi tena kae ke sala ne fesoasoani i lalo o te tulafono.

4.6 Te Fonotaga i se taimi fakavave

Sose fakatagi ki se fonotaga i se taimi fakavave e tau o fai i loto i te 2 o aso mai te taimi tela ne avatu i ei tena pepa o te fakatagi.

Te pogai e fai ei te fonotaga fakavave ko te mea:

- filifili me koi e tau o fakanofoga ki ei te tamaliki mo se taimi toetoe, kae ke oko ki te taimi tela e fai ei se fonotaga ki te kisi tenei.
- o fakatonu ki te faiga o fonotaga mai mua; e pela mo mau kola ne avaka ki te Fono me pefea nei te tulaga o te tamaliki tena e fakatagi ki ei a tino i te keisi tenei kae ke fakatagi kise lipoti mai i te Tino Galue mo te lei o tino;
- e fai ne ia ko te mea ke fakaasi a lagona o tamaliki, manafai ko matua lei tela ko mafai ne latou o faipati.

4.7 Te Fonotaga Fakaoti

Te pogai o te Fonotaga fakaoti e fai ona:

- fakalogologo ki mau kola e avaka ki te Fono mai i feitu kola e tu i te Fono mo io me ko olotou tino molimau;
- fakalogologa ki mau ki te Fono mai i tamaliki, manafai ko matua lei;; mo te
- mafaufau ki te lipoti mo fautuaga kola e avaka.

4.8 Fakatonuga kola e tau o Fai

A te fakanofoga o tamaliki e mafai o fai. Ka fakatulaga ne ia me koi te tino tela e tau o nofo ki ei te tamaliki, kae ke fakatoka foki me ko te faitu ke talia ke mafai o asiasi sale ki te tamaliki.

E ui loa te fakanofoga e tau o fakaasi fakalei, me koi e asiasi sale ki te tamaliki e tau o fakanofu ki te mea tela e lotomalie ki ei a faitu o te keisi.

4.9 Mea kola e fakaaoga i te faiga me koi e fakanofu ki ei a tamaliki

Te pepa e fakasolo i ei me fakanofu pefea a tamaliki tenei i te sua laupepa e fakatoka i ei a auala taua e tau o fakaasi te faiga o te filifiliga me fakanofu pefa a tamaliki i lalo o te *Tulafono Lasi ki te tausiga o Tamaliki (Napa 20)*.

Te Pepa e fakasolo i ei te faiga me Fakanofoga o Tamaliki

Manafai e lotomalie ki ei a feitu kola e tu i te tagi:

Manafai a feitu e lua o te tagi e se olo atu, e mata a koe ko oti ne lotomalie ki mea katoa kola ne avaka i te pepa tela e tusi i ei te tagi, fakamau te po o te masina tela ka fai i ei te fonotaga?

E mata e fai mo te lei o te tamaliki io me ko tamaliki?

E mata e pela mo te faiga o tu a Tuvalu?

E mata ne fakatoka foki ne ia me koi te feitu tela e asiasi mo te tausiga o tamaliki?

Manafai te tali ki mea katoa kona e ao, fai a fakatonuga kola ne manako ki ei.

A Feitu ki te Tagi ne seki lotomalie:

A feitu ki te Fono e tau o fai olotou mau ki te Fono kae tauto.

Mafaufau:

- te mea tela e tafasili i te lei mo tamaliki – onoono ki te mea e manako ki ei te tamaliki manafai ko matua lei;
- te lipoti mo te lei o tamaliki;
- a vaega tu a Tuvalu kola e se olo tonu mo te tulafono;
- te *Tulafono o Manafa* e fakaaoga i te tagi?

E manako koe ki ne mau ki te Fono faopopo? Manafai ao, fai **se fakanofoga fakavave i se taimi toetoe** kae fakatonu:

- koi e tau o nofo mo tamaliki i te vaitaimi toetoe tenei koi tuai o fai te toe fonotaga;
- te sukesukega ki tulaga o te tamaliki e tau o fai kae ke lipoti ki te Fono;
- a te po masina e tau ei o fai te toe fonotaga o te tagi tenei ke fai.

Fakatonuga

E mafai ne koe o fai a fakatonuga konei:

- fakanofoga o tamaliki;
- feitu e asiasi ki te tamaliki; mo te
- tausiga o tamaliki.

Saolotoga o toe tagi

4.10 Fakamafuliga o te Fakatonuga

A fakatokaga e mafai o fakamafuli. Manafai a fakatulaga ko mafuli, ko tena uiga sose feitu o te tagi e mafai o fakatagi ke fakamafuli a te fakatonuga ki te fakanofoga o tamaliki. E mafai o avaka te feitu tenei manafai ko isi se tino i te tagi tenei ko toe avaga.

4.11 Toe tagi

A te saolotoga o toe tagi ki te Fono Famasino Tumau. Te fakatagi e tau o fakamau iloto i te 21 aso. Te Fono e tau o fakailoa ne ia ki feitu kola e tu i te Fono.

5 Kope Fakatauavaga

I fonotaga i te talaga o avaga, te Fono e mafai o fai ne ia a fakatonuga katoa kola e mafaufau a ia ki ei e manakogina io me manako a ia ki ei ki te faiga me koi te tino e isi sena saolotoga ki kope kona:

- a laua kona ne avaga;
- e isi ne tamaliki o te avaga (mene tamaliki ne fanau i te taimi o te avaga, tamaliki puke io mene tamaliki a se tagata io me ko te matua); io me
- e isi aka foki ne nisi tino e tau o tu i te tagi tenei: sekiseni 13(1) o te *Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga* (Napa 21).

A feitu ki te tagi e tau o lotomalie ki mea katoa kola ka tusi ki loto i te fakatonuga tela ka tuku nete Fono Famasino a te Fenua i lalo o te *Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga* (Napa 21). Onoono i te 3.1 tena mai luga.

5.1 Te Faiga o te Fakatagi i te vaega o kope o Tauavaga

A fakatagi e tau o fai e pela mo pepa fakatagi ke tala te avaga.

Te fakamunaga e fai penei:

- “Te tino tagi e fakatagi ke ave a kope kola i Nui kia ia ke oko ki tena mate, kae mai tua ki ana tamaliki kola ko – loane, Patuki mo Filipi.”

Koi tuai o fai te fakatonuga, te Fono e tau o maua ne ia a mau ki te Fono ki te feitu tena mai i feitu e lua kola ne avaga.

5.2 Fakatonuga ki te vaega o kope Fakatauavaga

Te Fono e mafai ne ia o fai a Fakatonuga kola e se lei io me ese olotonu mo nisi tulafono, io me ko tu a Tuvalu.

A fakatonuga kona e mafai o aofia i ei a mea konei:

- te vaega o kope; mo te

- te avega o kope; mo te
- te tukuga o kope; mo te;
- tausiga, me se tino ki te avaga io mese tamaliki io me ko sose tino aka tela e pokotia: *sekiseni 13(3)(b) Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*.

Te fakatonuga a te Fono tela ki kope i te fonotaga i te talaga o te avaga ke fakagalue:

- ke oko ki te taimi e fai ei te filifiliga o te fonotaga; io me
- ke oko ki te taimi e tala i ei te avaga.

5.3 Fakamafuliga o te Fakatonuga

Manafai ko mafuli a fakatulagaga, a feitu ki te tagi e mafai o fakatagi ke fakamafuli te fakatonuga ki saolotga ki kope ko te mea ke fakasae i ei a fakamafuliga kona: *sekiseni 15 o te Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*.

6 Tausiga

Te tausiga e mafai o fai mo tamaliki mo/io me ko te avaga i feitu e lua 2:

- e pela mese vaega i te fonotaga i te talaga o te avaga i lalo i te *sekiseni 13(3)(b)(iv) o te Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga (Napa 21)*; io me
- se fakatagi a se tino tela e fakatagi me i te sua tino aka e isi sena tiute ke fai i lalo i te tulafono io me i lalo o tu faka-Tuvalu i lalo o te *Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga (Napa 4)*.

6.1 I lalo i Fonotaga i te Talaga o Avaga

Te fakatonuga tenei se vaega e fakatagi ke maua i pepa fakatagi ke tala te avaga.

Te Fono e tau onoono ki tulaga tau tupe o feitu e lua. Te tulaga tau tupe o feitu e lua e tau o avaka i mau ki te Fono io me ko pepa kola e tauto kae avaka ki te Fono, fakatasi ki ei ko pepa kola e fakapatonu ki ei e fakapiki ki pepa tauto kona.

A ffeitu e tasi e mafai o talia ne ia ke togi se aofaki tupe mo fesoasoani ki te avaga mo tamaliki.

Te Fono e tau o iloilo ne ia me koi tau o tuku se fakatonuga ki te tausiga o te avaga mo tamaliki i te tulaga tenei.

Te Fono e tau o tuku se vaega fakatonuga penei manafai ne lotomalie ki ei a feitu katoa o te tagi ki te tausiga. Manafai e seai se lotomalie ne maua, ko tena uiga a te tagi tenei ko tau o avaka ki te Fono Famasino ke fai i ei.

6.2 Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi (Napa 4)

Sose tino e mafai ne ia o fakatagi ki te Fono ko te mea ke fai ne ia se fakatonuga ke i te sua tino e tau o tausiga ne ia te tino tela e isi sena tiute ki ei i lalo o te Tulafono io me ko tu mo faifaiga faka-Tuvalu.

Te faiga tenei e aofia i ei a laua kola ne avaga, mo la tamaliki, te matua tela seki avaga mo ana tamaliki, a tamaliki, tupuna, io me ko kaiga. A te vaega tino pena e tau o fakaasi ne ia me ia ia seki amanaia i te taimi muamua, mene seki ai aka loa ne tupe ne maua ne ia muamua mai i tino kola e tau o tausiga atu kia ia.

6.3 Te Faiga o te Pepa Fakatagi fai se Fakatonuga ke Tausi Ilalo i te Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga (Napa 4)

Te Pepa Fakatagi e fai ki te Fono o fakailoa i ei tau tagi (*i te Fomu F3*). Te Fono ka ave ne ia te pepa fakatagi tena ki te sua feitu kae fakaasi i ei te po o te masina tela kafai i ei te fonotaga.

6.4 Pogai kola ka mafai ei o fai se Fakatonuga ke Tausi

Te Fono e tau o mafaufau me isi se tiute o tausiga a te tino tena i lalo i te tulafono io me i tu mo faifaiga faka-Tuvalu: *sekiseni 3 o te Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga (Napa 4)*.

Te Fono e tau o fai ne ia se sukesukega fakalei ki tulaga kona e fakaasi iloto i te pepa fakatagi. Kae maise i ei, te Fono e tau o masaua ne ia a mea konei:

- tausiga o te matua o te tino tela ka manuia i te pepa fakatagi tenei ne fai;
- te tulaga o te tino tela ne avaka tena pepa fakatagi tenei; mo te
- sose mau aka ki te Fono tela e manakogina: *sekiseni 3(2) o te Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga (Napa 4)*.

I te taimi e oti ei ne onoono te Fono ki mau kola ne avaka, kae ne maua ne ia me isi se tiute i lalo i te tulafono io me ko tu mo faifaiga faka-Tuvalu o tausi te tino tena, te Fono e mafai ne ia o fai se fakatonuga ke tausi te tino tena.

6.5 Te Pepa e Fakamau i ei te Faiga o te Tausiga

Te pepa tela e fakamau i ei te faiga o te Tausiga i te sua laupepa e fakatoka i ei a te auala tela e tau o fai manafai e mafaufau koe ke tausi a koe e pela mo te fakatokaga i lalo o te Tulafono o Tausi (*Nisi Fakanofoga*) (*Napa 4*).

Te Fakasologa i te Faiga ke Tausi

<p>Tiute ilalo o te tulafono io me ilalo i tu mo faifaiga faka-Tuvalu</p> <p>E isi se tiute ilalo i te tulafono io me i tu mo faifaiga faka-Tuvalu ko te tino e tu ki ei te tagi ke taua ne ia te tino tagi?</p>
<p>E tau o isi se tiute o tausi i lalo i te tulafono io me i tu mo faifaiga faka-Tuvalu ke tausi ne ia</p>
<p>Tulaga o tino i te tagi</p> <p>Ne tulaga o tino konei e kau i te tagi? E manakogina ne koe a mau ki te Fono i te vaega tenei.</p> <p>Ko fia tausaga o te matua o te tino tenei e fai tena pepa fakatagi?</p> <p>Ne tulaga maumea totino o te tino tela e tu ki ei te tagi?</p>
<p>Ne seki amanaia</p> <p>A te tino e tu ki ei te tagi ne seki amanaia loa ne ia te tino tena ke fai ne ia ne mea ki ei io me ke fai ana tusaga o tausi kola e tau ki te tino fakatagi tena?</p> <p>E tau mo koe o lotomalie me i te tino e tu ki ei te tagi ne seki amanaia loa ne ia ke tausi ne ia fakalei.</p>
<p>Fakatonuga</p> <p>E mafai ne koe o fai se fakatonuga ke tausi – e maina fakalei mesea te mea a te tino e tu ki ei te tagi e tau o fai io me togi kae kia ai. E mafai ke fakatoka te fakanofga, io me ke togi tupe io me ke fai katoa a mea e lua kona.</p>
<p>Te Saolotoga o Toe Tagi</p>

6.6 Fakagaluega o te Fakatonuga ke Tausi

Manafai ko oti ne fai te fakatonuga ke tausi kae e se fakalogo ki ei te sua feitu, te Fono e mafai ne ia o fai se fakatonuga o fakagalue i ei te tausiga. Ko te mea ke mafai o fai se fakatonuga pena, te Fono e tau o aofia i tena filifiliga a mea konei:

- ko tulaga o te keisi; mo te
- tulaga maumea totino o te tino e tu ki ei te tagi: sekiseni 4(1) o te *Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga* (Napa 4).

Te Fono e mafai ne ia o fakatonu:

- ke togi nete tino e tu ki ei te keisi io me ko sose tino aka tela e sui ne ia te tino tela ne tagi;

- te tino e tu ki ei te tagi e tau o fakatoka ne ia te koga mo nofo te tino tagi;
- sose tuku fakatasiga tela e lei o tupe io me ko te fakanofoga tela e fakatau te Fono me lei: *sekiseni 4(2) o te Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga (Napa 4)*.

Manafai te Fono Tulafono a Fenua e fai ne ia se fakatonuga ke fakagalue i te tausiga ki te tino tela e tu ki ei te tagi tela e nofo i te sua fenua i tua o te malosi o te Fono, te fakatonuga tena e sei sena malosi sei vagana ko oti ne fakapatonu mai nete Fono Famasino: *sekiseni 4(2) o te Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga (Napa 4)*.

6.7 Fakamafuliga o te Fakatonuga

Te Fono e mafai ne ia o fakamafuli te fakatonuga ki te tausiga i sose taimi iluga i te pepa fakatagi mai i sose feitu ki te tagi: *sekiseni 6(1) o te Tulafono Lasi o Tupe mo Tausi Kaaiga (Napa 4)*.

6.8 Toe Tagi

Sose feitu ki te tagi e mafai ne ia o toe tagi iloto i te 21 aso mai i te ikuga a te Fono Tulafono a Fenua ki te Fono Famasino.

PEPA FAKAPIKI 1:

**FOMU E FAKAAOGA I AGASALA OFA
TULAFONO**

FOMU E FAKAAOGA I AGASALA OFA TULAFONO:

1. Tiati
2. Pepa Kami o te Tino Sala;
3. Pepa Tauto i te Avega o Pepa a te Fono;
4. Pepa Fakamaoni ke futi te tino sala ;
5. Pepa Kami ki te Tino Molimau;
6. Pepa Fakamaoni o te Fakasalaga;
7. Pepa Fakamaoni ke tausi te tino sala;
8. Pepa ke tausi te feagaiga (me isi io me seai se tino io mese mea ke fakapatonu ki ei);
9. Pepa Fakamaoni o te Fakasalaga (mana fakasala tupe kae se oti io me se togi kae ke pei ki te falepuipui);
10. Fakailoaga me toe tagi.

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

TIATI

I TE FONO TULAFONO A FENUA I

OFA TULAFONO KEISI NAPA. /200

SGTte Pulisimani i

FAKAASI IKONEI me

o te fenua ko Nui
(igoa mo te fakatuatusiga o te tino sala)

i te po
(te po o te masina tena ne fai ei te agasala)

i
(te koga ne fai ei te agasala tenei)

iluga i te fenua ko a koe ne
.....
(fakamatalaga toetoe o te agasala)

tela e taia i lalo o te sekiseni
.....
(sekiseni mo te igoa o te Tulafono Lasi)

NE FAI i mua, te Pelesitene o te Fono Tulafono a Fenua i te po , o te masina ko
200....

Pelesitene o te Fono Famasino a Fenua

**TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA
PEPA KAMI TINO SALA**

I TE FONO TULAFONO A FENUA I
OFA AGASALA KEISI NAPA. /200...

KIA:
(igoa mo te fakatuatusiga o te tino sala)

Ko fakatonu atu a KOE ke oko mai koe ki mua o te Fono tena e fakaasi atu mai luga
tela e fai i i te
po o te i te taimi o tali a te tiati kia koe:

..... *taia i lalo o te*
(Igoa o te sala) (Sekiseni mo te igoa o te
Tulafono Lasi)

Me i te po o 200... a koe ne
.....
.....
(Fakamatalaga o te agasala)

PO o te masina 2002

Famasino o te Fono Tulafono a Fenua

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

I TE FONO TULAFONO A FENUA I

OFA AGASALA KEISI NAPA. /200...

PEPA FAKAMAONI I TE AVEGA O TE PEPA

AU,, se tino o te fenua o

E TAUTO kae fakaasi me i te po o te masina 200... ne ave ne au te pepa kami ki te tino sala tela e pau tena fakatuatusi mo te tino tenei ne ave ne au ki i teA te kopi o te Pepa Kami e tenei e avatu neau kae fakamailoga ki te 'A'.

I te taimi ne fai ie te avega tena, ne fakaasi neau iluga i te Pepa Kami tena te aso mo te masina ne ave te pepa tena kia

.....

Sainaga

NE TAUTO I
I te po o te masina 200...

I oku mua,

Famasino

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

I TE FONO TULAFONO A FENUA I

OFA AGASALA KEISI NAPA. /200...

PEPA FAKMAONI O PUKE TE TINO SALA

KIA: Ki Ofisa Pulisimani i Tuvalu.

PUKE MAI
(igoa o te tino tela e tau o puke mai)

Ke tu i mua o te Fono i te po o te masina 20... (i te koga).....
.....o tali ki te tiati tela ne fai kia ia ne

..... te Ofisa o Pulisimani i Funafuti
(Igoa o te Pulisimani)

Kae fakapatonu ki te tauto me ia,..... (igoa o te
tino sala), i Funafuti i te po o 2002 ne
seki fanatu koe ki te Fono Tulafono o Fenua i , i te taimi tela ko oti ne
avatu te pepa kami ke vau koe, tela e taia i lalo o te
..... (sekiseni mo te igoa o te Tulafono Lasi)

PO o te masina 200...

Famasino o te Fono Tulafono a Fenua

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

I TE FONO TULAFONO A FENUA I

OFA AGASALA KEISI NAPA. /200...

PEPA KAMI KI TE TINO MOLIMAU

KIA :

ONA ME KO ISI se tiati ko oti ne avaka nete
(igoa o te Pulisimani) o te Ofisa o Pulisimani o Tuvalu me

I te po o 200... i te
..... (koga) ne fai ne ia te agasala ko te
(fakamatalaga toetoe o te agasala) tela e taia i lalo o te
..... (sekiseni mo te igoa o te Tulafono
Lasi)

KAE iloa aka ne au me ia koe e mafai o tuku io me ave ne koe ne mau lei ki te Fono
mai i te faitu tela e avaka ne ia te keisi

KAE ko koe e se fia vau ki te Fono mai i tou loto malie loa.

Tela la a KOE e fakatonu atu ke tu mai koe i mua o te Fono i te po
o te masina o 200... i te taimi
o fai tau mau ki te Fono ki te mea e iloa ne koe e uiga ki te mea tena.

PO o te masina o 200....

Famasino o te Fono Tulafono a Fenua

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

I TE FONO TULAFONO A FENUA I

OFA AGASALA KEISI NAPA. /200...

TE PEPA MAI TE FONO KI TE FAKASALAGA

KI: Ki Ofisa o Pulisimani katoa iloto i Tuvalu mo te Ofisa pule i te falepuipui i

..... (igoa o te tino sala) i te po
o 200... ko oti ne fakasala i mua o te Fono i te agasala ko te ...
..... (fakamatalaga o te Agasala) tela e taia i lalo o te
..... (sekiseni mo te igoa o te Tulafono Lasi)

KAE ko te Fono tena e fakaasi atu mai luga ko oti ne fakamasino ne ia a
..... ki te agasala tena kae ke pei ki te falepuipui i te leva e 3 masina
mai i te po o te masina tena ne fakasala ei a ia.

KOUTOU Ofisa Pulisimani, ko fakatonu atu ke puke a ia tenei
..... Ke puke fakalei a ia tenei ki te falepuipui kae ke ave a ia tena ki te
Ofisa Pule i te Falepuipui tela ko fakatonu ko te mea ke puke ne ia kae pei ki te
falepuipui ki te leva (leva o te taimi i te
falepuipui)

SAINA ne au i te po o te masina 200...

FAMASINO O TE FONO TULAFONO A FENUA

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

TE PEPA MAI TE FONO KE TAUSI TE TINO TENA NE TIATI

I TE FONO TULAFONO A FENUA I

OFA AGASALA KEISI NAPA. /200...

KI: Ofisa Pulisimani katoa iloto i Tuvalu mo te Ofisa Pule i te Falepuipui i te Falepuipui i Funafuti

..... (igoa) ko oti ne aumai ki oku mua i te puke maiga ke tali ne ia te tiati tela ko oti ne avaka kia ia me fai pela mene

.....
(fakamatalaga toetoe ki te tiati mo te fakamatalaga ki te agasala)

A koutou Ofisa Pulisimani, ko fakatonu atu ke puke te tino tenei o ave a ia fakatasi mo te Pepa tenei mai i te Fono ki te Ofisa tela e Pule i te Falepuipui tela ko fakatonu atu ke puke a ia tena ki te falepuipui kae ke tausī fakalei ke oko ki te po
o te masina 200... kae toe aumai a ia ki mua o te Fono i

I te po o te masina 2002 i te taimi i te taeao/afiafi.

SAINA ne au i te po o te masina 2002

Famasino o te Fono Tulafono a Fenua

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

FEAGAIGA KE TAUSI (ME SEAI /ISI SE TINO KE TAUSI NE IA)

I TE FONO TULAFONO A FENUA I

OFA AGASALA KEISI NAPA. /200...

AU, tenei e saina atu mai lalo, e fakamaoni i ei me ia au e isi saku kaitalafu ki te Tupu Fafine ko Elisapeta II i te aofaki tupe tela e tusi i tafa o toku sainaga tela e mafai o puke malo kae ke togī oku kope manafai a te fakanofoga tenei e se fakataunu.

FAKATASI MO TINO KOLA KE FAKAMAONI;

Matou, konei e saina atu mai lalo, ko kaufakatasi a matou o fakapatonu me ia matou e isi ne motou mea e tau o tuku ki tena Malu te Tupu Elisapea II te aofaki tupe tela e tusi i te sua feitu i omotou sainaga ki te mea tenei, ke avaka ke puke malo a nisi kope o matou manafai a nisi fakanofoga konei e se fakataunu.

PO o te masina 200... .

Sainaga	Fakatuatusiga	Fakamainaga	Aofaki Tupe
---------	---------------	-------------	-------------

Te fakanofoga iloto i te fakamaoniga tenei ne saina e penei:

a) manafai te tino tenei e tu i mua o te Fono i te po o te masina 200 , i te o tali a te tiati tela e taia i lalo i te ko tena uiga te pepa fakamaoni tenei e tau o se fakaaoga, kae e mafai o fakagalue;

b) manafai te tino tenei e tausi ne ia te nofo filemu iloto o tino kae ke fai foki ne ia a uiga lei ki tino katoa ke oko ki te taimi e fakalogologo ki ei te Fono i te keisi tenei tela e pepa fakamaoni tenei e tau o fakase aoga ke ui ei e mafai o fakagalue;

c) manafai te tino tenei e tu atu i mua o te Fono i te po o te masina 200... , i te taimi kae ke fai tena mau ki te Fono i te tiati tela e taia i lalo o te tena te pepa fakamaoni tena e tau o se fakaseaoga kae kafai e se fai ne ia e fakagalue e iloa a te pepa tenei.

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

PEPA FUTI MAI TE FONO ONA KO TE FAKASALAGA KAE E SE MAFAI IO ME SE OTI TE TOGIGA O TE SALA TUPE A KE PEI KI TE FALEPUIPUI

I TE FONO TULAFONO A FENUA I

OFA AGASALA KEISI NAPA. /200...

KI: Ofisa Pulisimani iloto i Tuvalu mo te Ofisa Pule i te Falepuipui i

ONA LA a tela se tino
..... i te aso tenei ne fakasala i oku mua i te agasala tenei:

Te Agasala e fakasala i ei
Fakamatalaga toetoe o te Agasala

Kae ko oti ne fakamasino a ia tena ki te agasala tela e tau mo ia o togi tena sala tupe e io me kafai ese togi a te sala ke pei ki te falepuipui o te Tupu Fafine i kae ke tausi ki te leva e ona ko te tino tena e seki togi tena sala tupe.

Te mea tenei ko fakatonu atu ei a Ofisa Pulisimani ke puke a ia tena kae ke ave a ia ki te falepuipui tenei kae ke tuku a ia ki te Ofisa Pulisimani tela ka fakatonu atu ke pei a ia tenei ki te falepuipui a ia tena kae ke tausi a ia i kona ki te leva e mai i te aso ke oko ki te aso tela e togi ei ne ia te sala tupe e \$ e pela mo te fakailoaga mai luga.

PO o te masina 200 .

Famasino.

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

FAKAILOAGA O TE TOE TAGI

I TE FONO TULAFONO A FENUA I

KEISI TOE TAGI NAPA. /200...

I TE MEA TENEI I Keisi Ofa Tulafono Napa /200...

I TE VA:

Tino Toe Tagi

Mo

Tino Tu ki ei te Tagi

KI: Te Kilaaki o te Fono Famasino a te Fenua.

KO FAKAILOA ATU me ia au, te Tino Toe Tagi, i te fonotaga tena mai luga e manako au o toe tagi ki te (sala io me me ko te fakasalaga) tela ne tuku nete Fono Tulafono a te Fenua tena i te po o te masina 200

FAKAMATALAGA LIKILIKI O TE TIATI

.....
.....
.....

(fakaasi a mea likiliki o te tiati)

FAKAMATALAGA LIKILIKI O TE FAKASALAGA

.....
.....
.....

(mea likiliki o te sala)

MAI ILUGA i pogai kola:

1. (pogai o te toe tagi)

2.

PO o te masina 200 .

Tino Toe Tagi.

PEPA FAKAPIKI 2:
FOMU I TAGI I VA O TINO

FOMU I TAGI I VA O TINO:

- 1. Pepa Kami i Tagi i Va o Tino**
- 2. Fakamatalaga o te tagi - Kaitalafu ;**
- 3. Fakamatalaga o te tagi – Se fai te mea tela e tau ona ko te tiute;**
- 4. Pepa Tauto i te avega o te pepa;**
- 5. Pepa kami ki te Fono i tagi i va o tino;**
- 6. Fakailoaga o te Toe Tagi.**

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

PEPA FAKAILOA O TE TAGI

I loto i te Fono Tulafono a Fenua

Keisi i va o tino napa.

I TE VA O:

Tino Tagi

Mo

Tino e Tu ki ei te Tagi

KIA:

.....
(te igoa o te Tino e Tu ki ei te Tagi)

A KOE ko fakatonu atu ke tu atu koe ki mua o te Fono tela e fai i
..... (tusi te fakamatalaga likiliki i konei) i te
po o te masina 200 i te itula e o tali ki te fakatagi tela ne fai kia koe
ne (tusi ikonei te igoa o te tino)

Te Fakamatalaga o te Tagi e fakapiki atu ikonei.

KAE KE MANATUA me kafai e koe e se oko atu ki mua o te Fono tela ko oti ne fakailoa atu a te Fono e mafai o fakalogologo kae fai tena filifiliga ki te tagi i te taimi tena e galo ei a koe.

I te po o te masina 200 .

Famasino o te Fono Tulafono a Fenua

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

I loto i te Fono Tulafono a Fenua

Keisi i va o tino napa.

I TE VA O:

Tino Tagi

Mo

Tino e Tu ki ei te Tagi

FAKAMATALAGA O TE TAGI

1. Te Tino Tagi i taimi katoa se kamupane tela e fakatoka ne ia a mea inu malosi ki tino o kae fakatele tena koga togi mea inu malosi ki tino;
2. E pela mese vaega o te fakaasiga tena mai luga, a te kaitalafu e A\$ 44.80 ne tuku i Funafuti ki te Tino e tu ki ei te Tagi.
3. E ui lo uke a fakamasauaga ko oti ne avatu, e seai loa se togi kai fai mai ki ei. Tela la te Tino Tagi e fakatagi ki te aofaki e A\$44.80.
4. Te Tino Tagi e manako ke fakafoki atu te pasene i te aofaki tela i te taimi tena e manatu ki ei tena Malu te Fono e lei.

MO te Tino Tagi e fakatagi ke:

1. Te aofaki e A\$ 44.80 ;
2. Pasene ;
3. Te Togi o te Fono

PO o te masina

200...

Tino Tagi

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

I loto i te Fono Tulafono a Fenua

Keisi i va o tino napa.

I TE VA O:

Tino Tagi

Mo

Tino e Tu ki ei te Tagi

FAKAMATALAGA O TE TAGI

1. Te Tino Tagi i taimi katoa e nofo tumau i .Te Tino e tu ki ei te Tagi se tino e nofo tumau i Funafuti i te taimi ne fai ei te uiga tenei ikona;
2. I te po o te masina 2004, te Tino Tagi ne tele iluga i tena pasika takivae i te auala lasi i tafa o te sitoa o te Fusi i te taimi ne tela mai ei te tino tenei e tu ki ei te keisi i tena pasikaiti kae se lavea ne ia te Tino Tagi kae ne fepaki mo te pasika takivae. Ona ko te mea tena ne tupu, te Tino Tagi ne masei tena pasika takivae.
3. Ona ko te fakatamala mo te se faeteete o te Tino e tu ki ei te Tagi, te Tino Tagi ne oko ki ei te mafatia kae masei ana mea kona e fakaasi atu mai luga.

FAKAMATALAGA O TE FAKATAMALA MO TE SE FAETEETE

Te Tino e tu ki ei te Tagi ne seki faeteete i te taimi tena mene:

- a) Seki lavea ne ia me pefea te mao o te pasika takivae a te Tino Tagi;
- b) Ne fakatele tena pasikaiti kae ne fepaki mo te Tino Tagi;
- c) to makini te fakatelega;
- d) fakatele kae seai se fakaeteete e tuku ne ia ki nisi tino kola e fakaaoga ne latou foki te auala.

FAKAMATALAGA O POKOTIAGA KI TE TINO TAGI

Toe faitega o te Pasika takivae e A\$50.00

Te Tino Tagi ne isi foki ne ona koga ne pakia feoloolo kae ne poi foki ona ko te

fakalavelave ne tupu (onoono ki te Lipoti mai i te Nesi tela e fakapiki atu kae tusi foki te po mo te masina 2002)

4. I tafa i ei, te Tino Tagi e fakatagi ki te pasene i te aofaki tela e tau o togi i te aofaki mo te leva tela e fakatau te Fono me lei.

MO te Tino Tagi e fakatagi:

1. Fakamaseiga kola e gata i te A\$60;
2. Pasene;
3. Togi o te Fono

PO o te masina 200 .

Tino Tagi

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

I loto i te Fono Tulafono a Fenua

Keisi i va o tino napa. /200...

PEPA TAUTO I TE AVEGA O TE PEPA

Au, (igoa/fakatuatusiga)

E Tauto, kae fai atu penei:

1. Ne fai neau i te po o te masina 200 , i iloto i Tuvalu ne ave neau kia a te kopi tonu o te Pepa kami i tagi i te va o tino fakatasi mo Fakamatalaga o te Tagi i te po 200 , a te kopi tena e fakaasi atu kae fakamailoga ki te A;

2. I te taimi tela ne ave ne au te kopi kae ne fakamailoga neau i te taimi tena, i te aso o te masina mo te vaiaso tena ne ave ei ne koe te mea tena mai luga.

TAUTO i

I te po o te masina 200

I oku mua,

Famasino

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

I loto i te Fono Tulafono a Fenua

Keisi i va o tino napa. /200...

PEPA KAMI I TAGI I VA O TINO

I TE VA:

Tino Tagi

Mo

Tino e tu ki ei te tagi

KIA: (igoa o te tino molimau)

ONA ME I TE pepa kami i tagi i va o tino mo fakamatalaga o te tagi ko oti ne fakamau i te tagi i te va o te tino tagi tena mai luga mo te Tino e tu ki ei te tagi.

KAE ONA ME a ia tena e fakaasi atu mai luga (*tusi te igoa o te Tino Tagi io me ko te Tino e tu ki ei te Tagi me tefea te mea e tau o tusi*) ko oti ne fakatagi ki te Fono ko te mea ke tuku ne ia te pepa kami ki te tino molimau i tagi i va o tino kia koe ke fai tau mau i mua o te fonotaga tena.

Tela la a KOE e fakatonu atu ke fanatu koe ki te Fono tela e fai i te _____ i te po o te masina _____ 200 _____ i te itula _____ e o fai tau mau ki te Fono e tena e fakaasi atu mai luga te tagi tena i te feitu tena.

SAINA ne au i te po _____ masina _____ 200 _____ .

Famasino o te Fono Tulafono a Fenua.

TULAFONO LASI O FONO TULAFONO A FENUA

FAKAASIGA O TE TOE TAGI

I TE FONO TULAFONO A FENUA I

MEA KOLA E MAFAI O FAI I TAGI I VA O TINO

NAPA O TE TOE TAGI.

I TE MATAUPU I Keisi i va o tino Napa:

I TE VA:

Mo te Tino Tagi

Tino e tu ki ei te Tagi

Kia: Te Kilaaki o te Fono Famasino o te Fenua i

KO FAKAILOA ATU me ia AU, te (Tino Tagi / Tino e tu ki ei te Tagi) i te fonotaga tena e fakaasi atu mai luga e mafaufau o fai tau toe tagi ki te ikuga tela ne fai nete Fono Tulafono o te Fenua i te po o te masina 200 me:

(fakaasi i konei te ikuga tena)

MAI i pogai me:

(tusi i konei a pogai o te toe tagi tena)

PO o te masina o 200

Tino Toe Tagi

PEPA FAKAPIKI 3:
FOMU I KEISI TAU TE KAIGA

FOMU I KEISI TAU TE KAIGA:

- 1. Fakatagi ke tala te Avaga**
- 2. Fakailoaga o te Fakatagi – Fakanofoga o Tamaliki;**
- 3. Fakailoaga o te Fakatagi – Tausiga;**
- 4. Pepa kami;**
- 5. Pepa Fakamaoni i te Avega;**
- 6. Pepa Fakamaoni i te Avaga;**
- 7. Tali.**

I TE FONO TULAFONO A FENUA

I

MEA E FAI NETE FONO I KEISI TAU TE KAIGA

Keisi i mea tau te kaiga Napa.

I TE VA O:

Tino Tagi

Mo

Tino e Tu ki ei te Tagi

FAKATAGI KE TALA TE AVAGA

(Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga: Tulafono foliki o te Talaga o Avaga (Fono Famasino))

KIA: Te Fono Tulafono o te Fenua

Au se tino Funafuti Tuvalu fakatagi ki te malu o te Fono ke tala taku avaga mo te Tino e tu ki ei te Tagi ona ko te pogai me te ma avaga ko se toe mafai o lei .

1. I te 1998 au ne avaga fakaipoipo kia i te Falesa i te fenua ko Vaitupu ;

2. Te Tino e tu ki ei te Tagi mo au ne nofo fakatasi i te . Te Tino e tu ki ei te Tagi se kavaka. Au e nofo mo tamaliki i ;

3. E tokolua a tamaliki i te avaga:

Igoa:
Igoa:

Aso fanau:
Aso fanau:

4 Au e nofo tumai i kae ko au nei e nofo i Funafuti nei. Te Tino e tu ki

ei te Tagi e nofo i _____ kae galue mo _____ ;

5. Au e se galue i taimi katoa ona ko au e nofo o tausi a ma tamalilikil. A taku avaga se kauvaka.

6. I loto i te olaga o te ma kaiga mai te vaitaimi tenei e galo ei a ia o galue i vaka i tua i te lasiga o taimi, e soko faeloa te puapuagatia o toku olaga i taku avaga. Te mea tenei e masani o tupu manafai e kona io me vale taku avaga. Te mea tenei ko fai nei mose amoga mafa ki toku olaga;

7. I te po _____, ne mavae ei maua mo taku avaga ona me ko fita au i uiga taka fiatoa o taku avaga kia au. Au ne nofo i oku kaiga. I te taimi tena, ne isi ne taumafaiga ne fai ke toe fakalei a maua ko te mea ke toe foki mai a ia ke nofo tasi a maua. Te fakalavelave, ne toe kamata o ta ne ia au i mua o toku kaiga. Mai i te mea tena, ne toe mavae a maua i te po _____, ne seki toe soko loa a maua mo te Tino tela e tu ki ei te Tagi mai i te taimi tena kae seki toe mafaufau loa au ke toe soko maua ona ko ona uiga kona kia au.

8. Mai tua i te mavaega a maua, ne vau o puke a tamaliki kae seai saku iloa io mese taliaga. E ui loa a tamaliki e omai o asi au, au e fakatau me i tamaliki e sili atu ke fakanofa ke nofo ia au aua ona ko uiga kona o taku avaga tagata mo te fakamatalaga me ia ia se kauvaka tela i te lasiga ona taimi e nofo i vaka i tua. I te taimi tenei a latou e nofo nei mo matua o taku avaga tagata mai i te po _____. Au e manako ko te fakanofoga o ma tamaliki e tokolua ke nofo ia au ako te Tino tela e tu ki ei te Tagi mo ana matua ke mafai o ke mafai o aumai io me olo a tamaliki o asi ko tena uiga i ei a tamaliki ke saoloto oloolo sale ia maua.

Au e talitonu me tena foki te mea tafasili i te lei mo tamaliki.

9. I tafa, au e manako foki ke tausi mai au mo ma tamaliki ke fakatonu nete Fono te la fakanofoga. Ke amanaia te tulaga tenei e nofo i ei a matou. A te tausiga ka tumau loa pena ke oko ki te taimi tela me koi te tino ia maua e toe avaga;

10. E fakapatonu ne au me seai ne fonotaga e fai i se isi aka ki te avaga tenei.

Tela la au e fakatagi ki te malu o te Fono tenei ke fakaseai aka te avaga a maua kae ke fai ne ia se Fakatonuga ki te fakanofoga mo te tausiga kona e fakaasi atu mai luga.

I te po _____ masina _____ 2002

Tino Tagi

I TE FONO TULAFONO A FENUA

I

MEA E FAI NETE FONO I KEISI TAU TE KAIGA

Keisi i mea tau te kaiga Napa.

I TE VA :

Tino Tagi

Mo te

Tino tu ki ei te Tagi

FAKAILOAGA O TE FAKATAGI

KO FAKAILOA ATU me i te Tino Tagi e mafaufau o fakatagi ki te Fono Tulafono o te Fenua i te sua fonotaga a latou i te po o te masina i te taeao/afiafi kise Fakatonuga ilalo o te sekiseni 3(1) o te Tulafono ki te Tausiga o Tamaliki mo mea konei:

1. Me i te Tino Tagi ke tuku ki ei te fakanofoga o te tamaliki, , tela ne fanau i te po ;
2. Ko te Fono ke fai ne ia ne fakanofoga ki te faiga o te mea tenei i fakanofoga konei:
 - ko te fakanofoga mo te vaitaimi tena o te tamaliki ke tuku kia tela e nofo nei mo te tamaliki;
 - ko feitu e lua o te keisi ke fakatoka ne fakamatalaga a laua kae ke ave ki te Fono iloto i te aso;
 - ko te Lipoti ke fakatoka iloto i te days ke fakamatala likiliki ke filifili nete Fono nete Ofisa tela e tautonu tena galuega ki mea pena i te fenua tena ko ;
 - nisi fakatonuga kola e mafaufau a te malu o te Fono me tau.
3. Saolotoga ki feitu e lua ke fakatagi

I TE PO o te masina 2002

Tino Tagi

I TE FONO TULAFONO A FENUA

I

MEA E FAI NETE FONO I KEISI TAU TE KAIGA

Keisi i mea tau te kaiga Napa.

I TE VA :

Tino Tagi

Mo te

Tino tu ki ei te Tagi

FAKAILOAGA KI TE FAKATAGI

KO FAKAILOA atu me i te Tino Tagi e mafaufau o fakatagi ki te Fono i te po o te masina Oketopa i te 10.00 i te taeao ki se Fakatonuga mai lalo o te sekiseni 3 (1) o te Tulafono Lasi o Tupe mo tausi Kaiga (Napa 4) i fakanofoga konei:

1. Ko te Fono e fakatonu ne ia te tausiga ke togi nete Tino e tu ki ei te Tagi ki te Tino Tagi o sui atu ana tamaliki kola e nofo mo te Tino Tagi i te aofaki tela e filifili kae talia nete Fono:

(tusi ikonei a te igoa o te tamaliki)

2. Ko te Fono ke fai ne ia nisi fakatonuga kola e fakatau a ia me lei ki te tagi tenei;
3. E saoloto a sose feitu o te tagi ke fakatagi.

I TE PO o te masina 2002

Tino Tagi

I TE FONO TULAFONO A FENUA

I

MEA E FAI NETE FONO I KEISI TAU TE KAIGA

Keisi i mea tau te kaiga Napa.

I TE VA :

Tino Tagi

Mo te

Tino tu ki ei te Tagi

PEPA KAMI

Kia: tusi ikonei te igoa o te Tino e tu ki ei te Tagi tena mai luga
(fakatua tusiga)

KO FAKAILOA ATU me ia koe e tau o tu atu i mua o te Fono i
i te po o te masina 200 i te ituala e i te taeao/afiafi,
manafai a koe e manatu me tau, tela ka fola atu ki mua o te Fono te Fakatagi (a te kopi
e tena e fakapiki atu) o te tagi tena mai luga, e pela mo fakamatalaga kola ne fai kia koe
kola e fakaasi iloto i te Fakatagi tenei me kafai a koe e se tu atu i te Fono, a te Fono ka
mafai o fakalogologo ki te Fakatagi e ui ei a koe e galo ikona.

I TE PO

o te masina

200

Famasino

MANATUA manafai e mafaufau koe o tu io me manatu ke fai au fakamatalaga io me ko
te tagi i te Fakatagi io me fai te sose fakatagi ne koe loa, e tau mo koe o vau ki te Fono i
te taimi mo te koga tela e fakaasi atu i te Pepa Kami.

I TE FONO TULAFONO A FENUA

I

MEA E FAI NETE FONO I KEISI TAU TE KAIGA

Keisi i mea tau te kaiga Napa.

I TE VA :

Tino Tagi

Mo te

Tino tu ki ei te Tagi

PEPA FAKAMAONI EI TE AVEGA

AU,

Se tino

E TAUTO kae taku tonu atu me:

1. I te po 200 , ne ave ei ne au kia (tusi te igoa o te tino ikonei) a te kopi o te Pepa Fakatagi mo te Pepa Kami ki te mea tena mai luga ne tuku ne au kia ia te Pepa Kami fakatasi mo te Pepa Fakatagi kola e fakapiki tasi
2. E iloa ne au te tino tena ne tuku neau te Pepa Fakatagi mo te Pepa Kami ona me iloa ne au a ia.

SAINA

TAUTO ne

I Funafuti

I te po o te masina 2003

I oku mua,

Famasino o te Fono Famasino Fakamatuatua / Komisina fai Tautoga

I TE FONO TULAFONO A FENUA

I

MEA E FAI NETE FONO I KEISI TAU TE KAIGA

Keisi i mea tau te kaiga Napa.

I TE VA :

Tino Tagi

Mo te

Tino tu ki ei te Tagi

PEPA FAKAPATONU KI TE AVAGA

Au,

(fakatuatusiga)

E TAUTO kae taku tonu atu me;

1. Ia au ne seki mafai o faulu a te pepa e fakapatonu i ei te ma avaga io mese kopi mai i te Ofisa i te fakamauga i te tusi fakamau o avaga ona:

(tusi ikonei te pogai)

2. Au ne avaga kia _____ se tino _____ i te po
o _____ 200 . Te igoa o taku avaga kae seki avaga maua ko
3. I te taimi ne avaga ei maua, au ko _____ oku tausaga o toku olaga ako tau
avaga ko _____ tausaga o tena olaga. I te taimi tena au ko taka i ei e pena foki
tau avaga koi taka.
4. Te avaga ne fakamanuia ne (tusi ikonei tena igoa mo tena tulaga)

NE TAUTO NE

I Funafuti

I te po _____ o te masina _____ 2003

I oku mua,

Famasino o te Fono Famasino Fakamatuatua/Komisina fai Tautoga

I TE FONO TULAFONO A FENUA

I

MEA E FAI NETE FONO I KEISI TAU TE KAIGA

Keisi i mea tau te kaiga Napa.

I TE VA :

Tino Tagi

Mo te

Tino tu ki ei te Tagi

TALI

AU, te Tino e tu ki ei te Tagi e tali ki fakamunaga kola iloto i te Pepa Fakatagi i te fonotaga tenei kae fai me i fakamatalaga kola e fakasolo atu i te Pepa Fakatagi e se tonu:

Au e se talia neau me i te Tino Tagi e tau o tuku kia ia te taliaga ki te talaga o te ma avaga kae fakaasi neau ki te Fono ke fakaseai te Pepa Fakatagi tena

PEPA FAKATAGI O TALI FAKAFOKI
(tapale manafai te Tino e tu ki ei te Tagi e se manako o Fakatagi ke Tala te avaga)

1. Au, , te Tino e tu ki ei te Tagi nei e fakatagi ki te Fono ke tala te ma avaga mo te Tino Tagi i te pogai me i te ma avaga ko see toe mafai o fai ke toe lei;
2. A fakamatalaga likiliki konei e fakasolo atu i te Pepa Fakatagi i te palakalafa 1,2 mo te 4 e tonu loa.
3. Au e nofo i Tuvalu ;
4. A fakamatalaga kola e fakamoemoe au ki ei me aumai ne latou a pogai kola e fakatagi au ki ei e fakasolo atu:

Nei e fakatagi au ke tala te ma avaga.

Te po ne fakaulu i ei

o te masina

2003

Tino e tu ki ei te Tagi

PEPA FAKAPIKI 4:

KEISI

KEISI:

Kaiga:

Talaga o te Avaga:

Kesia Martin v Graeme Leigh Martin 2/03 (Apelila 2003)

Te tino toe tagi ne fatagi ke tala tena avaga i te Fono i te Famasino Tumau kae talia ke tala tena avaga i te po 17 Ianuali 2003. Te pepa fakatagi e aofia ki ei ko tena fakatagi ke nofo mo ia a la tamaliki kae ke tausi a te avaga fafine kae ko fakatagi kona ne seki talia nete famasino.

Ne fakalogologo au ki fakamatalaga a loia a te tino toe tagi kae lavea atu me i te tino e tu ki te toe tagi e seki ave ki ei te fakailoaga o te toe tagi. A te toe tagi e se fakasoko kae ko taofi ko te mea ke ave kia ia tagata a fakailoaga o te toe tagi mo pogai e fakavae ki te toe tagi.

Kae ui ei a feitu kona, i taku onoonoga ki pepa o te keisi e fakaasi mai ne latou a te fakatamala lasi loa o tautali i fakanofoga kola ne fakatoka. E lavea atu me isi nisi, e pela, ko faiga masani kola ne fakaaoga kae ko fai pela mene fakanofoga masani i keisi tala avaga kae, ona fua ke taofi a fakafokifoki i aso mai mua, au e manako ke tuku ne se ikuga mo te vaimi tenei.

I te keisi tenei a te fakatai ne fakamau i te Fono i te Famasino Tumau i te 8 Iulai 2002. Te fakatagi a te avaga fafine ke tala ona ko te pogai me i te avaga ko se mafai o toe lei. A te fakatagi e se tautali ki te fomu tela e fakaasi ne ia i te Pepa Fakapiki i te Talaga o Avaga (Fono Famasino) Tulafono kae ko nisi mea taua e galo. E pela e seai se fakaasiga me isi io me seai aka se fakamasinoga i se koga i talaga o te avaga tenei. Au e talitonu me i te galo o te vaega tena e se lavea ne te loia a tino fakatagi mo te famasino.

I nisi keisi tala avaga, se mea taua ki. Se taumate e isi ne fakatonuga fakamuli ke tausi io me koi e nofo mo tamaliki. Ne fai i nisi fono i nisi koga kola talia o fai ei. E taua ke iloa nete fono koi tuai o fai ne ia a nisi fakatonuga aua a te fakatonuga fou e o se olotonu mo te fakanofoga tela ko leva ne fai kae fakagalue nei.

Te Tulafono Foliki o te Talaga o Avaga (Fono Famasino) ne fai mai i te Tulafono Tala Avaga mua tela e uke ana maga e se fano tonu. Kae ui ei, te fakamunaga o te sekiseni 32(2) o te Tulafono Lasi o te Fakamatalaga o Pati mo Fuaiupu, Napa 1A, e manakogina me, kafai koi taugatonu, e tau ke tautali ki ei. Te Tulafono 5 e fakatoka ne ia a te fakatagi tela e fano tonu mo te Fomu 1 kae isi foki ne nisi fakamatalaga kola e manakogina i lalo i te toega o te palakafa o te tulafono tena.

Moi ne fakaaoga te Fomu 1 i te keisi tenei, e seai se fakaseaiga o te fakaasiga o fakamasinoga taluai.

A te mea see lasi loa ne fai i te keisi tenei ko te avaga ne tala kae seai loa se tino ia laua ne fano ki te Fono. E lavea atu me i te Fono ne fai fua i pepa. E aofia i ei ko Pepa Fakatagi, Setifeketi Faipoipo mo tusi mai ie meli iti mai ia ia tela e tu ki ei te tagi ana muna me ia ia e se teke ki te fakatagi ke tala tela avaga kae seai ne ana tupe mo togi te tausiga.

Vaega III o te *Tulafono Lasi ki te Talaga o avaga mo nisi mea tau avaga* e fakatoka fua ne ia e tasi te pogai ki te talaga o avaga (sei vagana iei ko mea kola i te sekiseni 8 tela e tutonu ki avaga kola e se mai loa i te kamataga) me i te avaga ko se mafai o lei.

Sekiseni 9(2) e fakatoka ne ia a ata fakatautau o mea kola e talia mo fai a mau i te fono o fakatalitonu me i te avaga ko se toe mafai o lei.

“kae kafai e seai ne mau e fola ki mua o te fono a te fono e tau eiloa o fai tena tiute o filifili me tonu me ikai a te avaga ko se toe mafai o lei”

E maina me i te taliaga ke tala te avaga e manakogina ko te fono ke filifili me i fakamatalaga i te avaga ko se mafai o lei ko oti ne fakapatonu. E tenei fua te auala o te fakapatonuga tela ko oti ne talia ke fakaaoga i talaga o avaga tela ko te avaka o mau ki mua te fono.

Kae kafai a feitu ki te keisi ese olo atu, e seai la ne mau ki te fono. Te fakatagi seki fakatalitonugina; ko fakamatalaga o te keisi tela te avaka ne te tino tagi e se koia se fakapatonuuga; te mea tena se fakamatalaga tela e manakogina ke fakapatonu ne te tino tagi. E ave ki te sua fitu ke iloa ne ia me ka avaka ke fakatalitonu kae ave ke fakamau i te fono ke iloa ne ia. A mea iloto e mafai fua o liu mau i te fono manafai e tauto te tino molimau i te fono. Mai kona e seai a talaga o te avaga e fakalogologo ki ei kae galo te tino tagi.

Kafai te tino tagi e nofo i loto i te fono kae ko te tino e tu ki ei te tagi e galo, e mafai fua o fakasoko manafai e isi se pepa tauto o fakamaoni te avega o pepa kola i te Fomu 4 o te Tulafono. I te keisi tenei, i te meli iti mai te tino e tuu ki ei te tagi e iloa ne ia te fonotaga kae seai ko tena uiga ko lava i kona. Te fono e tau o lotomalie mei te tino e tu kiei te tagi ko oti ne ave ki ei pepa ote keisi. A te fakamatalaga me e iloa ne ia te fonotaga io me ko te keisi e se lava.

E tokolua a tamaliki o te avaga kae i te faiga ne te famasino te fesili me ka fakanofu pefea a tamaliki ne fakatonu ne ia me i tamaliki e nofo mo ia tela e tu ki ei te tagi e ui ei e tokotasi ko 20 tausaga tena matua. E tasi te mea e se lei ei te Tulafono Lasi tenei, me fakaasi neia i te sekiseni 12(1) me koi a tamaliki a te kaiga, kae se fakaasi ne ia me koi tamaliki e aofia i tausiiga io me ko fakanofuuga o tamaliki.

Ke moa e toe isi se fakalotolotolua mai mua, ka fakatonu ne au mai te seai o se isi fakanofoga te fono ka fakaaoga ne ia tausaga ko mafai nete tino o palota i palota a te atufenua mo fai tausaga me ia koe ko matua ki te pogai tenei. Ko tena uiga a fakatonuga me koi ka nofo mo tamaliki ka mafai fua o tuku ki te tamaliki tela mai lalo

ona tausaga i te 18 tausaga. E masaua neau me pau foki mo te Tulafono Lasi ki te Tausiga o Tamaliki, napa 20, tela e fakamatala a te tamaliki me ko sose tino mai lalo ona tausaga o tena matua i te 18 tausaga kae ko oti foki ne fakailoa mai ne Loia me ko oti foki ne fakaaoga i vaega keisi penei.

I te Keisi tenei, te fakamatalaga fua ki te matua o tamaliki ko fakamatalaga ki asofanau o tamaliki i loto ite Pepa Fakatagi. Te mea taua seai se mau ki te fono. Kafai e isi ne tamaliki o te avaga, a tausaga tonu e taua kae ko te mau ki te fono a te tino fakatagi ki po masina o asofanau e tau loa o fakapatonu ki olotou pepa asofanau. Kafai a setifiketi o asofanau e se maua, a te tino tagi e tau o fai tena fakatagi ki te fono ke talia o fai te fono kae seai ne setifiketi kona. Ate fakatagi tena e tau o talia mai lalo foki loa o te tulafono tena. Te taliaga e tau o talia manafai e lava a pogai. kae moa e fai pela fakaasi fua moa te fakatagi e sala ki ei.

I te otiga ne ave o tamaliki ke nofo mo tino tela e tuu ki te keisi, a te famasino ne se talia ne ia ke fai ne ia se fakatonuga ki te tausiga. Te pogai a ia ne avake me, "*i te tino e tu kiei te keisi ko onoono ki te fakaakoga o tamaliki, te fono ka se maua ne o talia te tagi a te tino fakatagi ke tausi a ia*". Ko oti ne fakaasi ne ia fakamuli me kooti ne fakapatonu ki te fono nete tino e tu ki ei te keisi a tulaga tau tupe a ia" Kaati e fakauiga ki te meli iti tela e fakaasi mai ko se lava ana tupe. Te mea tena e se se mau ki te fono.

I keisi katoa kola e isi se maliega me nofo moi tamaliki io meko te tausi o te tamaliki, a te famasino e tau o isi ne mau ki tulaga o tamaliki e tautonu me ko oi ka nofo mo ia io me ki te tausi mo te faitu tela e sala ke tausi.

Ko te mea ke fai fakalei te fakatonuga ki luga i te tausiga, te fono e manako ki mau ki tulaga tau tupe a faitu e lua. Tela la, i vaega keisi pena, e tau o avaka a mau ki te fono ki mea a laua tokolua me ko mau ki te fono faigutu io me ko fakamatalaga tauto i pepa. Te vaega mau tena ki te fono e tau o fakamaina likiliki fakalei kae ke lago ki pepa kola e olo tonu. Kafai e se talitonu ki tena katoatoa, nisi mau e tau o manakogina kae koi tuai o ave te fakatonuga. Kafai e isi ne tamaliki e to iloto, e tau o avake a tulaga o tamaliki i aso nei kae, kafai e isi se fakamafuliga e manakogina, ke fai se fakatokaga fou.

I keisi katoa kola e aofia ei tamaliki, te fono e tau o manatua neia me i te sekiseni 12(1) e fakaasi neia me i te olaga lei o tamaliki se vaega taua. Te mea tena ko te tali ki fesili ki mea e lua me ko oi ka nofo mo tamaliki mo te tausiga. Sekiseni 12(2) e penei:

"E penei, vagana te fono e lotomalie me isi ne fakatokaga ko oti ne fai io me ka fai, mo te olaga lei o tamaliki e masani o se talia ke tala te avaga io me taofi ki te sua taimi te talia ke tala te avaga."

E faigata ke toe fai atu me i te fono e lotomalie mafai ko oti a ia ne onoono i mau ki te fono. I keisi penei a tamaliki ko matua, te fono e manako ki mau ki te fono ki olotou lagona ki te fesili me koi tino ka nofo mo ia.

Mai mea katoa konei e mafai te fono o malolo malie kae se taofi ne ia te fono o fai ke

avaka ne mau e lava koi tuai o tuku neia ke tala te avaga.

Au e manako o fakamaina ki famasino katoa me i loto i Tulafono Lasi fakamuli loa nei, te tala o te avaga ko te toe fakatonuga fakamuli loa e ave. Ko seai ne fakanofoga ki te tala o avaga io me taofi malie ki te sua taimi e filifili ke tai lotomalie. Kafai ko tala te avaga, te fono ko foliki tena malosi o fakatonu a nisi fakalavelave kola ko sae aka ona kote se fai fakalei a nisi mea koi tuai o ave te toe ikuga.

Te fakatoetoega, e fakamasaua ne au a fono katoa me:

1. E seai se tala o te avaga vagana a tino tagi e nofo i te fono.
2. E ui te tino tagi e nofo i te fono, te fono e se kafi o fakalogologo i te keisi tena vagana te tino e tu ki te keisi tena e nofo i te fono io me ko oti ne fakamau a te pepa ne tauto i te fono i te avega o te fakatagi kia ia.
3. E seai se fakatonuga a te fono e ave i te keisi manafai e isi ne tamaliki vagana te fono ko lotomalie i mau i te fono me i fakatokaga ko oti ne fai.
4. Seai se ikuga ke tausi a tamaliki io meko te avaga ke fai vagana te fono kooti ne maua ne ia a mau, i te pepa tauto, a mea a faitu kona tokolua vagana te faitu e tasi, kooti ne ave ki ei a pepa, ne fakatamala o avatu sose mau ki te fono i vaega keisi pena te keisi ka fakasoko i mau ki te fono a te faitu e tasi.

Po masina 14 Apelila 2003

Fono Maluga

Toe Tagi:

Liteli Filipino v Manatu Pulela 26/03 (Setema 2003)

Muna te Fono Maluga i te otiga ne fakalogologo ki te Loia o faitu e lua.

Tenei tena fakatonuga:

1. Te Toe Tagi ko talia.
2. Te Keisi ko toe fakafoki ki Famasino Tumau ke fai ne ia te fakamasinoga.
3. Te Keisi ko fakamau i lalo ko te mea ke fai fakavave ko te mea ke talia ke fai fakavave te fakasinoga koi tuai o foki te tino e tu ki ei te Toe Tagi ki Nanumaga.

26 Setema 2003

Fono Maluga

Fakanofoga o tamaliki:

Faalo Liai v Puatalo Pasama 39/03 (Setema 2003)

Ikuga

Te keisi tenei se toe tagi e uiga ki te se taliagina nete Famasino Tumau o tuku te fakatonuga mo te me kooi e nofo mo tamaliki tela e fakaasi mai ne te tino tagi me ia ia te tamaliki fafine ne fua.

Ne talia ne au te toe tagi kae ka avatu ne au a pogai fakamuli. Konei a pogai ko avatu i te taimi tenei.

Te tino toe tagi ne fia fai mo te tokolua tino e tu ki ei a te tagi, Mutie Pasama, ite 2000 kae ne isi sena tamaliki fafine, Ivy, ia lulai 2000. Te tino toe tagi ne fakatagi me ko ia te tamana kae ne fakaasi ne ia ki te fono me fakapatonu ne Mutie a te mea tena. A laua mo Mutie ne tino Tuvalu. Laua ne fetau kae nofo tasi i Niusila kae ko Ivy ne fanau i kona. Te tino tagi se kauvaka kae ne foki o galue ke maua a tupe ma laua kona. A Mutie tela loa koi nofo i tua.

E ui ei te feitu tena, mai tua ifo, ne iloa ne ia me i te la masaniga ko matafitafi kae ne iloa ne ia fakamuli me ia ia fafine ko faitama i te sua tagata. I te fakafesiliga ne ia te fafine ne fakaasi atu kia ia me i tena tamaliki i te tokolua seai ia ia me ia laua loa mo tena famau fou.

Ne foki ate tino toe tagi ki Funafuti i te kamataga o te 2003 kae tenei loa koi nofo. Ne fakaasi mai ne ia me ne talia ne Mutie ke aumai te tamaliki kia ia kae seki fai ne ia kae poi a ia me i te tamaliki Ivy ko nofo ikonei mo te taina o Mutie, te tino muamua e tu kiei te toe tagi a ko isi foki ne fakatokatokaga ke puke ne ia te tamaliki. Te tino toe tagi e se talia neia ko te mea loa ko teke ne ia te faifaiga tenei.

Ne fai tena fakatagi ke nofo a ia mo te tamaliki me logo i te taina o te matua o te tamaliki ko fakatokatoka o ave tamaliki ki tua mo Tuvalu. Ne iloa aka me i te aso tela ne fakatokatoka ke tiakina ne te tamaliki a Tuvalu, po 9 Iuni 2003, te Famasino Tumau ne fakalogologo ki te fakatagi.

Ne fai ne ia a fakatonuga konei:

“Ko oti ne fakafesilisili neau a te tino tagi, ne maua aka ne au me ia ia ne seki tautali ki fakanofoga o Manafa i Tuvalu:-

1. Te tino fakatagi ne seki talia ne ia me ia ia te tamaliki tela e se fanotonu mo te sekiseni 20 (2)(ii), Napa 22.

2. Te tamaliki seki katoa tena lua tausaga tela koi tau o nofo a ia mai lalo o te tausiga o tena matua sekiseni 20(2)(i) Napa 22.
3. Te tamaliki e isi sena pepa folau tela se pepa folau o te sua fenua.

Te fakatagi ko tamaliki Ivy, ke se liakina ne ia Tuvalu nei e se talia. Te tamana e mafai o fakatagi ke tuku kia ia tamaliki mafai ko katoa tena lua tausaga.

Te fakatagi ne avake i lalo o te Tulafono ki te Tausiga o Tamaliki, Napa 20. Sekiseni 3(1) o te Tulafono Lasi tena e fakatalia ne ia te fono ke fai ne ia sose fakatonuga me koi o nofo mo tamaliki tela i tena fakatau e tau “mai i te onoonoga ki te lei o te olaga o tamaliki pela foki a amioga mo manakoga o te matua mo te tamana”. Sekiseni foliki (2) mo te (3) e fai mai:

“(2) Mai mua o fai te fakatonuga me koi ke nofo mo tamaliki te fono e tau o fai sena sukesukega manino ki te vaega tena e tau o fai ne mau io mese lipoti manafai e manako ki ei me sea tena fakatau.

(3) I te fakaaogaga o te mea e mafai ne ia o fai i lalo i te sekiseni tenei, te fono e tau o onoono fakalei ki te olaga lei o te tamaliki kae se tau onoono me i te manakoga o te tamana e maluga atu i te manakoga o te matua io me i te manakoga o te matua e maluga atu i te manakoga o te tamana.”

Te fakamasinoga tenei e uke a feitu e fakafanoanoa i ei. I vaega fakatagi penei, e tau a feitu e lua ki te keisi ke nofo katoa i te fono. Kafai te fono e se mafai o fai tulaga tena e pela mo te keisi tenei, e taua ke maua nete fono a lipoti e pela mo manakoga o te sekiseni 3(2). A te fono e tau o se galo mai tena kiloga me i te olaga lei o te tamaliki ko te toe filifiliga taaua. A te fakamauaga o te mea tena a te famasino ne tau aumai ne ia a nisi fakamatalaga tutokotasi.

Te fono e fakatonu mai i te sekiseni 3(3) ke sa fai te filifiliga mai i te malosio mau a ona matua. E lavea lei i te fakatonuga a famasino te taua o te tamaliki tela ko katoa tena 2 tausaga o tena olaga kae talia ne ia mo fai vaega tau o tena filifiliga.

Tena ikuga me i te tamana ne seki fai ne ia me ia ko te tamana ne se talia ne te tino toe tagi. Me tonu io me ikai me i te fakamatalaga tena e tonu, kae ne mafai o maua te tali moi ne fakafesili te matua i te feitu tena a koi tuai o fai te ikuga. Tena ikuga e se tonu i tena ikuga fakaoti me i te tamana e mafai o fai o fakatagi ke nofo a ia mo tena tama mana katoa te 2 tausaga tena matua. Kafai te fakasinoga o te tamana e se mautinoa, e seai se vaega mataupu pena e mafai o sae ake.

Fakaotiga, e iloa ne ia me i tena fakamoemoega ke ave tamaliki ki tua mo te koga e nete fono o fai se mea. Kafai ko talia, a te tino toe tagi ka foliki tena avanoaga o fakaaoga tena saolotoga. I kona e tau o fakailoa ki famasino ki te fakamataku o fai sena filifiliga fakavave pena. E se tau se fono o fai sena ikuga i se taimi fakavave penei ona me i tino e fai o olo kae lavea lei i te keisi me tenei te mea ne tupu.

Te ikuga te tamaliki ne talia ke tiakina ne ia te atufenua. Vagana a ia ko toe foki mai ki te atufenua, te tino toe tagi ko se mafai o fakagalua tena saolotoga o fakatagi ke nofo a ia mo te tamaliki. A ia e fiafia o avaka tena fakatagi tenei kae ko te tamaliki tela loa e nofo mo tena matua tela ne talia neia ke puke a ia. Te mea taua, te famasino e fakasino ki te tamana o te tamaliki a tena saolotoga i tena tama manafai ko katoa tena 2 tausaga, e puli ia ia meko tasi fua te masina i te matua. Tena foki sua pogai tau ki te taofi o mea ke oko ki te taimi e maua a nisi fakamatalaga ko te mea ke mafai o iloa mesea te mea lei mo te olaga o te tamaliki.

E pela mo taku fakaasiga, te toe tagi ko talia. Te fakatonuga ate famasino ko fakaseke mene tau loa o pena, ona ko te uke o mea se, se galuega e tau o fai kae ko seai la sena aoga.

Po 30 Setema 2003.

Fono Maluga

Ofa Tulafono:

Fakavae:

Manase Lotonu v R 24/03 (Setema 2003)

Tena Fakatonuga:

1. Te fakatagi ko talia.
2. Te keisi i mua o te Famasino Tumau napa 353/02 ko fakaseai.

Po **22 Setema 2003**

Fono Maluga

Toe Tagi mai i Fono Famasino Tumau:

Fakasalaga- Tino Seki Matua- Mea ke aofia i te filifiliga:

Kalisi v R 6/02 (Fepuali 2003)

Ikuga

Te keisi tenei se toe tagi e uiga mo te fakasalaga ne tuku ne te Famasino Tumau tela ne fai tena fono i Funafuti ite po 4 Tesema 2002. Te tino tagi ne fai tena tali me talia ne ia ana sala e lua ki te ulu liisi i te po taia i te sekiseni 182 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Agasala.

A agasala e lua konei ne `tupu katoa i te aso e tasi. Te tino toe tagi ne inu kava i te po tena ne fano ki te fale faigaluega o te Ulu o te Malo o puke tena pasikaiti. Ne fakamuli ne fai ki pulisimani me ia ia ne fano o `sala mea faigaluega ke faite tena pasikaiti tela ana moli e se `ka. Ne seki maua ana mea, tena ne fano ei a ia ki sua fale i te liisi o te fale o te Kovana Tienolo tela a ia ne lavea i loto i te motoka, tela ia te tamaliki a te Kovana Tienolo, tela e fakatu i te liisi o te fale. A pulisimani ne kalaga ke aumai tela te tino toe tagi ne puke ei.

Te tino toe tagi e tasi tena sala mua ia Apelia 2002 i te fakateletele kae ko tena mafai ko se katoatoa ona me vale. Te famasino i ana tusitusiga i pepa o te fono e fakaasi ne ia me i te tino toe tagi, tela e seai sena loa e sui ne ia, ne fai tena fakaasiga kote fono ke fesoasoani atu ki tena sala kae fakaasi ne ia me i tena matua e masaki kae ko ia e isi sena kaitalafu i te pangke.

Ne fakasala a ia ki te 4 masina i te falepuipui i ana sala takitasi kae ke fai taki tasi tela ko 8 ana masina. A ia ne toe tagi ite pogai ne i tena fakasalaga ko to siliga i tena fakatau ki tausaga o tena olaga mo nisi tulaga aka.

A te tino e tu ki ei te keisi ne fakaasi aka ne ia me ite tino toe tagi ne ulu liisi ki laukele o tino taua loa i Tuvalu. Ne ofa ne ia a vaega ote tausiga tela tena fakasalaga e `lei loa.

Au e se talitonu me i te vaega fakasalaga e fano tonu mo te vaega keisi tenei. Te fono e tau fua o pei ne ia a tamaliki foliki penei ki te fale puipui ona tena loa te toe avanoaga koi toe. Te tino toe tagi ko 19 fua ona tausaga o tena olaga kae tasi tena sala mua i se isi vaega agasala, i te vaega keisi penei, tela a mea inu e to i loto.

I te faiga ote filifiliga o fakasalaga, te famasino e manakogina ke manatua ne ia i tena mafaufau me i te tino toe tagi ne talia ne ia ana sala. A tali me ko talia ne ia ana sala e masani sale loa o fakamutana ne ia te fakasalaga. Aua mese fakaasiga me ia ia ko salamo i tena mea ne fai kae ko talia foki ne ia ke `ti kia ia te mea ne fai.

Se fakaasiga taua ki ke fesasoani a te fono ki tena sala me i te tino toe tagi e isi sena galuega tela ka tiakina mana pei a ia ki te falepuipui. Mea nei se vaega `mafa ki te faiga ke pei ki te falepuipui ke `mafa atu i lo te tino tela e se galue.

Kafai te Famasino e mafaufau me te falepuipui ko te fakasalga e iku o oko ki ei, manafai te tino sala ko 19 tausaga i te matua ne `tau o fai ne ana sukesukega ki tulaga kona; e `tau manafai ko seki fai kae ko te famasino e pela me fakaava ki tulaga o tino kola e nofo i koga konei ne fai iei te ulu liisi.

E talia ne au me se vaega taaua o ana mea ne fai e fakaasi a tena se aava ki tulaga fakaaloalogina o tino kona. Kae ui ei ne fai te vaega tena me se vaega `tau o fakavae ki ei te filifiliga me sea te fakasalaga `tau.

Au e se mafaufau me i te fakasalga ki te pei ki te falepuipui ko te fakasalga `tau i te keisi tenei. E ui manafai tena loa, ki se tino sala foliki kae isi sena galuega, kae tasi fua tena sala mua i se agasala `kese loa, a te fakasalaga 4 masina ko too siliga. Agasala i te keisi tenei se vaega taua loa o sala katoa tenei ko te ulu liisi kae se tonu ke fai ne ia te fakasalaga ke fai taki tasi.

Au e talitonu me i te tino toe tagi e fai ne ia tena fakasalaga. Kafai seki kamata, penei e fuli ne au tena sala ki te sala tupe, kae kaati, `pei ki te falepuipui kae nofo i tua. Ke ui ei, ko oti a ia ne fono i loto i te falepuipui, ka solo ne au te fakasalaga ke sui tasi o te lua masina i te falepuipui i te sala e tasi kae fai tasi ke aofaki ki te lua `pei ki te falepuipui tela ko tena ugia a ia ke tala fakavave.

Po17 Fepuali 2003.

Fono Maluga.

Tuaga v R 5/02 (Fepuali 2003)

Ikuga

Te tino toe tagi ne tu i mua o te Famsino Tumau i Funafuti po 4 o Tesema 2002 i tena tiati i tena sala ko te ulu liisi, taia i lalo o te sekiseni 182(2) ote Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono.

Ne fai tena tali me talia ne ia tena sala kae ko fakamatalaga me ia ia ne fano ki te fale o te tino tagi i te po o moe ako ia e vale. Te tino tagi e galo i te po tena kae ko tena foki maiga kae maua ne ia e tino toe tagi e moe i te fola o te fale. E seai se fakaasiga me isi sena mea masei ne fai io me isi aka foki ne ana mea ne fai pela mo te fakaasiga.

E lavea atu me i te tino toe tagi mo te tino tagi e kaiga me ne puke.

E tasi tena sala mua ia Novema 2001 ki te inu kae seki katoa ona tausaga i te matua.

A ia ne pei ki te falepuipui ki se leva e 4 masina kae ko toe tagi nei a ia ki te fakasalaaga tena ona me ko to mafa a te fakasalaga. Te loia mai te feitu tela e tu kiei te tagi e se lago ki te fakasalaga tela ne fai.

Te tino toe tagi e 17 ona tausaga i te taimi o te sala kae isi foki sena galuega.

Ne talia ne au te toe tagi kae ne fai atu au me ka tuku atu a pogai o taku ikuga i se taimi fakamuli tela ko fai ne au i te taimi nei.

I vaega keisi penei, tela e isi va fakakaiga ote tino io ia te koga tela ne ulu liisi kiei kae iloa `lei loa tena manakoga ko ia fua ke sala se koga mo ana moe, te tuku o te fakasalaga pei ki te falepuipui e se fano tonu.

A te tino toe tagi e tasi fua tena sala muamua mama kae te mea ne tupu a ia se sala muamua kae koi foliki. Te feitu lei ona me ia ia e galue kae ko te mafa o tena fakasalaga ne faopopo te se `lei ona me ia ia ka se galue – se masei tela te famasino ne tau o suksesuke ki ei koi tuai o filifili ne ia te fakasalaga.

E fakaasi foki ne au, i te keisi o tamaliki foliki mo te fia fua o sala mua, io me seai ne sala mua, kae ko te famasino e filifili ne ia me i te pei ki te falepuipui e mafai, tena te fakasalaga, e `tau o isi ia ia a fakamatalaga katoa ki te tino sala koi tuai a ia o fai tena flifiliga.

E seai aka foki saku mea e fai ko te fai loa me i te fakasalaga katoa e se fano tonu kae siliga foki kae nei ko solo.

Po 17 Fepuali 2003

Fono Maluga.

Fakasalaga- Vaega valevale:

Eti Opeta v R 4/02 (Aokuso 2002)

Ikuga

A toe tagi konei ona ko olotou fakasalaga ne te Famasino Tumau i agasala ki te fakateletele mea fakateletele kae ko olotou mafai ko se katoatoa on ko olotou meainu ne inu. I keisi takitasi ne pei ki te fale puipui kae ko olotou pogai o te toe tagi e pau. Ka fai fakatasi olotou pogai o lotou toe tagi kae ko fano au ki keisi takitasi i olotou fakamatalaga.

A pogai ona ko olotou fakasalaga ko to siliga manafai e fakapau ki mea ne fai i keisi mo nisi tulaga o tino sala.

Te agasala ki te fakateletele, taumafai o fakatele, io me nofo i te foe uliuli o te mea fakatele kae ko tena mafai o fakatele ko see katoatoa on ko mea inu ne inu io me ko

vailakau malosi mai lalo o te sekiseni 23 (1) o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele. Kafai e maua ne te fono e `se, e mafai o fakatonu ke togi tupe e \$200 mo te pei kite falepuipui e tasi tausaga.

Sekiseni 25 e fakatoka ne ia me i te fono e mafai ne ia o tapale sose pepa fakateletele o sose tino tela e fakasala i lalo i te Tulafono Lasi. Te mea tena se fakasalaga tela e mafai o tuku vagana te fakasalaga o te agasala i lalo i te sekiseni 23 (1).

I keisi katoa konei te tino toe tagi ne fakaasi ne latou me talia ne latou olotou sala kae isi ne olotou sala mua kola e fakasolo mai i te `mafa o fano pena. E isi katoa ne olotou galuega kae ne tino e fakatuagagina i olotou kaiga.

A te Loia o Tino toe tagi ne avaka ne ia ana fakamatalaga me i te pei ki te falepuipui se fakasalaga e fakaaoga fakaoti loa kae se `tau o fakaaoga ki sala fakateletele. Te fakasalaga e `tau i ana muna me se sala tupe. Faopoopo atu ne fai aka ne ia me ite famasino ne seki fai ne ia te fakatonuga ki te tapale ote pepa fakateletele, ona ne manakogina ke fai ne ia. Moi fai ne ia, penei se fakasalaga lasi faopoopo ki te sala tupe.

A te Loia ki te tino e tu kiei te toe tagi ne fakaasi aka i tena fakaasiga tela e `teke mene agasala `mafa kola ko gasolo aka ki luga. Se mafaufauga tela e lagoonete famasino e pela mo ana fakaasiga koi tuai o fai te fakasalaga.

E talia neau a fakamatalaga kola ne avaka me i te pei ki te falepuipui seai se fakasalaga e tau o fakaaoga ki agasala i te fakateletele e aofia i loto i te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele kola e mafai o fakapakia a tino kae ko te tino tusi tulafono ko oti ne fakatoka ne latou a malosi faopoopo o fakatonu ke `pei ki te falepuipui i vaega agasala. I vaega agasala Fakateletele, e lua, e `tau loa kola e tau ei o tapale a pepa fakateletele; ko te mate ona ko te sona fakateletele mo te fakateletele i vaega pena foki e `se manafai tena mafai o fakatele ko se katoatoa.

A te mea fakateletele tela e fakatele masei e fakamataku kii. Te avanoaga o te mafai o fakatele e tauave ne ia e tiute lasi loa me ko te tino tela e sona fai neia kae fakatele kae ko oti a ia ne inu ki te levolo tela ko tena mafai ko se katoatoa e tau a ia o malamalama me mafai a ia o pei ki te falepuipui.

A te Loia ne fai mai aua me se me taua ke fakagata te fakalavelave ki te inu i lo ki te fakasala. Te mau tena e mafai o tonu kae ko te fono e seai se lotou malosi io me ko te mea ke taofi a lagona o tino ki te inu kava kae fakateletele.

I te taimi tenei e mafai fua i keisi fakapitoa me i te tino sala e pei ki te falepuipui i tena agasala muamua i te agasala ki te inu kava kae fakateletele. E ui manafai te pei ki te falepuipui ko te fakasalaga e tau, ke manatua a te pei ki te falepuipui i se taimi toetoe o te tino tela seki pei aka loa ki te falepuipui kae se tino galue se fakasalaga mafa `ki.

Nei ka fai ne au a toe tagi a tino takitasi.

Eti Opeta 4/02

A fakamatalaga o te keisi tenei e `kese katoa loa. A pulisimani ne taofi a te tino toe tagi i te 3:00 i te vaveao i te otiga a ia ne inu i te tolu itula. A ia ne loka i te falepuipui ke oko ki te 11:00 i te taeao. Kae ne tiati ki te vale kae fakateletele. I te 9:30 i te po i te aso foki loa tena ne toe taofi a ia ne pulisimani. Ne fakaasi ne ia me ia ia ne inu i te 7:00 i te afiafi.

E isi ne ana sala mua kae se fakaaoga ne au kae isi sena sala i te fakateletele kae ko tena mafai ko se katoatoa ia Fepuali 2000 i tena agasala ne fai i te 1997. I tena sala tena a ia ne sala tupe. A ia se tagata ko 56 tausaga tena matua kae galue pela mese kauvaka. Ko ia e panaki ki olaga o te olotou kaiga.

Te famasino ne `pei ne ia a ia 6 masina ite falepuipui ki tena sala muamua kae 3 masina i tena sala i te lua kae fai takitasi.

Te faitioga ne fakaasi mai luga i te see `pei ki loto ite falepuipui te leva tela e fakaasi atu i te tino sala tela muamua e se galue i konei. E isi sena avanoaga ke taofi a vaega uiga i tena mauaga kae sala tupe i te 2000. Ne seki fai fua pela mene fai ne ia te agasala, kae ne puke foki a ia, ne fai fakalua ne ia te agasalai te aso e tasi.

A te famasino e sao i tena filifili i tena fakasalaga ko tau o `pei ki te falepuipui. I vaega keisi penei kola e fakafokifoki, a ia e sao i te fai ne ia me i tena `pei ki te falepuipui ke fai fakatasi i tena sala ite lua. I toku lagona a ia e `se i te tukuga ne ia e sala katoa ki te agasala mua kae ko au e seai soku masalosalo me ia ia seki mafaufau ke pena. Au e se mafaufau me ite fakasalaga tolu masina i te sala muamua kae ono masina i te agasala i te lua e se tonu i te faiga.

E ui ei, kafai e tuku ne koe ne fakasalaga e siliga atu i te tasi o sala, te fono e tau, ka oti i te filifilga o te fakasalaga i sala, nofo kae mafaufau me kaia te fakasalaga katoa loa ka tuku. I te keisi tenei, a tino toe tagi seki pei aka loa ki te falepuipui muamua. I vaega keisi penei mo te tino matua, a te pei ki te falepuipui e `mafa `kii. I tulaga pena taku fakatau ate `pei ki te falepuipui te fakasalaga e 6 masina e tau. Tela la, ko solo te fakatonuga tela ne fai kae ka sui ki te fakasalaga e 3 masina i te sala mua kae ono masina i te sala i te lua kae ke fai fakatasi tela te fakasalaga e 6 masina.

E fakatonu foki ne au ke se mafai nei o maua tena laisene fakateletele i te 1 tausaga i te sala muamua kae 5 tausaga e fakaseai ei tena laisene fakateletele.

Po 14 Aokuso 2002 Fono Maluga.

Pou v R 4/03 (Apelila 2003)

Ikuga

Te mea tenei se toe tagi ki te fakasalaga tela ne fakatonu nete Famasino Tumau i te po 7 Fepuali 2003. Te tino toe tagi ne tiati ki te fakafiufiu mo te vale kae fai a uiga kola e se talia i te koga e saoloto ei a tino. Kae fai me talia ne ia ana sala kona e lua.

A fakamatalaga ne fakaasi aka me ia ia fai masei loa te vale kae tu i te auala mo the fuafatu i tena lima o fakamatakutaku o pei sose tino tela e fakaseke atu. E uke ona sala mua mai i te 1982 i te ukega o latou ne mea tau vale. A ia ko oti ne pei ki te falepuipui i te 1986 kae ko te toega o sala mua a ia ne fakasala tupe io me ko nisi fakasalaga kola e se pei te tino ki te falepuipui.

Te famasino e pei neia ki te falepuipui e 4 masina i tena sala muamua kae 2 masina i tena sala i te lua. Kae ke fai takitasi. Ne fakatonu foki ne ia ke fakatapu i te inu kava i te 1 tausaga i te leva.

A pogai o te toe tagi me i te fakasalaga ko to siliga te mafa kae se foki aua me seki tau o fai takitasi tena fakasala. E seai se toe tagi ki te fakatapuga i te inu kava ne fai.

Ko oti ne fakaasi ne au taluai me kafai e isi se tino sala ne tiati ki agasala kesekeke kola a latou ne tasi loa olotou mafuaga, e se tonu ke fakasala ko te mea ke fai fakatasi te fakasalaga.

A te keisi tenei se vaega keisi pena. Ana mea ne fai tena ne tiati ei a ia ki te fakafiufiu ne mafua ake me i te tino sala e vale kae fai ne ia a uiga kola ese talia ke fai i koga kola e saoloto ei a tino ne mafua mai mai loa i te mea e tasi. I tulaga pena, a te fono e tau o filifili ne ia se fakasalaga lei ki faifaiga katoa a ia kae ke fakasala a te tino sala ki te agasala tela ne mafua mai iei. Ka fai e fakatau a ia e tau o fakatonu ke pei ki te falepuipui i tena sala i te lua, te fakasalaga tena e tau o fai fakatasi.

Te toe tagi e talia. Te leva i te falepuipui i agasala takitasi e se fuli kae ko te faiga o fakasalaga ka fai fakatasi.

Po 9 Apelila 2003

Famasino Maluga

**Fakasalaga- Fakateletele kae seai se Pepa Fakateletele:
Tianamo Savave v R (within Pita v R 2-4/02) 3/02**

Ikuga

A toe tagi konei ona ko olotou fakasalaga ne te Famasino Tumau i agasala ki te fakateletele mea fakateletele kae ko olotou mafai ko se katoatoa on ko olotou meainu ne inu. I keisi takitasi ne pei ki te fale puipui kae ko olotou pogai o te toe tagi e pau. Ka fai fakatasi olotou pogai o lotou toe tagi kae ko fano au ki keisi takitasi i olotou fakamatalaga.

A pogai ona ko olotou fakasalaga ko to siliga manafai e fakapau ki mea ne fai i keisi mo nisi tulaga o tino sala.

Te agasala ki te fakateletele, taumafai o fakatele, io me nofo i te foe uliuli o te mea fakatele kae ko tena mafai o fakatele ko see katoatoa on ko mea inu ne inu io me ko vailakau malosai mai lalo o te sekiseni 23 (1) o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele. Kafai e maua ne te fono e `se, e mafai o fakatonu ke togi tupe e \$200 mo te pei kite falepuipui e tasi tausaga.

Sekiseni 25 e fakatoka ne ia me i te fono e mafai ne ia o tapale sose pepa fakateletele o sose tino tela e fakasala i lalo i te Tulafono Lasi. Te mea tena se fakasalaga tela e mafai o tuku vagana te fakasalaga o te agasala i lalo i te sekiseni 23 (1).

I keisi katoa konei te tino toe tagi ne fakaasi ne latou me talia ne latou olotou sala kae isi ne olotou sala mua kola e fakasolo mai i te `mafa o fano pena. E isi katoa ne olotou galuega kae ne tino e fakatuagagina i olotou kaiga.

A te Loia o Tino toe tagi ne avaka ne ia ana fakamatalaga me i te pei ki te falepuipui se fakasalaga e fakaaoga fakaoti loa kae se `tau o fakaaoga ki sala fakateletele. Te fakasalaga e `tau i ana muna me se sala tupe. Faopoopo atu ne fai aka ne ia me ite famasino ne seki fai ne ia te fakatonuga ki te tapale ote pepa fakateletele, ona ne manakogina ke fai ne ia. Moi fai ne ia, penei se fakasalaga lasi faopoopo ki te sala tupe.

A te Loia ki te tino e tu kiei te toe tagi ne fakaasi aka i tena fakaasiga tela e `teke mene agasala `mafa kola ko gasolo aka ki luga. Se mafauauga tela e lago nete famasino e pela mo ana fakaasiga koi tuai o fai te fakasalaga.

E talia neau a fakamatalaga kola ne avaka me i te pei ki te falepuipui seai se fakasalaga e tau o fakaaoga ki agasala i te fakateletele e aofia i loto i te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele kola e mafai o fakapakia a tino kae ko te tino tusi tulafono ko oti ne fakatoka ne latou a malosai faopoopo o fakatonu ke `pei ki te falepuipui i vaega agasala. I vaega agasala Fakaeletele, e lua, e `tau loa o tapale a pepa fakateletele; ko te mate ona ko te sona fakateletele mo te fakateletele a ko tena mafai o fakatele ko se katoatoa.

A te mea fakateletele tela e fakatele masei e fakamataku kii. Te avanoaga o te mafai o

fakatele e tauave ne ia e tiute lasi loa me ko te tino tela e sona fai neia kae fakatele kae ko oti a ia ne inu ki te levolo tela ko tena mafai ko se katoatoa e tau a ia o malamalama me mafai a ia o pei ki te falepuipui.

A te Loia ne fai mai aua me se me taua ke fakagata te fakalavelave ki te inu i lo ki te fakasala. Te mau tena e mafai o tonu kae ko te fono e seai se lotou malosio me ko te mea ke taofi a lagona o tino ki te inu kava kae fakatelelele.

I te taimi tenei e mafai fua i keisi fakapitoa me i te tino sala e pei ki te falepuipui i tena agasala muamua i te agasala ki te inu kava kae fakatelelele. E ui manafai te pei ki te falepuipui ko te fakasalaga e tau, ke manatua a te pei ki te falepuipui i se taimi toetoe o te tino tela seki pei aka loa ki te falepuipui kae se tino galue se fakasalaga mafa`ki.

Nei ka fai ne au a toe tagi a tino takitasi.

Tianamo Savave v R 3/02

I te otiga ne inu i se leva e lima itula, te tino toe tagi ne fakatele ne ia te pasikaiti kae ne fepaki i te se mauaga ne ia o tausina tena mea fakatelelele. E seai sena pepa fakatelelele. E isi ne ana sala mua kae seai ki te inu kava. E isi sena sala mua ite 12 tausaga ko teka ki te fakatele kae seai se pepa.

A ia se tino avaga kae ko tokotasi tena tamaliki kae tokotasi tena tama ne fanau fakamuli it otiga o te fakamasinoga. A ia se tino galue se tumau ite fakaimasaki fou.

A ia ne fakasala ki te pei ki te falepuipui ite 6 masina ki te fakatelelele kae ko tena mafai ko see katoatoa. Kae 3 masina fai fakatatasi ki te fakatele kae seai sena pepa fakatelelele.

E pena te kilokiloga tela ne fai i te keisi o Pita. Ka fuli neau te fakasalaga ki te fakasalaa ki te fakatelelele kae ko tona mafi o fakatelelele kose katoatoa ko fakautana ifo ki te 4 masina kae se pei i te falepuipui ke katoa te 2 tausaga. Fakasala tupe \$75 tela e tau o togi i loto i te 2 masina kae kafai e se togi 6 vaiaso i te falepuipui.

I takufakatau a te fakasalaga ko te pei ki te falepuipui e se ko te fakasalaga tau ki te agasala ko te fakatele kae seai se laisene fakatelelele. Ka solo neau kae sui ki te fakatonu ke togi tupe tena sala e \$25. i loto i te 2 masina ake 2 vaiaso pei ki te falepuipui manafai e se togi.

Ko fakatonu ne au ke tapale tena laisene fakatelelele i loto i te 1 tausaga i te agasala muamua.

Melo / Vaito v R 1 @ 4/ 02 (Fepuali 2003)

Ikuga

A toe tagi konei e lua ne mafua mai i tulaga e tai `pau kae ko pogai o toe tagi konei e `pau tela ka tuku ne au a te ikuga e tasi mo laua e ui ei a laua ne fai kесе`kесе a la fonotaga. Ka fai ne au a fakamatalaga ki keisi takitasi.

Lilo Melo

Te tino toe tagi ne tu i mua o te Famsino Tumau i tena fono i Funafuti i te o 17 Oketopa 2002 kae ne tali ne ia me talia ne ia a sala e lua ko te fakateletele mea fakateletele kae seai se laisene kae tasi te sala ko te vale i koga ese saoloto ei tino kae fai a uiga kola e tapu. A sala konei e se sokotasi. A sala ki te fakateletele kae seai se laisene ne fai i te po 23 luni mo te po 13 Ulai.

Te tino toe tagi e 10 ana sala mua kola e fai ki te ofa ne ia fakanofonofoga o tena laisene fakaakoako kae faa ki te fakateletele kae seai se laisene.

A ia ne `pei kite falepuipui ki te leva e faa masina kae tapale tena pepa fakateletele i te leva e tasi tausaga. A ia ko 19 tausaga o tena matua kae seki avaga. E nofo i te fale mo tena matua mo ana kaiga kae se galue.

Ulia Vaito

Te tino toe tagi ne tu i mua o te Famasino Tumau i Funafuti i te po 13 Novema 2002 i tena tiati e lua ana sala ki te fakateletele kae seai se laisene. Ne tali mai me talia ne ia ana sala.

Ana sala ne fai i te po 12 mo te 20 o Mati mai mua o tena fakasalaga fakamuli nei.

Te tino toe tagi e 13 ana sala mua tela e tolu ki te ofa ne ia a fakanofoga o tena pepa fakateletele fakaakoako kae lima ki te fakatele kae seai se laisene.

Te famasino ne fakasala ne ia a ia ki te aofaki e lua masina `pei ki te falepuipui kae fakatonu koia ke foki ki tena fenua Niutao ki te ono masina.

A ia ko 23 tausaga tena matua seki avaga kae ne nofo loa i Niutao mai mua o tena tiati i ana sala. I nisi taimi e nofo i Funafuti kae, ka fai e nofo latou, e galue i galuega se tumau.

Te pogai o te toe tagi i keisi konei e lua e iloa fua me ko te fakasalaga ki te pei ki te falepuipui i te vaega agasala penei e se tautonu ona ko te tulaga talavou o tino sala. Ne fakaasi neau oku manatu i te keisi toe tagi o *Tianamo Savave V R* i te keisi i te fono Maluga napa 2/2002, me i te `pei ki te falepuipui ese fano tonu ki te agasala ki te fakateletele kae seai se laisene. Tela te fakanofoga o te tulaga tena. Kae i keisi konei ,

te Famasino e fakafeagai mo tino sala e tokolua tela e fakaasi i a la faiga e se fia saga ki te tulafono, kae ui ei a laua ko oti ne fakasala i vaega sala konei i nisi taimi, e se fia saga ki ei.

I tulaga pena, e `tau mo ia o fakavae tena filifiliga ki te fakasalaga e `tau i fakamatalaga ki te agasala tela ne tiati kei kae ke onoono foki ki uiga fakaasi o te tino sala ki te tulafono mo sala kola ne fakasala ei a ia fakamuli nei i vaega uiga pena. I vaega keisi penei, a te fakasalaga ki te pei fakavave ki te falepuipui se mea e mafai o tau.

Te Loia o Tino toe tagi ne fai mai ne ia i vaega keisi penei, te fono ne `tau muamua o tuku ne ia se fakanofoga ki te fakaseai o tena pepa fakateletele. Kae kafai e toe soli ne ia se vaega sala penei, e lavea lei loa me i te tino sala e se fakalogo ki te tulafono kae ko te pei ki te falepuipui se fakasalaga tela ko tau.

Au e loto me i te mea tena se auala `lei kae ko te fakamasino e fakatau pela me i auala tena e toe foki atu loa ki ana mua i aso mai mua nei. E ui ei, i keisi konei e lua, a tino toe tagi ko oti ne fakaasi o la uiga kae lavea foki o la mafufauga ia laua ka tumau o fakateletele loa kae sei ne laisene faitalia me sea te fakatonuga a te fono.

Au ko lotomalie i keisi e lua konei, fakasalaga ki te `pei ki te falepuipui se fakatonuga ko tau. E ui ei ko taimi muamua o laua ki te falepuipui, ne mafaufau au i te fakasalaga ki te lua masina ko lava i ei.

I te keisi o Lilo Melo, ko talia te toe tagi ki te tulaga tela ko solo te fakasalaga ki agasala e lua ki te fakateletele kae sei se laisene kae ko sui ki te fakasalaga ki agasala takitasi e lua masina i te falepuipui ke fai fakatasi pela foki mote fakasalaga ki te vale kae fai a faiga kola e se talia i koga e talia ei a tino ko te mea ko te tuku aofaki fakatasi e lua masina.

I te keisi i Ulia Vaito, au ne mafaufau me i te fakasalaga ki te pei ki te falepuipui e tonu. I taku fakatau me kafai e faopoopo kiei, te tino sala ke fakafoki ki tena fenua, te fakasalaga ka soloki ki lalo. E ui ei, te fono ne fakaasi kiei me i te tino toe tagi ne nofo loa i tena fenua koi tuai o fakasala kae ko te fakalavelave o te fakatonuga me ia ia ko faitama kae mafai o foki mai ke asi a ia i te fakaimasaki.

I tena keisi au e se fakalavelave kite fakasalaga tela ne ave kae faopoopo ne au te fakanofoga o te tino toe tagi e mafai o foki mai ki Funafuti i te fakatonuga a te tokita ke talavai io me ke tausī, ko talia o fai pena kae avatu ne ia te lipoti a te tokita ki te fono i loto; i te lua o aso manafai a ia e toe foki mai.

Po 17 Fepuali 2003.
Fono Maluga.

Fakasalaga- Inu kava:

Lausaveve v R 5/02 (Fepuali 2003)

Te tino toe tagi ne fai ki te Famasino Tumau me talia ne ia tena sala i Funafuti i te po 5 Tesema 2002, ki te agasala ko te vale kae fai ne ia a uiga kola e se talia o fai i koga e talia ei a tino, e taia i te sekiseni 167 (d) o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono. Ne iloa aka me ia koe ne vale i te Vaiaku Lagi Hotel kae mimi ne koe a te `pui. E faigata i fakamatalaga kola ne fai i pepa a te famasino e maina fakalei me nea a mau ne avake me ia ia ne fai ne ia a uiga kola e se talia i koga se saoloto ei a tino. E ui ei, a ia ne tali me talia ne ia tena sala tela la e seai se toe tagi ke tena fakasalaga.

Te tino sala e uke `ki ana sala mua kola e tau tonu ki te vale kae ko te famasino ne pei ne ia ki te falepuipui i aso fakaoti o te vaiaso i te leva e tasi te masina mo te fakatapu a iai te inu ki te leva e tasi tausaga.

Nei a ia ko fai ne ia tena sala tela kote pei ki te falepuipui i aso fakaoti o te vaiaso tela te keisi ko gata. I taku fakatau e se `tau au o soloki atu taku onoono ki te toe tagi ki te fakasalaga.

E ui loa te fakatapuga i te inu e tau o fakatafa kae ko te Loia ki te feitu e tu kie ei te toe tagi e se `teke ki te toe tagi.

Sekiseni 82 (1) o te Tulafono Lasi o Meainu Malosi, Napa 69, e talia ne ia te fono ke fai ne ia a vaega fakatonuga manafai e isi se fakatagi ne fai ki te famasino kae koia ko lotomalie me ite tino tena e ia ia te amioga tena. Ne seki ai se fakatagi pena ne fai i te keisi tenei tela la te famasino e se tau o fakaaoga ne ia te puipui (1).

Te puipui (2) e fakasaoloto foki neia te fono ke fai se fakatonuga pena manafai te tino sala e fakasala i agasala tela te vale se vaega o ia kae ko oti ne fakasala fakalua i loto i te 12 masina ko teka atu i vaega agasala pena.

A pepa o sala mua a te tinosala e fakaasi me uke ana sala pena kae ko tena toe fakasalaga fakamuli i agasala tau vale ia May 2001 kae, mai mua atu ikona, tena toe sala loa i te 1997 Tela la, te famasino e seai senamalosi o fai se vaega fakatonuga pena.

A te fono e tau loa o fakaeteete, manafai e fakasala, ke onoono muamua ki te fakanofoga tela e tu ki te fakasalga tela e manako a ia o ave

Kafai e se fai ne ia, e faigofie fua, te se fano o ia ki te mea tela ne fai i kona `se palakii ki te saologoga totino o tino toe tagi.

Te toe tagi e talia ki te tulaga o te faka tonuga i lalo o te sekiseni 82 o te Tulafono Lasi o Meainu Malosi ko solo.

Po 17 Fepuali 2003.
Fono Maluga

Fakasalaga- Fakateletele- Sala mua:
Viliamu v R 2/03 (Apelila 2003)

Ikuga

Te tino toe tagi ne tu i mua o te fono Famasino Tumau i te po 7 Fepuali 2003 kae ne tali me talia ne ia tena sala tela ko te ofa ne ia a fakanofonofoga o tena fakateletele fakaakoako, tela e taia i te sekiseni 14 (3) o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele.

A ia ne fakatonu ke togi tena sala tupe \$40.00 i loto i te 3 vaiaso io me 4 masina i te falepuipui ma fai e se togi kae fakaseai tena pepa fakateletele i loto i te tasi tausaga.

A ia ne toe tagi ki tena fakasalaga me i tena fakasalaga ko too `mafa mafai e onoono koe ki mea ne fai i te tupuga o te agasala mo te fakamatalaga me ko te sala muamua a te tino toe tagi.

Ko talia ne au me i te fakatonuga ki te tapale o tena pepa fakateletele mai te fakateletele e se tou ki se vaega agasala penei. Te tino toe tagi e isi sena pepa fakateletele fakaakoako e `kese mo te keisi ki te fakateletele seai se pepa fakateletele. Nea ana mea ne fai ne seki fakapiki neia ana "L" i tena pasikaiti. Mo te tino i tena sala muamua penei, e tapale tena pepa fakateletele matua se talia loa.

E pela mo sala tupe, e lavea atu ite fakamasinoga, te faitu o te pulisimani fai fono ki te fono me i te tino sala e seai ne ana sala mua. Te famasino i ana pati me ia ia e talitonu me i te tino sala e isi ne ana sala mua. I taku fakatau me ne fakavae i kona tena faka`tau me i nisi tino kola ne `tu i te aso tena i te tiati tena ne fakasala togi tupe e \$20.00 kae seki fakaseai olotou pepa fakateletele, a te tino sala tenei ne fakasala tupe tai maluga atu kae tapale tena pepa fakateletele.

A vaega fakasalaga penei ne vaega taua ne fakavae ki ei te toe tagi tenei, a tino toe tagi ne tau o avaka ne ia ki te fono ne mau ki te fono a fakasalaga ne fai i te aso tena. E ui ei a te Loia o faitu e tu kiei te keisi e se fakafesili neia te fakamatalaga tenei tela ko fakaaoga neau. I aso mai mua, kose fakaaoga ne au vagana e isi ne mau e avaka ki te fono.

Io te pulisimani fai fono te fakatauga o avaka a fakamatalaga tonu ki mua o te fono. Kafai e fakatamala a ia, ka mafai o fai se ikuga e se tonu. Sose famasino e mafai o tu atu ona mua se tino sala tela e iloa neia mene tu atu i ona mua i keisi mai mua. Tena tiute ko te tapale keatea te vaega iloa tena mai mua i tena mafaufau manafai neia te fakamasinoga o sose keisi mai tua vagana se vaega taua o te mau ki te fono i te taimi tena.

Kafai te famasino e `kafi ne ia, a te tino sala e se maua neia te fakamasinoga lei ki tena keisi. Me e penei te ata i ei, te tino sala e se talia ne ia tena sala kae ko te famasino e iloa ne ia me ko oti ne fakasala ne ia mua, te famasino e `tau o fai ne ia se ikuga `lei ke fakaseai ne ia te vaega fakamatalaga pena kae ke fai fakalei ne ia te tino sala pela

mese tino e seai se iloa kia ia muamua. Ke fai ne ia pela mo tena mea e iloa ko tena uiga te tino sala ka nofo mo te se lei kae ko te tiute o fakapatonu tena keisi tela e nofo sala mo te pulisimani ka foliki.

E pena foki te tulaga i keisi kola e talia ne te tino sala tena sala. Te famasino e `tau o filifili ne ia me sea te fakasalaga `tau ki fakamatalaga kola i ona mua i te keisi tena. Kafai penei mo te keisi tenei, te famasino e talitonu me i te tino sala e isi ne ana isi sala, e mafai loa neia o fakatonu te pulisimani fai fono ke toe onoono kae avatu a fakamatalaga tonu. Kafai pena e `tau mo ia o fakamalolo malie te keisi ki te sua taimi ko te mea ke avanoa a ia o fai te mea tena. Kafai te pulisimani fai fono e se talia ne ia ke toe onoono aia ki nisi tulaga ote tino sala tena uiga te famasino e tau o tautali i mea kona ne avatu kae fai ne ia me i te tino sala se tino seai ne ana sala mua. E pau mafai te pulisimani fai fono e fai ki te fono, itena otiga ne onoono ki pepa, me i te tino sala e seai ne ana sala mua, te famasino i kona e `tau o talia ne ia e ui ei e iloa ne aia me i fakamatalaga kona e se tonu.

I te keisi tenei e seai saku iloa me ko nisi tala e uiga kia ia nei e tonu io me ikai kae seai foki saku fekau ki ei ke aumai. Te fakamatalaga fua tela e isi ite fono me i te tino sala e seai ne ana sala mua kae ne seke tena fakasalaga mo nisi keisi penei

Te toe tagi ko talia. Te fakasalaga ko solokae sala tupe e \$20.00 e sui ki ei i loto i te 3 vaiaso ke togi manafai e seki togi loa kae 1 te masina pei ki te falepuipui manafai e se togi. E seai se fakatonuga ki te tapale o tena pepa fakateletele.

Te mea fakaoti loa e tasi ke avake, kafai e togi te \$40.00 sala tela ne fakatonu e pei kite falepuipui ki te 4 masina. Te fakatonuga tena e `se.

Sekiseni 30 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono e fakatoka gataaga mafai e se togi te sala tupe. Se fakatokaga, e fano tonu i te keisi tenei.

“Siliga atu i te \$20.00 kae se siliga i te \$40.00: 2 masina
Siliga atu i te \$40.00 kae se siliga i te \$50.00: 3 masina.”

E lavea `lei me i te \$40.00 e to i vaega mua i fakanofoga muamua. E siliga atu i te \$20.00 kae se siliga atu ite \$40.00 a te gataga ki luga mafai e se togi te Fono e tau o fakatonu ne ia e 2 masina. E taua me tau te fakanofoga e to iloto i te tulafono aua me i te fakatonuga tela e siliga ko tena uiga a tino sala ka pei ki te falepuipui i te leva tela e se.

Po 9 Apelila 2003.
Fono Maluga

Fakasalaga:

Lisale v R 3/03 (April 2003)

A tino toe tagi ne tu mua o te fono i ana sala ko te ulu liisi i te po kae kaisoa ne fai ia e talia ne ia ana sala i mua o te Famasino Tumau i te po 22 Ianuali 2003. A ia ne fakasala ki te 4 masina falepuipui i tena agasala muamua kae ne sala tupe e \$10.00 i tena sala i te lua kae 2 vaiaso ke togi kae kafai e se togi e tasi te masina pei i te falepuipui. A ia foki e fakatapu i te inu kava iloto i te tasi tausaga.

A ia ne toe tagi ki tena fakasalaga i pogai konei:

1. Te fakasalaga ko siliga manafai e fakatusa ki tausaga o tona olaga mo nisi tulaga o te tino toe tagi.
2. Te fakatonuga ke sala tupe manafai ne fakasala ke pei ki falepuipui tela ne fakatonu e se olotonu; mo te
3. Te fakatapuga i te inu kava ko siliga atu i te malosia o te famasino.

E seiloa tonu me kaia, kae seai ne pepa i te fakamasinoga i te Fono Famasino kola la a fakamatalaga ki te keisi tenei ne aumai i fakamatalaga o te fakatagi a te tino tagi tela e se teke, nete tino tela e tu ki ei te tagi.

I te fakatoetoega, te tino toe tagi ne inu kava mo te tino io ia te kope tela te ulu liisi seai se fanoi ne tupu i ei. Te kope tena ne tuku ki te sua tino kae i te vaitaimi tena kae i se taimi ate tino io ia te kope ne fai ki tino tagi ke fanatu ki te fale tena o puke ne ana mea inu kava kona i kona. Te tino toe tagi ne fano.

E isi ne ana sala mua kamata mai i te 1978 kae ne fakasoko ana sala ke oko ki te 1986. E lua ana sala i te 1991, kae taki tasi ana sala i te 1993 mo te 1994. Ko oti a ia ne pei ki te falepuipui i nisi taimi muamua kae i tena toe taimi i te 1984

A ia ko 33 ana tausaga i te matua i te olaga ka ko oti ne avaga mo ana tamaliki e 4. A ia se kauvaka kae nei a ia se tino faika.

Ona me galo a miniti i te faiga o te fono i te Fono Famasino Tumau, ko seai ei ne fakamatalaga me tupu anafea te agasala. Kae ui ei, te toe sala a te tino toe tagi se agasala mama i tafa o tena lima oko i te 1993 kae, faitalia mene tupu anafea te agasala tenei, te tino ne toe tagi ne fakaasi ne ia se fuliga i tena olaga mai i tena olaga mua koi agasala sale a ia.

I vaega keisi penei, e ui mana filifili nete fono me i te fakasalaga tau ko te pei ki te falepuipui, e tau mo ia o filifili me i te tino e tau o toe tuku ki ei te avanoaga o fakasoko te ola i te olaga lei. Te mea nei se agasala mafa ne tupu i tulaga kese. Au foki e mafaukau me i te pei ki falepuipui e se koia se auala ke moa e toe fai ne ia sua agasala i lo te tasi te filemu. Te vaega tenei fakamuli e tuku ne ia ta avanoaga ki te tino ke fakasoko tena olaga lei kae iloa ne ia, me kafai a e fakatamala, a ia ka fano ki falepuipui.

A te famasino e isi loa ne ana pogai ki te pei ki te falepuipui kae i taku fakatau e tai lei atu moi ne pei ki falepuipui kae nofo i tua.

Te pogai i te lua o te toe tagi e fano ki luga ki te sala tupe. Kafa te tino sala e pei ki te falepuipui, koi mafai foki loa o fakatonu ke sala tupe i nisi agasala. Kae ui ei, e seai se fakasalaga lei mafai e lavea atu e faigata ki te tino sala o togi tena sala. Ke fai se vaega fakatonuga pena ke galue lei, e tau fua o fakatonu ke tai fakaloa atu tena nofo i te falepuipui.

I te keisi tenei, te famasino ne tuku ne ia e 2 vaiaso ke togi te sala. Te taimi tena kaati ko oti tena leva kae ko te tino toe tagi koi pei i te falepuipui i tena sala tela ne fakatonu muamua i tena sala muamua. Mai ikona, a ia ka pei ki te falepuipui tai leva atu ke fai tena sala me seki togi tena sala, tena uiga ko tai fakaloa atu tena sala ki masina e tasi.

E tavae neau te vaega sala tupe tena me masani o togi ne tino o tena kaiga kae e se tau o fai pena mafai tena te mafauauga o te fono tela ne tuku ne ia te sala.

Toe mea fakaoti, te malosi o tuku te fakatonuga ke fakatapu i te inu kava i lalo i te sekiseni 82 o te Tulafono Lasi o Meainu Malosi e fakamaina fakalei. I te keisi tenei ne mafua aka i te sekiseni 82(2). A fakanofoga o te sekiseni tena e fakaasi fakalei me i te famasino e seai sena malosi o fai se vaega fakatonuga pena. E faigata ia au o mafaufau mene fai kaia nete famasino se vaega fakatonuga pena.

Te toe tagi ko talia. Au e talitonu me i te tino toe tagi ko oti ne fai ne ia a fakasalaga kona pei ki te falepuipui ona mene tuku loa te fakatonuga i te 22 Ianuali 2003. Ko pili nei o palele tela ko se tau o fakatonu neau ke pei ki te falepuipui kae nofo i tua. Te fakasalaga i te agasala muamua ko fakamafuli ki sose tulaga ko te mea fua ke mafai te tino sala o tala fakavave. Te sala tupe i te sala i te lua ko fakaseai, mo te fakatonuga ke tapu i te inu kava.

Te ata katoa tela ko te tino toe tagi ke tala i te aso e aunoa mose isi fakasalaga.

Po 09th April 2003

Fono Maluga

Fakasalaga- Te se o te fakasalaga manafai e se togi te sala tupe:

Viliamu v R 2/03 (Apelila 2003)

Lisale v R 7/03 (Setema 2003)

Te tino toe tagi ne tu i mua o te Famasi Tumu i te 4 Luni 2003 i tena sala e tasi ko inu kava i koga tapu, taia ilalo i te sekiseni 118 o te Tulafono Lasi o Meainu Malosi,

(Napa 69). A ia ne fakasala ki te \$30.00 ke togi iloto i te masina e tasi kae 3 masina i te falepuipui manafai se togi. A ia ne toe tagi i tena fakasalaga i pogai e lua.

Te tino toe tagi e pei nei i te falepuipui i se leva e lua tausaga tela ne kamata mai te po 10 o Apelila 2003 ona ko se isi sala kae ko te pogai muamua o tena toe tagi e fai pela me ona ko tena pei ki te falepuipui e seki maua ne ia o togi ne ia te sala tupe tela la a te fakasalaga ne fai ne te Famasino e pau e iloa me se fakasalaga ko te pei ki te falepuipui.

Te agasala tela ne fakasala tupe iei a ia ne te Famasino Tumau ne tupu i te po 21 Tesema 2002, mai mua o te taimi ne falepuipui ei a ia. Moi ne fai tena keisi tena i se taimi vave mai tua o te tupuuga o te agasala moi se mea e mafai loa ne ia o togi tena sala tupe e aunoa mo te toe pei ki te falepuipui ona ko te se togi o te sala tupe. E tau ke iloa ne tatou me i te fakasalaga mai lalo o te sekiseni 118 e se aofia ei te pei ki te falepuipui.

E talia ne au me i te Famasino ne tau o iloa ne ia me e se mafai ne te tino toe tagi to togi tela la a te fakasalaga ka tuku se fakasalaga tela ka se talia mai lalo o te sekiseni tena.

E faigata foki ke iloa ne tatou me sea te fakasalaga ne tau o tuku ne te Famasino. E pela e iloa mo taku fakaasiga taluai, te fakasalaga i lalo o te sekiseni se sala tupe. Nisi fakasalaga pela mo te fakamagalo se seki mafai o fai mana kilo tatou ki te fakasalaga tenei e tu. Te Loia mo te tino toe tagi ne fakatagi mai ki se fakatonuga fakatapu. A te fono tenei e se lava ia ia ne mau i luga i sala mua o te tino toe tagi i masina mai mua o Tesema 2002 ko te mea ke iloa ne ia me i te vaega fakasalaga tenei e avanoa mo te keisi tenei. E ui ei, a te taimi tela ka aofia i te fakasalaga tena ka to i loto i taimi tenei ne nofo iei te tino toe tagi i loto i te falepuipui, tela i te mafaufau atu, a ia e tapu i te inu mea inu malosi i te taimi tena.

Ona ko tulaga kona, e se maua ne au o fai pela me i te Famasino ne se i te fakasalaga ne ia tino sala ki te sala tupe. A te pokotiaga ki luga i te tino toe tagi e tai mafa e iloa kae ne pogai mai luga i ana uiga ofa tulafono kae se koia ko te se tonu o te fakasalaga. Te toe tagi ki luga fakasalaga ki te sala tupe e se talia.

Te lua o pogai o te toe tagi ko te teka manafai e se togi tela ne fakatonu. Te aofaki maluga o te fakanofoga e fakasinoga i lalo i te sekiseni 30 o te Tulafono Lasi Fakasala Ofa Tulafono kae maina te aofaki maluga ki te sala tupe \$30.00 e 2 masina.

Mesea te fakanofoga e fakatonu manafai se togi te sala, e tau o nofo ki te vaega ki luga i tuakoi e fakatoka nete sekiseni 30, e nofo tonu iloto i te malosi o te famasino. I taku fakatau ikonei ne mafaufau ei te famasino me i tena malosi e to iloto i fakanofoga te pei ki te falepuipui te mafai a te tino sal o togi tena sala tupe. E manatua neau o faopopo ki tena fakasala, ne tau o mafaufau a ia ke soloki ki lalo tena sala.

Te toe tagi ki te se togi o tena e tau o talia kae e tau foki mo au o fakatonu e tau o soloki ifo ki te 1 masina mai i oku manatu me se kafi nete tino toe tagi o togi.

Te toe tagi e talia ki te tulaga tena. Te sala tupe e \$30.00 e tumau ke togi i te masina e tasi kae 1 masina i te falepuipui manafai e se togi

Po masina 24 Setema 2003

Fono Maluga

Toe Tagi- Fakanofoga o te faiga o Fakasalaga: Tasi Togiga v R 8/03 (Setema 2003)

Te toe tagi tenei e teke ki te fakasalaga pei ki te falepuipui 4 masina ne fakatonugina nete Famasino Tumau ona ko pogai me i te tino toe tagi ko tena taimi muamua ki te fono kae ko te pei fakavave ki te falepuipui i vaega keisi ko to siliga i te mafa.

Te toe tagi mai te fono famasino, te fono tenei e fakana ki te fakasinoga te ne fai i te fono tena mai lalo. Tela ia, e taua ko pepa katoa kola ne ei fakamasinoga tena ke katoatoa katoa a mea kola ne fai i te fakamasinogai te fono famasino tena. I te keisi tenei a pepa e se tonu kae ko oti ne tapale a nisi poini taua kona.

A te tino toe tagi ne tiati ki te fakapakia tino kae ne fai ia e talia ne ia tena sala kae, i pepa a te fono, te tiati ne talia ne ia ko te lima oko.

A fakamatalaga ki te mea ne tupu kola ne fakamau ne te famasino e fakasino me i te tino toe tagi ne fusu kae tapa te tino tena pakia kae fusu ne ia i te taimi ne moe i lalo i te fola. I te pepa fakatagi o te tino toe tagi e fakasi i ei me i te tino toe tagi e tasi fua tena fusu. E tau o faakasi me i te lipoti a te tokita kiluga i te tino pakia e pela mo mea ne tusi nete famasino ilo mea kola ne fai mai nete tino toe tagi.

E ui ei, te tino toe tagi ne seki suigina ne se loa i te fono tela ki lalo kae ko te fakalavelave ko fakafeagai mo te fono tenei me e seai se tusitusiga me i te Famasino ne fesili ki te tino toe tagi me e talia ne ia fakamatalaga kola ne fai ki te fono nete pulisimani fai fono. Ne tau a ia o fakafesili; kae kafai ne fakaesili a tena tali e tau o fakamau ki lalo. Te fono e se tau o tuku taumate ne ia me i te tino sala i te fono i tela e seai sena loa ka fai ki te fono me ia ia e se lotomalie ki fakamatalaga kole ne fai. I taku masani i te galuega e fakaasi ne ia me fesili loa kae ko te mea e tali loa pela mo te mea e loto a ia ki ei. Te famasino ke manatua o sili te fesili kae ke fakamau ki lalo ate tali.

E taua ki te fono ke fakailoa ki ei me isi ne sala mua kae koi tuai o filifili me sea te fakasalaga tau o tuku. Me i fakasalaga i agasala mua e ma fai o seai se olo pokotiga ki te fakasalaga tena ka tuku, e taua ki te fono me koi tuai o tuku te fakasala o te tino a ia e seai ne ana sala mua manafai e tena te nofoga o te keisi tena. A te fono mai lalo e seai sena fakaasiga i pepa o te fono me ia ia tenei e seai ne ana sala mua io me ko

nisi tulaga o tena olaga ne fakaaoga i tena keisi tena. Te fakamunaga i pepa a te fono i te fakaotiotiga o fakamatalaga o te keisi e penei:

“Fakamatalaga ki mua o te fono koi tuai o tuku atu tau sala: Fakaasi ki te fono, me isi nea loan i te NBT.

Ikuga: Au ko oti ne mafaufau me i tau fakasalaga ko te pei koe ki te falepuipui e 4 masina.

Te famasino e tonu i te fai ki tino toe tagi me isi sena saolotoga o ave tena toe tagi.

E mafai a mea katoa konei ne fai, kae ui ei te fono tenei e galue fua ki mea kola e tusi i pepa a te fono. Kae e sea se fakaasiga i se vaega taua, e mafai fua o tuku taumate mene seki fai. Ka fa te famasino e seiloa ne ia a tala lei ki te tino toe tagi, e se ma fai foki ne o maua katoatoa a fakamatalaga ke fai ki ei tena filifiliga ki te sala tela tau ki te kei tenei.

Te toe tagi tenei ko talia, te fakasalaga tela ne tuku ko solo kae ko te keisi ka fakafoki ki te Fono Famasino ke toe fai te fakamasinoga i te tali me talia ne ia tena sala.

Po **24** **Setema** **2003**

Fono Maluga

Toe Tagi- Keisi kola se mafai o fai ona ko tapu i te tulafono (Tulafono o Mea Inu Malosi):

Manumanu Futiga v R 5/03 (Sept 2003)

Te fakatonuga e penei:

1. Te toe tagi ko talia.
2. Te fakasalaga ko solo.
3. Kafai te tino ne toe tagi ko oti ne togi tena sala, e tau o fakafoki ki ei.

Po **22** **Setema** **2003**

Fono Maluga

Toe Tagi- Fakateletele kae ko se maua o fakatele ona ko te vale- Tulafono i te faiga- Fakanofoga- E seai se keisi o tali:

Lisale v R 1/03 (Fepuali 2003)

Ikuga

Te tino toe tagi ne tu i mua o te Fono Tumau tela ne fai i Funafuti i te po 22 Ianuali 2003 i tena sala e tasi ko te fakatele te mea fakateletele kae ko tena mafai o fakatele kose lei ona ko mea inu kava, taia i lalo i te sekiseni 23(1) o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele. Ne tali me se talia neia tena sala kae, i te faiga o te fakamasinoga, ne fakasala kae togi tupe e \$40.00 togi iloto ite masina kae tolu masina i te Falepuipui manafai se togi io me se oti ne togi. Nei la ia ne toe tagi e uiga ki tena sala mo tena fakasalaga.

I mau i te fono me ia ia ne fakatu i te Matagi Gali Bar i te afiafi ote po 5 Tesema 2002 ne te pulisimani me seai sena moli iluga i tena pasikaiti. Te tino toe tagi ne fakaasi ne ia ki te pulisimani me ia ia e vale tela ne fai ei te pulisimani tena ki te sua pulisimani ke fakatakitaki a te tino toe tagi ki te ofisa o pulisimani. Ne lavea atu a te tino toe tagi ne fakatonu ke tele mai iluga i tena pasikaiti kae tautali mai te pulisimani tena i ana tua i te sua mea fakateletele. i te okoatuga ki te ofisa o pulisimani, te tino toe tagi ne fai kiei ke fai ne ia naai iloilooga kola ka fakaasi ei me ko ia e vale io me ikai. Ne manogi kava foki kae ko tesi kona, ne faigofie o maua ne ofisa a ia tena e vale.

A te tino toe tagi ne fakaasi i ana mau i te fono me ia ia ne inu kava kae ne gata fua i tena vauga tena ki te Matagi Gali Bar. Ana muna i te ofisa ne fakatele ne ia tena pasikaiti a te tino toe tagi o fakapatonu me i tena moli o tena pasikaiti mai tua e se kaa loa tena fai ei ki te tino toe tagi ke tele i tena pasikaiti ki te ofisa o pulisimani o fai tena fakamatalaga ki tena moli mai tua. I te taimi ne fai ei te fakafesilisiliga a ia ne talia ne ia mene isi sena fakamatalaga ne ave ki pulisimani kae ko ia ne inu mai loa ite taeao tela ko teka, se fakamatalaga tela ne fai a ia ki te fono me se tonu.

Seai se fakaasiga i pepa i te fono e fakaasi ei me i te famasino ne ave ki ei a te lisi o sala mua a tino toe tagi kae ui ei ne isi loa te lisi o sala mua mai ia Aokuso 1978 ke oko kia Novema 1984 i te pepa tela ne i mua o te fakamasino. Ne seki se fakaasiga me i te pulisimani fai fono io me ko te tino sala ne isi ne la fakaotiga o te keisi.

A te famasino ne fakaasi ne ia i tena ikuga e penei:

“Te molimau a Pulisimani A1 ne fai ki te fono ne sogi ne ia te meainu malosi kava mai i te manava o te tino sala kae ne fakaasi tonu atu kia ia me ia ia e vale.

Te tino sala ne fakaloiloi ne ia te pulisimani i te taimi ne puke ei tena fakamatalaga. Ne inu ne ia e tolu ana kapa pia i te po tena. Tela la ko oti ne iku ia au me kafai a koe ne loi ki pulisimani e mafai foki ne koe o loi ki sose tino. Tela la, ko oti ne maua ne au te tonu aunoa mo te faletonu me ia koe ko se i tau sala tenei. E ui loa a pulisimani i tepon tena ne tuku ne ia a koe ke tele i tau

pasikaiti. Tela ko ala ei o tai mama tau sala i te taimi nei tela koe e sala tupe e \$40.00 togi i loto i te masina e tasi, kae kafai e se togi io me se oti ne togi 3 masina i te Falepuipui.”

A fakamunaga o te ikuga e fakaasi mai ne ia ia me i te famasino ne fakavave tena ikuga ite vaega se kae ne seki fakaalei neia te fesili e tala tonu. A te Loia o te tino e tu ki ei te tagi ne fakaasi fakalei loa, ne ia te fono me ia ia e se teke ki te toe tagi ki tena sala.

Te tino toe tagi ne tiati i lalo i te sekiseni 23 ote Tulafono Lasi o Mea Fakateletele. Tena vaega (1) mo te (3) e tau tonu:

“23(1) Sose tino e fakatele or me taumafai o fakatele io me nofo i te toe o fakatele te mea fakatele kae kp tena mafai o fakatele ko se katoatoa ona ko ana kava io me ko mea inu malosi a ia ko taia kae sala tupe \$200.00 mo te pei ki falapuipui e 1 tausaga.....

(3) i sose Fonotaga ki te agasala e u kava kae fakapatonu me ite tino sala ne fakatele io me taumafai o fakatele io me nofo i te koga fakatele i loto i te 2 i te taimi tela ne inu kava io me fakapatonu nisi mea konei:

- (a) Te tino sala ne fai ne ia te agasala i lalo ite Tulafono kae fano tonu mo te fakatelega o mea fakateletele (me ko te mea fakatele tena io me ko te sua mea fakatele); io me
- (b) Te tino sala ne aofia i te mea tela ne tupu i tulaga pena tela ko fai ne ia te Fono ke isine pogai o talitonu i fakatelega ne ia te mea fakateletele tena ne mai ei o tupu te mea tena ne tupu;

Te fono e tau o fai ne ia me ite tino sala nefakatele io me taumafai o fakatele io mene nofo i te toe o te mea fakatele tena, me sea te keisi, kae ko te mafai o fakatele pela mese tino fakateletele ko se katoatoa ona ko kava, vagana te tulaga tena e Fakapatonuga.”

E maaina me i te feitu e avaka ne ia te keisi e tau o fakapatonu a mea konei i te keisi tenei koi tuai o isi se fakasalaga i te agasala i lalo ite sekiseni 23(1) ko:

1. te tino sala ne fakatele ne ia te mea fakateletele kae,
2. i te taimi ne fakatele, a tena mafai o fakatele ko se katoatoa ona ko kava ne inu ne ia.

Me vale io me ikai e taua ki te ikuga me ko tena mafai o fakatele ko se katoatoa kae ko te famasino e tau o fai ne ia te filifiliga tena, e igoa me ko mau ki te fono ne fakatonu kia ia me ite manakoga tela e manakogia me ite mafai a te tino sala o fakatele ko se katoatoa. Kafai e iku ia ia me ne fakapatonu atu kia ia ko mafai ne ia o fakasala. Ite

keisi tenei te famasino seki fakaaoga aka loa ne ia te teso tenei i tena mafuafua ki te fesili tenei. Seke mo te tulaga tena, pela me ko leva ne oko a ia ki te ikuga me i te tino toe tagi e vale tela i tena fakatau me ko lava tena i lalo o fakasala te tino i te sala tenei. Ikai seai tena.

E se maina fakalei me sea te taugatonu ne tuku ne te Famasino ki te fakamatalaga me i te fino sala ne fai me ia ia ne loi i tena fakamataga ki pulisimani. I tena mau ki te fono ne fakaasi katoa loa ne ia ki te fono a mea katoa tela me ko ia e lei io me loi ko se tau o fakafesiligina. Te fono tenei ko se lei faaka tena lagona me i te famasino ne fai ne ia pena ite keisi tenei. Kafai te tino toe tagi se tino loi, e tau a ia o fakasala me sea te vaega agasala tena i tena tiati a ia kiei. Kafai e tena te faifaiga ne fai, ko oko loa i te se tonu kae se koia foki te pogai o se fakasalaaga.

E maina me i te tino sala ne inu i te afiafi tena kae, kafai te famasino ko oti ne fakaoti ne ia me i tena uiga tena e to iloto i te 2 itula mai mua o tena fakatelega, ko mafai ei neia o fakaiku me i tena mafai o fakatele ko se katoatoa manafai te vaega o te agasala kola e fakaasi atu i te maga (a) mo (b) o te vaega foliki (3) e fakapatonu. I te keisi tenei, e seai ne mau i te fono e tusa ko te tulaga tena.

E lavea aka, i te otiga o te keisi a te pulisimani fai fono ne isi se fakamatalaga ne avaka me seai se keisi. Te fono ne iloa foki ne ia me i te pulisimani fai fono e loto foki ki te fakamatalaga tena me seai se mau ki te fono me ite mafai o te tino toe tagi o fakatele ko se katoatoa. I te tonuga, a mau e tu katoa o te teke ki mau tena, e isi ei te fakatau ne tau loa o se talia ne pulisimani ke tele i tena pasikaiti ki te Ofisa o Pulisimani. Te mea tena se mau ki te fono mai te pulisimani fai tonu o lago ki te keisi a te faitu teke.

Koi tuai te famasino o fai fakasala te agasala tenei, ne tau o teke ne ia a mau kona i te fono io me se mafai o maua ne ia mene fakatalitonugina a te agasala e seai se faletonu. Moi ne se talia ne ia te mau tena mai i tino molimau a pulisimani mo te tino sala e tau o fakaasi ne ia te tekega ne ia i loto i tena ikuga. I muna o tena ikuga e uiga ki tena fakasaalaa e fakaasi fakalei i ei me ite famasino ne talia ne ia me i te tino sala ne seki katoatoa tena mafai o fakatele io me sena filifili neia ke tai fakamama te sala. E ui loa a mea katoa konei a te famasino ne fakatonu ne ia me isi loa se keisi ke tali ne te tino sala.

Te famasino ne tausi ne ia a pepa o te fono kae kafai ne isi se vaega fakamatalaga ne avaka me seai se keisi te faipatiga ki ei ne tau o fakaasi iloto i pepa o te fono. Te fakaasiga ki ei fakatasi mo mau ki te fono kola ne aofia ite filifiliga a te famasino i tena mauaga mene isi se keisi ke tali. Ne seki fai ikona.

Ne lavea foki me i te famasino e seki tuku te avanoaga o te tino toe tagi o fai a tena fakaasiga ki te fono. Moi ne seki talia te toe tagi tenei, te se talia o te tino sala o fai a tena fakaasiga ki te fono i te fakaotiga o te keisi se vaega taua e tau o fai kae, ia ia foki loa, se vaega e lava a molimau ke solo sose fakasalaga tena ne fai.

Sua vaega masei ne fai i pepa o te fono, mai mua o te fakasalaga o te tino toe tagi, te

famasino seki fai ki te tino sala me isi ne ana pati e fia fai ki te fono e uiga mo tena sala. I te faiga, te famasino ne aofia i loto tena fakasalaga i tena ikuga i ei, tena ikuga i tena se. E se foki. A te ikuga me se mo te ikuga me sea te fakasalaga tau ne vaega e kese ana galuega. E se tau o filifili ne ia fakatasi kae ko te famasino ne tau o fai faeloa ki te tino sala me isi sena pati e fia fai ki te fono koi tuai o fai tena ikuga i te lua.

A te sekiseni 25 o te Tulafono Lasi o Mea Fakateletele e manakogina ko te fono tela e fakasala ne ia sose tino i lalo ite agasala i lalo i te sekiseni 23(1) ke tapale te pepa fakateletele o te tino sala. I te keisi tenei, te famasino ne seki fai ne ia me, ka fai te fono tenei e onoono ki te toe tagi e uiga ki tena fakasala, e tau o fakasao ne ia te mea tena seki fai.

E lua a mea taua fakaoti e tau o fakaasi.

1. Te faifaiga ko gasolo aka loa i vaega keisi penei, i te agasala tela e taua i lalo ite sekiseni 23(1) i te Fakamatalaga o te Agasala me se “Vale kae fakatele”. A Vaega Toetoe o Agasala i te keisi tenei e fai tai tonu:

“Poopu Lisale ite po 5 Tesema 2002, i Funafuti iluga i auala kola e saoloto i ei a tino ne vale kae fakatele a te pasikaiti kae ko tena mafai o fakatele ko se katoatoa ona ko mea inu ne inu.”

Te tonuga o Fakamatalaga o te Agasala i te keisi e penei e tau ko te fakatele kae tena mafai o fakatele ko se katoatoa ona ko ana mea inu ne inu. Te vaega o te Agasala e se tau o aofia i ei te fakamatalaga me ia ia e vale me tau o fakasaga ki te mafai o fakatele ko se katoatoa.

I taku fakatau te pulisimani fai fono e tau o tusi ne ia ki lalo a te fuliga ote fomu tenei i vaega tiati penei. E ui ei, e tau o manatu me io te tino e fai ne ia te keisi i te fono o onoono fakalei te tiati e sao a fakamunaga iei kae fai ki te fono ke fakasao manafai e se, koi tuai o fai ki te tino sala.

2. I te fakaotiiga o te ikuga a te famasino ne tusi ne ia me ia ia ne fai ki te tino sala tena saolotoga o fai tena toe tagi ki te ikuga. Kae ui ei, ne faopopo ne ia, “Tau toe togi e tau o vau kia au.”

Au e se fiafia ki tana fakamunaga. Te tino sala e tau o fakailoa ki ia me i tena toe tagi e fakamau i te Faillautusi o te Fono. E iku o vau kia ia te famasino fakamuli, kae ko te fakamunaga me tau o avatu kia ia te famasino tela ne fatoa oti ne fakasala ne ia a ia e fakaloto vaivai ne ia te tino sala i te toe tagi.

Te toe tagi ki tena fakasala e talia mo tena fakasala ko solo. Kafai te tino toe tagi ko oti ne togi tena sala tupe, ke fakafoki kia ia fakavave.

Po 17 Fepuali 2003

Fono Maluga

Feagaiga:

Kauvaka – Tupe togi ki ei ona ko te feagaiga galue – Tupe Togi o te Tino Galue: Alpha Pacific Navigation Ltd v Administrator of Native Estates 30/03 (Setema 2003)

Ikuga

Te tino mate, ko Elia Teborata, ne mate loa ia ia i te 21 Apelila 2003 i te taimi ne galue i te kamupane a te tino fakatagi. Ne galue fakafeagaiga i fakanofoga e pela mo fakanofoga ne fai i te feagaiga a Tuvalu Overseas Union mo te South Pacific Marine Services.

Atikolo 22(1) o te feagaiga e fai mai:

“(1) Kafai te kauvaka ne mate i sose pogai kae galue i te kamupane e aofia i ei mea loa ko mate ... te kamupane e tau o togi ne ia te aofaki tupe tela e fakaasi atu ite pepa e fakapiki napa 3 ki te tino tela ne tusi me ka manuia i tupe a te kauvaka mo tamaliki a ia e se tokouke atu i te toko 3 mai lalo i te 21 tausaga i te matua. Kafai te Kauvaka e seai se tino ne tusi ne ia ke manuia, te aofaki tena ke togi ki tino io me ko te foitino e fakasi mai lalo o te tulafono or me ki te tino tela ka onoono ki kope totino a te kauvaka.”

A fakanofa o pepa fakapiki napa 3 e aofia i ei:

“Mate i te galuega e manuia e pela mo te fakatokaga i te Atikolo 22 o te Feagaiga tenei tela e tau, vagana a nisi manuia kola e tai lei atu ka fai o fai a fesokotakiga, ka penei:

Te tino tela ne filigina ke togi kiei	\$60,000.
ki ana tamaliki (se siliga mo te 3 kola mai lalo o te 21 tausaga)	\$15,000.
Te tupe Amelika USD”	

Te tino mate e seai sena togi kae seai foki sena tino ne tusi ke manuia. A ia se tino Tuvalu tela ana kope ka to mai lalo ote onoonoga a tino mai te Matagaluega o Manafa tela mo te fakateletelega o Manafa Tino Tuvalu i te Tuafono Foliki. E tokolua ana tamaliki foliki, loane mo Lafoga, o la tausaga i taimi ne mate ei , 12 mo te 6 tausaga o laua, a laua ka maua taki \$15,000 i lalo o te feagaiga.

E lavea atu i keisi fakamuli me i te aofaki katoa ne fakatonu ne te Fono Manafa ke togi ki te tino tela ka manuia e aofia i ei ko tupe a tamaliki. A tino fakatagi ne avaka tena mataupu ke fakamaina tena tiute i lalo i te feagaiga. Ne lavea atu me ite tino tela e tausaga tena ola mo te P + 1 kilapu ne fakatagi mo te taumafaiga kote mea ke mautinoa me i te manakgoa o te feagaiga e fakataunu. Te tino fakatagi ne fakaasi aka neia me i

te agaga tonu ko tupe ke maua mo te kaiga o te tino mate mo ana tamaliki.

Te tulafono foliki 3 e fakaasi ne ia a tiute o te tino e onoono ki kope kola e aofia

“3(1) Te tino onoono ki kope e tau –

- (a) maua a kope katoa o te tino mate kola e mafai o fakagasuke io me se mafai o fakagasuke kae ka taofi ne ia e pela me se tino e onoono ki ei ke oko ki toe taimi tela e vaevae ei;
- (b) fakatagi ki te fono manafa ke fakatonu atu te tufatufaga a kope a tino mate kae ke tautali ki te fakatonuga tena kae ko fakatonuga ki te tufaga o kope a te tino tela ne fai nese komiti kae toe tagi mai i te ikuga, fakatonu io fakatonuga a te fono manafa ...”

A te faiga o tupe kola e tau ki tamaliki mai lalo i fakanofoga o te atikolo 22 mo te Pepa Fakapiki 3.

A te Atikolo 22 e tuku ne ia te tiute ki te kampane ke togi te aofaki tupe ke lavea ei a tino taki tokotasi manafai e mate te kauvaka. Te tiute e mafua aka i tena matega kae se tiute o te kampane i tino kola ka manuia. Kafai e seai se tino ka manuia ne fakatoka ne te kauvaka, te kamupane ka mafai fua ne ia o togi a te vaega muamua aofaki tupe i te tusi Pepa Fakapiki 3 i vaega tela e manakomia i te fuaiupu fakaoti o te atikolo. I taimi i tena olaga, te fakanofoga o te aofaki tupe tena e nofo i kilokilo a te kauvaka kae, kafai e seai sena fakatokaga, kafai pela me se vaega o ana kope mafai aia e mate.

I te keisi o tamaliki, a fakanofonogoa o te atikolo 22 e maina fakalei loa tena fakaasiga ki ei aunoa mo se manakoga ko te kauvaka ke fakamatea ne ia latou. Te fakaasiga me ia latou a tupe kona ne mafua aka mai te iloa me i tamaliki e fakana kia ia kae io te kampane te tiute ki tamaliki kona. Au e se talia ne au me i tupe kona se vaega o kope o te tino mate. E seai sena malosia i taimi o tena olaga o tuku fua te saolotoga tena, io me se talia, io me fai se faiga ki ei io so se auala. Te taliaga ne mafua mai i tena matega kae se mai lalo o tena pulega e kese mai mo tupe kola e tuku ki te tino tela ka manuia iei ona me ne fakaasi i tena fakatagi te aofaki e tau o togi tonu loa ki tamaliki takitokotasi kae se tau o fai me se vaega o kope a te tino mate kae se tau o fai ne ia pena. E se tau, e penei, ke togi ki ei a kaitalafu ona mene kope a te tino mate.

Tela la, i vaega keisi penei te Fono Manafa e fakatonu ne ia a te faifaiga ki kope a te kauvaka tela ne mate e aofia a tupe a te kauvaka tela ne mafai o tuku atu ki se tino ne fili ne ia. E fakatonu ne au me i tupe kola e tau o togi ki tamaliki e seai se vaega o kope o te tino mate kae kote faiga o ia e nofo i lalo i te fakatonuga ate fono manafa.

Te fesili la me fai pefea kae koi e tau o fai ne ia a te faiga o tupe a tamaliki kae koi foliki a latou. A te Loia a te Malo mo te Tino e onoono ki kope a tino mate e fai ne ia a kope i lalo o Tulafono Manafa ko lotomalie mai te tino tela fakamuli ko ia te tino e tau o fai ne ia a fakanofoga o tupe a tamaliki. Au ko lotomalie ki ei.

Tela la ko fakatonu atu neau a te aofaki \$15,000.00 tupe Amelika e tau o tuku kia loane Teborata, tela ne fanau ite po 13 Setema 1990, kia Lafoga Teborata, tela ne fanau i te po 7 Fepuali 1997, ke togi ki te tino tela e fai ne ia kope i lalo i te Tulafono o Manafa tela ka tausī neia ma tamaliki ke oko ki te taki 21 tausaga o la olaga. E se lei te tausiga o tupe i Tuvalu kae ko fakatonu atu neau ko tupe ke faulu ki se akauni tela e isi sena pasene i te Pangke o Tuvalu ma tamaliki tokotasi. E seai aka ne vaega teu tupe tela e kese e fakaaoga kae seai ne iloa a tou malu.

Kafai e isi se fakatagi mai tamaliki ke togi atu se aofaki o te tupe, a te tino e onono kiei, ka fai ne ia te ikuga mo te lei o te manakoga o te tamaliki ke filifili neia tausaga o tena omatua, manakoga mo te pogai o te fakatagi. E seai se tupe e fakatalia ke togi, i te fakatau a te tino e onono ki ei, me fai fua mo pogai ke fesoasoani ki te matua io me ko tino e nofo kiei a tamaliki mai te olotou tiute masani ki te tausiga o tamaliki.

Kafai te tino e onono ki tupe kona e tai faletonu ki te fakatagi tena io me sea te filifiliga o se vaega fakatagi pena, e tau mo ia o fakatagi ki se fakatonuga mai te Fono Maluga.

Po 26 Setema 2003

Fono Maluga